

ERNEST GELLNER

ΕΘΝΗ
ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Μετάφραση: Δώρα Λαφαζάνη

Δεύτερη έκδοση



ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

«Τα έθνη, ως φυσικός, θεόσταλτος τρόπος ταξινόμησης των ανθρώπων, ως ένα εγγενές, αν και πολύ καθυστερημένο, πολιτικό πεπρωμένο, είναι μύθος. Ο εθνικισμός, που άλλοτε παίρνει προϋπάρχουσες κουλτούρες για να τις μετατρέψει σε έθνη, άλλοτε τις εφευρίσκει, συχνά δε τις εξαλείφει, αυτός είναι καλώς ή κακώς μια πραγματικότητα, και μάλιστα σε γενικές γραμμές αναπόφευκτη».

Ο εθνικισμός είναι μια από τις πιο ισχυρές δυνάμεις του νεότερου κόσμου, κι αστόσο παραμένει ανεξιχνίαστος και ακατανόητος για οπαδούς και αντιπάλους. Το ξέσπασμά του ερμηνεύεται ως αναβίωση πρωτόγονων, αταβιστικών ενστίκτων ή ως σκηνοθεσία του ιστορικού, πολιτικού και προπαγανδιστικού λόγου.

Ο Γκέλλνερ εντοπίζει τις ρίζες του εθνικισμού στο βιομηχανικό κοινωνικό σύστημα, που εξαρτά την ευημερία του από την κοινωνική κινητικότητα εγγράμματων πολιτών στο πλαίσιο μιας ενιαίας κουλτούρας ταυτισμένης με το κράτος. Δεν είναι επομένως τυχαίο ότι η ένταση εκδηλώνεται, σήμερα όπως και άλλοτε, σε πολιτικούς σχηματισμούς που δεν καλύπτουν την εθνικιστική επιταγή: *Ένα κράτος, μία κουλτούρα*.

Ο τόμος περιλαμβάνει το κείμενο του Έ. Γκέλλνερ «Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη».

Κορυφαίος Βρετανός ανθρωπολόγος και φιλόσοφος, ο 'Ερνεστ Γκέλλνερ είναι καθηγητής κοινωνικής ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, μέλος της Βρετανικής ακαδημίας και της Academia Europaea, καθώς και επίτιμο μέλος της αμερικανικής Ακαδημίας των τεχνών και των επιστημών. Άλλα έργα του: *Words and Things, Thought and Change, Saints of the Atlas, The Devil in Modern Philosophy, Legitimation of Belief, Spectacles and Predicaments, Muslim Society, Relativism in the Social Sciences, The Concept of Kinship and other Essays.*

ERNEST GELLNER

ΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

συνοδεύεται από το χείμενο
«Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη»

Μετάφραση
ΔΩΡΑ ΛΑΦΑΖΑΝΗ

Δεύτερη έκδοση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

| | |
|---|-----|
| <i>Σημείωμα του επιμελητή</i> | 9 |
| <i>Ευχαριστίες</i> | 11 |
| <i>1 Ορισμοί</i> | 13 |
| Κράτος και έθνος | 16 |
| Το έθνος | 21 |
| <i>2 Ο πολιτισμός στην αγροτική κοινωνία</i> | 25 |
| Εξουσία και πολιτισμός στην αγρο-εγγράφματη πολιτεία | 26 |
| Πολιτισμός | 30 |
| Το κράτος στην αγροτική κοινωνία | 33 |
| Οι ποικιλίες των αγροτικών ηγεμόνων | 35 |
| <i>3 Η βιομηχανική κοινωνία</i> | 43 |
| Η κοινωνία της αέναος αύξησης | 51 |
| Κοινωνική γενετική | 61 |
| Η εποχή της καθολικής υψηλής κουλτούρας | 71 |
| <i>4 Η μετάβαση σε μια εθνικιστική εποχή</i> | 78 |
| Σημείωση σχετικά με την αδυναμία του εθνικισμού | 85 |
| Άγριοι και κηπευτικοί πολιτισμοί | 96 |
| <i>5 Τι είναι έθνος;</i> | 102 |
| Η πορεία του πραγματικού εθνικισμού ποτέ δεν υπήρξε ομαλή | 110 |

| | | |
|-----------|--|-----|
| 6 | Κοινωνική εντροπία και ισότητα στη βιομηχανική κοινωνία | 119 |
| | Εμπόδια στην εντροπία | 121 |
| | Ρήγματα και φραγμοί | 137 |
| | Ποικίλες οπτικές γωνίες | 140 |
| 7 | Μια τυπολογία των εθνικισμών | 161 |
| | Οι ποικιλίες της εθνικιστικής εμπειρίας | 176 |
| | Ο εθνικισμός της διασποράς | 183 |
| 8 | Το μέλλον του εθνικισμού | 197 |
| | Βιομηχανικός πολιτισμός - ένας ή πολλοί; | 204 |
| 9 | Εθνικισμός και ιδεολογία | 217 |
| | Ποιος είναι για τη Νυρεμβέργη; | 228 |
| | Ένας έθνος, ένα χράτος | 235 |
| 10 | Συμπέρασμα | 239 |
| | Αυτά που δεν λέγονται | 240 |
| | Σύνοψη | 242 |
| | Σημειώσεις | 251 |
| | Παράρτημα | 255 |
| | Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη | 257 |
| | Συνοπτική βιβλιογραφία | 271 |

Σημείωμα του επιμελητή

Η ακαδημαϊκή αποκατάσταση της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα, απότοκος της διεθνούς της ακτινοβολίας αλλά και των πολιτισμικών μετασχηματισμών που συντελούνται στον τόπο μας, συνοδεύεται από μια αξιόλογη εκδοτική δραστηριότητα. Το έργο μεγάλων ανθρωπολόγων του αιώνα μας, όπως και βασικά κείμενα ανθρωπολογικής παιδείας, μεταφράζονται στα ελληνικά, ενώ τα πρώτα δείγματα πρωτότυπου ελληνικού λόγου σ' αυτή την επιστήμη κάνουν την εμφάνισή τους. Σε αυτή την ενθαρρυντική εικόνα έρχεται να προστεθεί η σειρά *Ανθρωπολογία των Εκδόσεων Αλεξάνδρεια*, όχι για να επαναλάβει εκδοτικές επιλογές που επαρκώς υλοποιούνται αλλά για να παιξει έναν ιδιαίτερο ρόλο.

Η σύγχρονη ανθρωπολογική σκέψη, αξιοποιώντας τη συσσωρευμένη εμπειρία από την εθνογραφική μελέτη των «άλλων» κοινωνιών, διευρύνει αποφασιστικά το πραγματολογικό πεδίο στο οποίο διεξάγονται φιλοσοφικές συζητήσεις και συμβάλλει έτσι στην χριτική εξέταση κορυφαίων ζητημάτων του καιρού μας. Παράλληλα, ο ανθρωπολογικός λόγος εκτίθεται στην επίδραση την οποία ασκούν συγγενείς προς την ανθρωπολογία γνωστικοί κλάδοι, με αποτέλεσμα να υπόκειται σε χριτικές αναθεωρήσεις και μεθοδολογικούς πειραματισμούς, να οδηγείται σε νέες στοχεύσεις και συνθέσεις. Εστιάζοντας, κατ' ανάγκην επιλεκτικά, στο τοπίο της ανθρωπολογικής σκέψης όπως διαμορφώνεται σήμερα, η σειρά αυτή

επιδιώκει να παρουσιάσει κείμενα που υπηρετούν μιαν ανθρωπολογία ανοικτή σε διασταυρώσεις και ανταλλαγές με την ιστορία και τη γεωγραφία, την κοινωνική, την οικονομική και την πολιτική επιστήμη, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνική κριτική.

Πρώτο βιβλίο της σειράς, το 'Εθνη και Εθνικισμός του Ernest Gellner δεν χρειάζεται ιδιαίτερη παρουσίαση. Πριν συμπληρωθεί δεκαετία από την έκδοσή του, θεωρείται ήδη κλασική εργασία, απαραίτητη αναφορά για κάθε μελετητή του εθνικισμού, αλλά και δόκιμη εισαγωγή του αμύητου αναγνώστη σε ένα σύνθετο και επίκαιρο ζήτημα.

Ευθύμιος Παπαταξιάρχης

Ευχαριστίες

Αυτό το βιβλίο οφείλει πολλά στην ηθική και υλική υποστήριξη της συζύγου μου Σούζαν και της γραμματέως μου Γκαίν Γουλβεν. Στην προτελευταία του εκδοχή υπέστη την πολύτιμη κριτική του γιου μου Νταίνηβιντ. Οι άνθρωποι, από τη γνώση και τις ιδέες των οποίων επωφελήθηκα μέσα στα χρόνια, άλλοτε συμφωνώντας κι άλλοτε διαφωνώντας, είναι πάρα πολλοί για να μπορέσω να τους απαριθμήσω εδώ, μολονότι το χρέος μου, συνειδητό και άλλο, μοιάζει τεράστιο. Εννοείται πως οι ισχυρισμοί που διατυπώνονται σ' αυτό το βιβλίο βαρύνουν αποκλειστικά εμένα.

'Ερνεστ Γκέλλινερ

Τούζεμπαχ: Λέτε πως στα χρόνια που θα 'ρθουν η ζωή πάνω στη γη θα είναι θαυμάσια, γεμάτη ομορφιά. Αυτό είναι αλήθεια. Για να τη γευτεί όμως κάποιος τώρα, έστω κι από μακριά, είναι ανάργη να ετοιμαστεί, να εργαστεί...

Ναι, πρέπει να εργαστεί. Σκέπτεσθε ίσως – αυτός ο Γερμανός έχει ανάψει. Όμως, στο λόγο της τιμής μου, είμαι Ρώσος. Δεν μπορώ ούτε να μιλήσω γερμανικά. Ο πατέρας μου είναι Ορθόδοξος...

'Αντον Τσέχωφ, Τρεις αδελφές

Politika u nás byla však spíše méně smělejší formou kultury.

(Η πολιτική μας ωστόσο υπήρξε μια μάλλον λιγότερο τολμηρή μορφή κουλτούρας).

J. Sládeček, *Osmášedesátý* ('68), Index, Κολωνία, 1980, που κυκλοφόρησε προηγουμένως σε samizdat στην Πράγα.

Η εθνικότητά μας μοιάζει με τις σχέσεις μας με τις γυναίκες: είναι υπερβολικά συμφυής με την ηθική μας υπόσταση για να μπορούμε έντιμα να την αλλάξουμε, και υπερβολικά συμπτωματική για ν' αξίζει τον χόπο η αλλαγή της.

George Santayana

1 Ορισμοί

Ο εθνικισμός είναι πρώτα πρώτα μια πολιτική αρχή, η οποία υποστηρίζει την εναρμόνιση της πολιτικής και της εθνικής οντότητας.

Ο εθνικισμός ως αίσθημα ή ως κίνημα μπορεί να οριστεί κατά τον καλύτερο τρόπο υπό το πρίσμα αυτής της αρχής. Εθνικιστικό αίσθημα είναι το αίσθημα οργής που προκαλεί η παραβίαση αυτής της αρχής, ή το αίσθημα ικανοποίησης που προκαλεί η εκπλήρωσή της. Εθνικιστικά κίνημα είναι αυτό που υποκινείται από ένα τέτοιου είδους αίσθημα.

Οι τρόποι κατά τους οποίους μπορεί να παραβιαστεί η αρχή του εθνικισμού ποικίλουν. Είναι δυνατόν τα πολιτικά δρια ενός δεδομένου κράτους να μην κατορθώνουν να περιλάβουν όλα τα μέλη του αντίστοιχου έθνους: ή μπορεί να τα περιλαμβάνουν μεν όλα αυτά, να περιλαμβάνουν όμως επίσης και κάποιους ξένους: ή μπορεί να αποτυγχάνουν ταυτοχρόνως και κατά τα δύο σκέλη: μη ενσωματώνοντας όλους τους ομοεθνείς, συμπεριλαμβάνοντας όμως κάποιους αλλοεθνείς. Η πάλι, ένα έθνος μπορεί να ζει σ' ένα πλήθος κρατών, χωρίς ν' αναμειγνύεται με ξένους, κατά τέτοιον τρόπο ώστε κανένα από τα κράτη αυτά να μην μπορεί να υποστηρίξει πιας είναι το εθνικό.

Υπάρχει όμως μια ιδιαίτερη μορφή παραβίασης της αρχής του εθνικισμού, στην οποία το εθνικιστικό αίσθημα είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο: εάν οι ηγέτες της πολιτικής οντότητας

ανήκουν σε έθνος διαφορετικό από εκείνο της πλειοψηφίας των υπηκόων, τούτο συνιστά για τους εθνικιστές μια εξαιρετικά αφόρητη παραβίαση των πολιτικών συμβάσεων. Αυτό μπορεί να συμβεί είτε με την ενσωμάτωση του εθνικού εδάφους σε μια ευρύτερη αυτοχρατορία είτε με την επιτόπου κυριαρχία μιας ξένης ομάδας.

Με λίγα λόγια, εθνικισμός είναι μια θεωρία πολιτικής νομιμότητας, η οποία απαιτεί τα εθνικά όρια να μη διαφέρουν από τα πολιτικά και, το κυριότερο, τα όποια εθνικά όρια στο εσωτερικό ενός δεδομένου κράτους –ενδεχόμενο που αποκλείεται ήδη τυπικά από την ίδια την αρχή στη γενική της διατύπωση– να μη χωρίζουν τους κρατούντες από τους υπολοίπους.

Η αρχή του εθνικισμού είναι δυνατόν να διαυτηρυχθεί μ' ένα ηθικό, «οικουμενιστικό» πνεύμα. Θα ήταν δυνατόν να υπάρξουν, και υπήρξαν κατά καιρούς, εθνικιστές υπό μία αριθμένη έννοια, χωρίς προκαταλήψεις υπέρ της όποιας δικής τους εθνικότητας, που να διακηρύσσουν γενναιόδωρα αυτό το δόγμα για όλα τα έθνη αδιαχρίτως: ας έχει κάθε έθνος τη δική του πολιτική στέγη και επίσης το δικαίωμα να μην περιλαμβάνει αλλοεθνείς κάτω από αυτήν. Δεν υπάρχει καμία τυπική αντίφαση στη διακήρυξη ενός τέτοιου μη εγωιστικού εθνικισμού. Ως δόγμα, μπορεί να υποστηριχθεί με ορισμένα καλά επιχειρήματα, όπως ότι είναι επιθυμητή η διαφύλαξη της πολιτισμικής ποικιλίας, ένα πλουραλιστικό διεθνές πολιτικό σύστημα και η μείωση των εντάσεων στο εσωτερικό των κρατών.

Στην πράξη όμως, ο εθνικισμός σπάνια υπήρξε τόσο ξιοθαύμαστα λογικάς και τόσο ορθολογικά συμμετρικός. Είναι πιθανόν, όπως πίστευε ο Ιμμάνουελ Καντ, πως η μεροληφθία, η τάση να κάνει κανείς εξαιρέσεις επ' ονόματι του εαυτού του ή για τη δική του περίπτωση, είναι η κεντρική ανθρώπινη

αδυναμία από την οποία εκπηγάζουν όλες οι άλλες και πως αυτή μολύνει το εθνικό αίσθημα όπως και οτιδήποτε άλλο, γενώντας αυτό που οι Ιταλοί υπό τον Μουσολίνι ονόμασαν *sacro egoismo** του εθνικισμού. Είναι επίσης πιθανόν πως η πολιτική αποτελεσματικότητα του εθνικού αισθήματος θα εξασθένει κατά πολύ αν οι εθνικιστές έδειχναν την ίδια ευασθησία για τα άδικα που διέπραξε το έθνος τους με εκείνην που δείχνουν για όσα διεπράχθησαν εναντίον του.

Πέρα όμως από αυτές τις απόψεις υπάρχουν άλλες, οι οποίες συνδέομενες με την ιδιαίτερη φύση του κόσμου μέσα στον οποίο τυχαίνει να ζούμε αντιμάχονται κάθε αμερόληπτο, γενικό, αξιοθαύμαστα λογικό εθνικισμό. Για να το εκφράσουμε με τους απλούστερους δυνατούς όρους: υπάρχει πάνω στη γη ένας πολύ μεγάλος αριθμός εν δυνάμει εθνών. Επίσης ο πλανήτης μας διαθέτει χώρο για έναν ορισμένο αριθμό ανεξάρτητων ή αυτόνομων πολιτικών οντοτήτων. Με κάθε λογικό υπολογισμό, ο πρώτος αριθμός (των εν δυνάμει εθνών) είναι πιθανότατα πολύ, πάρα πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των βιώσιμων κρατών. Εάν αυτό το επιχείρημα ή ο υπολογισμός ευσταθεί, τότε δεν είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν όλοι οι εθνικισμοί, τουλάχιστον όχι ταυτόχρονα. Η ικανοποίηση κάποιων σημαίνει την απογοήτευση κάποιων άλλων. Αυτό το επιχείρημα ενισχύεται περαιτέρω, και απροσμέτρητα, από το γεγονός ότι πάρα πολλά από τα εν δυνάμει έθνη αυτού του κόσμου ζουν, ή ζούσαν έως πρόσφατα, όχι σε συμπαγή εδαφικά τμήματα, αλλά αναμεμειγμένα μεταξύ τους σε σύνθετους σχηματισμούς. Έπειτα πως, σε τέτοιες περιπτώσεις, μια εδαφική πολιτική οντότητα μπορεί να γίνει εθνικά ομοιογενής μόνο εάν σκοτώσει, είτε απελάσει, είτε αφομοιώσει όλους τους αλλοεθνείς. Η απροθυμία των τελευ-

* (ιταλ.) *ιερός εγωισμός (σ.τ.μ.)*

ταίων να υποστούν τέτοιου είδους μεταχείριση μπορεί να δυσχεράνει την ειρηνική εφαρμογή της εθνικιστικής αρχής.

Τούτοι οι ορισμοί πρέπει βεβαίως, όπως και οι περισσότεροι ορισμοί, να χρησιμοποιούνται σύμφωνα με την κοινή λογική. Η αρχή του εθνικισμού, έτσι όπως ορίστηκε, δεν παραβιάζεται από την παρουσία μικρού αριθμού αλλοδαπών μονίμων κατοίκων, ή ακόμη κι από την παρουσία κάποιου αλλοδαπού στους κόλπους, για παράδειγμα, μιας εθνικής άρχουσας οικογένειας. Πόσοι μπορεί να είναι οι αλλοδαποί μόνιμοι κάτοικοι ή τα αλλοδαπά μέλη της άρχουσας τάξης προτού πραγματικά παραβιαστεί η αρχή δεν είναι δυνατόν να δηλωθεί με ακρίβεια. Δεν υπάρχει ένα χρυσό ποσοστό, κάτω από το οποίο ο αλλοδαπός μπορεί να γίνει ακίνδυνα ανεκτός, και πάνω από το οποίο γίνεται επιβλαβής, οπότε η ασφάλεια και η ζωή του κινδυνεύουν. Χωρίς αμφιβολία το ποσοστό πουκάλει ανάλογα με τις συνθήκες. Παρ' όλα αυτά, το αδύνατο της εξεύρεσης ενός γενικά εφαρμόσιμου και ακριβούς ποσοστού δεν υπονομεύει τη χρησιμότητα του ορισμού.

Κράτος και έθνος

Ο ορισμός που δώσαμε για τον εθνικισμό παρασιτούσε σε δύο ώς τώρα απροσδιόριστους όρους: κράτος και έθνος.

Η συζήτηση για το κράτος μπορεί να αρχίσει με τον περίφημο ορισμό του Μαξ Βέμπερ, κατά τον οποίο πρόκειται για εκείνο το μόρφωμα στους κόλπους της κοινωνίας, το οποίο κατέχει το μονοπώλιο της έννομης βίας. Η ιδέα που κρύβεται πίσω από αυτόν είναι απλή και γοητευτική: στις καλά οργανωμένες κοινωνίες, μέσα στις οποίες οι περισσότεροι από μας ζούμε ή προσβλέπουμε να ζήσουμε, η βία του ιδιώτη ή της οργανωμένης ομάδας είναι παράνομες. Η σύγκρουση αυτή καθεαυτήν δεν είναι παράνομη, δεν μπορεί όμως να επι-

λυθεί ορθά μέσα από τη βία του ιδιώτη ή της οργανωμένης ομάδας. Η βία μπορεί να ασκείται μόνο από την κεντρική πολιτική αρχή και από αυτούς στους οποίους εκείνη διαπιστεύει τούτο το δικαίωμα. Ανάμεσα στις ποικίλες κυρώσεις που χρησιμεύουν για τη διατήρηση της τάξης, η ύστατη, η δύναμη, μπορεί να ασκηθεί μονάχα από ένα συγκεκριμένο, σαφώς αναγνωρίσιμο και πλήρως συγκεντρωτικό και πειθαρχημένο φορέα στους κόλπους της κοινωνίας. Αυτός ο φορέας ή η ομάδα φορέων είναι το κράτος.

Η ιδέα που εμπεριέχεται σ' αυτό τον ορισμό ανταποκρίνεται αρκετά στο περί ηθικής αίσθημα πολλών, ίσως των περισσότερων, μελών των κοινωνιών. Παρ' όλα αυτά δεν είναι εντελώς ικανοποιητική. Γύραρχουν «κράτη» –ή, εν πάσῃ περιπτώσει, θεσμοί που κανονικά θα επιδέχονταν αυτό το όνομα – τα οπία δεν μονοπωλούν την έννομη βία μέσα στα όρια του εδάφους, που λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικά ελέγχουν. Ένα φεουδαλικό κράτος δεν αντιτίθεται αναγκαστικά στους πολέμους μεταξύ των τιμαριούχων του, αρκεί κι εκείνοι από την πλευρά τους να πληρούν τις υποχρεώσεις τους προς τον ανώτερο άρχοντά τους: ή ακόμη, ένα κράτος το οποίο περιλαμβάνει μεταξύ των υπηρόων του πληθυσμούς που ζουν κατά φυλές δεν αντιτίθεται κατ' ανάγκην στο θεσμό της βεντέτας, εφόσον εκείνοι οι οποίοι ενδίδουν σ' αυτήν αποφεύγονταν να θέτουν σε κίνδυνο αυτούς που θέλουν να μείνουν ουδέτεροι στους δημόσιους δρόμους ή την αγορά. Το ιρακινό κράτος υπό βρετανική κηδεμονία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ανεχόταν τις λεγλασίες μεταξύ φυλών, υπό τον όρο οι επιδρομείς να δίνουν ευπειθώς αναφορά, πριν και μετά την επιχείρηση, στο πλησιέστερο αστυνομικό τμήμα, καταθέτοντας μια τυπική από γραφειοκρατική άποψη κατάσταση των νεκρών και των λαφύρων. Με λίγα λόγια, υπάρχουν κράτη από τα οποία λείπει είτε η θέληση είτε τα μέσα για να ε-

πιθάλλουν το δικό τους μονοπάλιο έννομης βίας, και τα οποία παρ' όλ' αυτά παραμένουν, από πολλές απόψεις, αναγνωρίσιμα «κράτη».

'Ομως η βαθύτερη αρχή του Βέμπερ, όσο παράξενα εθνοκεντρική κι αν είναι ως γενικός ορισμός, με την άρρητη παραδοχή του πλήρως συγκεντρωτικού δυτικού κράτους, μοιάζει σήμερα ικανοποιητική. Το κράτος συνιστά μια πολύ χαρακτηριστική και σημαντική επεξεργασία του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. 'Όταν δεν υπάρχει καταμερισμός εργασίας, δεν μπορεί καν ν' αρχίσει κανείς να μιλά για κράτος. Το κράτος όμως δεν το δημιουργεί η οποιαδήποτε ειδίκευση: το κράτος είναι η ειδίκευση και η συγκέντρωση της τήρησης της τάξεως. Το «κράτος» είναι εκείνος ο θεσμός ή εκείνο το σύστημα θεσμών το οποίο κατ' εξοχήν σχετίζεται με την τήρηση της τάξεως (από κει και πέρα) με οτιδήποτε άλλο κι αν σχετίζεται. Το κράτος υπάρχει εκεί όπου ειδικεύμενοι στην τήρηση της τάξεως μηχανισμοί, όπως αστυνομικές δυνάμεις και δικαστήρια, έχουν διαχωριστεί από την υπόλοιπη κοινωνική ζωή. Αυτοί είναι το κράτος.

Δεν είναι όμως όλες οι κοινωνίες προϊκισμένες με κράτος. Αυτό συνεπάγεται άμεσα πως το πρόβλημα του εθνικισμού δεν τίθεται για κοινωνίες χωρίς κράτος. Εάν δεν υπάρχει κράτος, δεν τίθεται προφανώς το ερώτημα του κατά πόσον τα σύνορά του συμπίπτουν με τα όρια των εθνών. Εάν δεν υπάρχουν άρχοντες, κι από τη στιγμή που δεν υπάρχει κράτος, δεν τίθεται ζήτημα αν ανήκουν στο ίδιο με τους αρχόμενους έθνος. 'Όταν δεν υπάρχουν ούτε κράτος ούτε άρχοντες, δεν μπορεί να λυπηθεί κανείς για την αδυναμία τους να ευθυγραμμιστούν με τις απαιτήσεις της αρχής του εθνικισμού. Η έλλειψη κράτους θα μπορούσε να θεωρηθεί από κάποιους θλιβερή, αλλά αυτό είναι ένα άλλο θέμα. Οι εθνικιστές έχουν συνήθως επιτεθεί με δριμύτητα εναντίον της κατανομής της

πολιτικής εξουσίας και της φύσης των πολιτικών συνόρων, αλλά πολύ σπάνια, για να μην πούμε ποτέ, είχαν την ευκαιρία να θρηνήσουν την παντελή έλλειψη εξουσίας και συνόρων. Οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες έχει εμφανιστεί σε γενικές γραμμές ο εθνικισμός δεν ήταν συνήθως η έλλειψη του κράτους αυτού καθευτό, ή η σοβαρή αμφισβήτηση της πραγματικότητάς του. Το κράτος ήταν καταφανέστατα παρόν. Οι δυσαρέσκειες αφορούσαν τα σύνορά του ή/και την κατανομή της εξουσίας και ενδεχομένως άλλων προνομίων.

Αυτό είναι από μόνο του ιδιαίτερα σημαντικό. 'Όχι μόνο ο ορισμός που δώσαμε για τον εθνικισμό παρασιτεί σε έναν προγενέστερο και πλαστό ορισμό του κράτους, αλλά φαίνεται επιπλέον πως ο εθνικισμός εμφανίζεται μόνο σε συνθήκες όπου η ύπαρξη του κράτους θεωρείται αναντίρρητα δεδομένη. Η ύπαρξη πολιτικά συγκεντρωτικών οντότητων και ενός ηθικοπολιτικού κλίματος, μέσα στο οποίο οι συγκεντρωτικές αυτές οντότητες να θεωρούνται δεδομένες και να αντιμετωπίζονται ως κανονιστικές, είναι μια αναγκαία αν και καθόλου κανή συνήθηκη ύπαρξης του εθνικισμού.

Θα έπρεπε εδώ να γίνουν προκαταβολικά κάποιες γενικές ιστορικές παρατηρήσεις σχετικά με το κράτος. Η ανθρωπότητα πέρασε στην ιστορία της από τρία θεμελιώδη στάδια: το προ-αγροτικό, το αγροτικό και το βιομηχανικό. Οι κυνηγετικές και συλλεκτικές ομάδες υπήρξαν υπερβολικά ολιγομελείς για να επιτρέψουν το είδος του πολιτικού καταμερισμού της εργασίας που χαρακτηρίζει το κράτος: κι έτσι γι' αυτές δεν τίθεται στην πραγματικότητα θέμα κράτους ή σταθερού θεσμού ειδικευμένου στην τήρηση της τάξεως. Αντίθετα, οι περισσότερες, αλλά οπωσδήποτε όχι όλες, οι αγροτικές κοινωνίες διέθεταν κράτος. Μερικά από τα κράτη αυτά υπήρξαν ισχυρά, άλλα αδύναμα, κάποια υπήρξαν δεσποτικά και άλλα ευνομούμενα. Πάρουσιάζουν έτσι πάρα

πολλές διαφορές ως προς τη μορφή τους. Η αγροτική φάση της ανθρώπινης ιστορίας είναι η περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας η ίδια η ύπαρξη του κράτους είναι, αν μπορεί κανείς να το πει έτσι, ζήτημα επιλογής. Επιπλέον η μορφή του κράτους ποικίλλει ιδιαίτερα. Κατά τη διάρκεια του κυνηγετικού-συλλεκτικού σταδίου δεν υφίστατο η επιλογή.

Από την άλλη, στη μετα-αγροτική, βιομηχανική εποχή η επιλογή χάνεται και πάλι: μόνο που τώρα είναι αναπόφευκτη η ύπαρξη και όχι η απουσία του κράτους. Για να παραφράσουμε τον Χέγκελ, κάποτε κανένας δεν είχε το κράτος, αργότερα το είχαν κάποιοι, και στο τέλος το έχουν όλοι. Η μορφή την οποία μπορεί να πάρει αυτό εξακολουθεί φυσικά να ποικίλλει. Γιάρχουν κάποιες παραδόσεις κοινωνικής σκέψης – αναρχισμός, μαρξισμός – οι οποίες διατείνονται πως ακόμη και σε ένα βιομηχανικό σύστημα, ή ιδιαίτερα σ' αυτό, το κράτος περιττεύει, υπό ευνοϊκές τουλάχιστον συνθήκες, ή υπό συνθήκες που αναμένεται να πραγματοποιηθούν με το πλήρωμα του χρόνου. Γιάρχουν προφανείς και ισχυροί λόγοι για ν' αμφιβάλλει κανείς γι' αυτό: οι βιομηχανικές κοινωνίες είναι τεράστιες και, όσον αφορά το επίπεδο ζωής στο οποίο έχουν συνθίσει να ζουν (ή στο οποίο διακαώς επιθυμούν να συνθίσουν), εξαρτώνται από έναν απίστευτα πολύπλοκο γενικό καταμερισμό εργασίας και τύπο συνεργασίας. Μέρος αυτής της συνεργασίας μπορεί υπό ευνοϊκές συνθήκες να είναι αυθόρυμη και να μην απαιτεί κεντρικά μέτρα. Η ιδέα ότι θα μπορούσε στο σύνολό της να λειτουργεί αιώνια κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι θα μπορούσε να υπάρχει χωρίς κανέναν εξαναγκασμό και έλεγχο, υποβάλλει την ευπιστία του καθενός σε κρίσιμη δοκιμασία.

Έτσι, το ζήτημα του εθνικισμού δεν εμφανίζεται όταν δεν υπάρχει κράτος. Δεν έπεται βέβαια πως το ζήτημα του εθνικισμού εμφανίζεται σε όλα ανεξαιρέτως τα κράτη. Αντί-

θετα, εμφανίζεται μόνο σε μερικά κράτη. Μένει να ιδωθεί ποια κράτη αντιμετωπίζουν πράγματι αυτό το πρόβλημα.

Το έθνος

Ο ορισμός του έθνους παρουσιάζει δυσκολίες σοβαρότερες από εκείνες που αφορούσαν τον ορισμό του κράτους. Όσο κι αν ο σύγχρονος άνθρωπος έχει την τάση να θεωρεί το συγκεντρωτικό κράτος (και πιο συγκεκριμένα, το συγκεντρωτικό εθνικό κράτος) ως δεδομένο, είναι παρ' όλα αυτά ικανός, με λίγη σχετικά προσπάθεια, να δει τον τυχαίο χαρακτήρα του και να φανταστεί μια κοινωνική κατάσταση απ' όπου το κράτος είναι απόν. Μπορεί αρκετά εύκολα να φέρει στο νου του τη «φυσική κατάσταση». Ένας ανθρωπολόγος μπορεί να του εξηγήσει πως η φυλή δεν είναι κατ' ανάγκην ένα κράτος εν συμκρό, και πως υπάρχουν μορφές οργάνωσης της φυλής οι οποίες μπορούν να περιγραφούν ως α-κρατικές. Αντίθετα, η ιδέα ενός ανθρώπου χωρίς έθνος μοιάζει να υποβάλλει τη σύγχρονη φαντασία σε πολύ μεγαλύτερη δοκιμασία. Ο Σαμισό, Γάλλος εμιγκρέ στη Γερμανία κατά τη ναπολεόντεια περίοδο, έγραψε ένα πολύ έντονο πρωτο-καφκικό μυθιστόρημα* για έναν άνθρωπο που έχασε τη σκιά του: αν και, αναμφίβολα, ένα μέρος από τη δύναμη αυτού του μυθιστορήματος οφείλεται στην ηθελημένη αμφισημία της παραβολής, είναι δύσκολο να μην υποπτευθεί κανείς πως ο 'Αν-

* Πρόκειται για το βιβλίο του Adelbert von Chamisso, *Peter Schlemihls wundersame Geschichte*, που κυκλοφόρησε στα γερμανικά το 1814 και μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον ίδιο ως *La merveilleuse histoire de Pierre Schlemihl*, το 1938. Το βιβλίο κυκλοφόρησε το 1991 στα ελληνικά: Ανταλμπέρ φον Σαμισό, *Η αξιοθάλασση ιστορία του Πέτερ Σλέμιλ*, Σύγχρονη Εποχή, μτφρ. Κ. Ζωτοπούλου-Μαυροχεφαλίδου, όπου παρατίθεται και μια βιογραφία τού ανάμεσα σε δύο κοιλτούρες συγγραφέα. (σ.τ.μ.)

θρωπος χωρίς Σκιά ήταν ο 'Ανθρωπος χωρίς 'Εθνος. Όταν οι ακόλουθοι και οι γνώριμοι του διαπιστώνουν την παράλογη έλλειψη σκιάς του, εγκαταλείπουν τον κατά τα άλλα πλήρη χαρισμάτων Πέτερ Σλέμιλ. Ένας άνθρωπος χωρίς έθνος αφηφά τις αναγνωρισμένες κατηγορίες και προκαλεί την αποστροφή.

Η αντίληψη του Σαμισό –εάν αυτό πράγματι ήθελε να μεταδώσει– ήταν αρκετά έγκυρη, αλλά έγκυρη μόνο για ένα είδος ανθρώπινης κατάστασης και όχι για την ανθρώπινη κατάσταση αυτή καθευτήν οπουδήποτε και οποτεδήποτε. Ένας άνθρωπος πρέπει να έχει εθνικότητα όπως πρέπει να έχει μια μύτη και δύο αυτιά· μια ανεπάρκεια σε οποιοδήποτε από αυτά τα στοιχεία δεν είναι αδιανόητη και μπορεί να παρουσιαστεί από καιρού εις καιρόν, όμως μονάχα ως αποτέλεσμα κάποιας συμφοράς, και όντας η ίδια κάποιου είδους συμφορά. 'Όλο αυτό μοιάζει προφανές, παρ' όλο που, αλίμονο, δεν είναι αλήθεια. Το γεγονός όμως ότι έφτασε να μοιάζει τόσο αληθινό αποτελεί πράγματι μια όψη ή ίσως των κεντρικό πυρήνα του προβλήματος του εθνικισμού. Το να έχει κανείς έθνος δεν αποτελεί εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης ιδιότητας, κατέληξε ωστόσο σήμερα να φαίνεται ως τέτοιο.

Στην πραγματικότητα, τα έθνη, όπως και τα κράτη, είναι ένα τυχαίο ενδεχόμενο και όχι μια καθολική αναγκαιότητα. Ούτε τα έθνη ούτε τα κράτη υπάρχουν πάντοτε και υπό κάθε περίσταση. Επιπλέον, τα κράτη και τα έθνη δεν αποτελούν το ίδιο ενδεχόμενο. Ο εθνικισμός διατείνεται πως ήταν προρισμένα το ένα για το άλλο, πως καθένα χωρίς το άλλο είναι ατελές και αποτελεί μια τραγωδία. Προτού όμως μπορέσουν να συνδέσουν τις τύχεις τους, καθένα έπρεπε να εμφανιστεί από μόνο του, και η εμφάνισή τους υπήρξε ανεξάρτητη και τυχαία. Το κράτος εμφανίστηκε ασφαλώς χωρίς τη βοήθεια του έθνους. Κάποια έθνη εμφανίστηκαν ασφαλώς χωρίς τις

ευλογίες ενός δικού τους κράτους. Μένει να συζητηθεί το αν η κανονιστική ιδέα του έθνους, υπό τη νεότερη έννοιά της, δεν προϋπέθετε την προηγούμενη ύπαρξη του κράτους.

Τι είναι λοιπόν αυτή η τυχαία ιδέα του έθνους, που μοιάζει ωστόσο οικουμενική και κανονιστική στην εποχή μας; Η συζήτηση δύο πρόχειρων, προσωρινών ορισμών θα μπορούσε να βοηθήσει στον εντοπισμό αυτής της φευγαλέας έννοιας.

1. Δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος εάν, και μόνο εάν, μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, όπου πολιτισμός σημαίνει με τη σειρά του ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας.*

2. Δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος εάν, και μόνο εάν, αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον ως μέλος του ίδιου έθνους. Με άλλα λόγια, έθηνη εποίησεν ο άνθρωπος· τα έθηνη είναι κατακευάσματα των ανθρώπινων πεποιθήσεων και δεσμών και μορφών αλληλεγγύης. Μία απλή κατηγορία ανθρώπων (οι κάτοικοι, οι πούμε, ενός δεδομένου εδάφους ή οι ομιλούντες μία δεδομένη γλώσσα) μεταβάλλεται σε έθνος εάν και εφόσον τα μέλη της κατηγορίας αναγνωρίζουν σταθερά ορισμένα αιμοβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις προς αλλήλους, εν ονόματι της κοινής ιδιότητάς τους ως μελών αυτής της ομάδας. Αυτό που τους μετατρέπει σε έθνος είναι η αλληλοανα-

* Ο δρός *culture*, με την ανθρωπολογική σημασία του («τρόπος διαγωγής και επικοινωνίας μιας δεδομένης κοινότητας», όπως διευκρινίζει ο ίδιος ο συγγραφέας στο Κεφ. 7), εμφανίζεται με εξαιρετική πυκνότητα σ' αυτό το βιβλίο, αναφερόμενος σε όλο το φάσμα των κοινωνιών, από τις μικρές τοπικές μονάδες ώς τα ευρύτερα εθνικά και υπερεθνικά σύνολα. Χρησιμοποιώντας εναλλακτικά, και χωρίς αυστηρή διάκριση, τους συνώνυμους όρους πολιτισμός και κοινότούρα, η μετάφραση προσπαθεί απλώς, όπου είναι δυνατόν, να αποδώσει τέτοιες αποχρώσεις σχετικές με το εύρος του φαινομένου (π.χ. «κοινότούρα των Σομαλών», «αδυτικός πολιτισμός») αλλά και να αποφύγει ορισμένες γραμματικές δυσκολίες που παρουσιάζει η ατελώς αφομοιωμένη στα ελληνικά λέξη «κοινότούρα» (π.χ. απουσία γενικής πληθυντικού). (σ.τ.μ.)

γνώρισή τους ως συντρόφων τέτοιου τύπου και όχι άλλοι κοινοί χαρακτήρες, όποιοι κι αν είναι αυτοί, οι οποίοι χωρίζουν την κατηγορία από τα μη μέλη.

Καθένας από αυτούς τους προσωρινούς ορισμούς, ο πολιτισμικός και ο βουλησιαρχικός, έχει κάποια αξία. Καθένας τους υποδεικνύει ένα στοιχείο με πραγματική βαρύτητα στην κατανόηση του εθνικισμού. Κανένας τους όμως δεν είναι επαρκής. Οι έννοιες του πολιτισμού, τις οποίες προϋπέθεσε ο πρώτος ορισμός, υπό την ανθρωπολογική μάλλον παρά την κανονιστική έννοια, είναι εμφανέστατα δύσκολες και μη ικανοποιητικές. Είναι πιθανόν προτιμότερο να προσεγγίσουμε αυτό το πρόβλημα χρησιμοποιώντας τον όρο χωρίς να προσπαθούμε ιδιαίτερα να φτάσουμε σ' έναν τυπικό ορισμό, αλλά παρατηρώντας μάλλον τι κάνει ο πολιτισμός.

2

Ο πολιτισμός στην αγροτική κοινωνία

Μία εξέλιξη που εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της αγροτικής περιόδου της ανθρώπινης ιστορίας είναι συγχρίσιμη σε σπουδαιότητα με την εμφάνιση του ίδιου του κράτους: η εμφάνιση της εγγραμματοσύνης [literacy] και μιας ειδικευμένης κληρικής τάξης, ενός κλήρου. Δεν κατέκτησαν όλες οι αγροτικές κοινωνίες τη γραφή και την ανάγνωση: παραφράζοντας για άλλη μια φορά τον Χέγκελ, μπορούμε να πούμε πως στην αρχή καμιά δεν μπορούσε να διαβάσει: μετά μπορούσαν να διαβάσουν κάποιες και στο τέλος μπορούν να διαβάσουν όλες. Αυτός φαίνεται, εν πάσῃ περιπτώσει, να είναι ο τρόπος με τον οποίο σχετίζεται η εγγραμματοσύνη με τις μεγάλες εποχές του ανθρώπου. Στη μεσαία ή αγροτική εποχή η γραφή είναι κτήμα μόνο μερικών. Κάποιες κοινωνίες την έχουν· κι ανάμεσα σ' αυτές υπάρχουν πάντα κάποιοι, και ποτέ όλοι, οι οποίοι μπορούν πράγματι να διαβάσουν.

Ο γραπτός λόγος φαίνεται πως μπαίνει στην ιστορία μαζί με το λογιστή και το φοροσυλλέκτη: οι πιο πρώιμες χρήσεις του γραπτού σημείου συχνά μοιάζουν να ανάγονται στην τήρηση αρχείων. Από τη στιγμή όμως που αναπτύσσεται, ο γραπτός λόγος αποκτά άλλες χρήσεις, νομικές, συμβατικές διοικητικές. Ο ίδιος ο Θεός δίνει τελικά το συμβόλαιό του με την ανθρωπότητα και τους κανόνες του για τη συμπεριφορά του δημιουργήματός του γραπτά. Η θεολογία, η νομοθεσία, η δικονομία, η διοίκηση, η θεραπευτική: όλες τους γεννούν μια

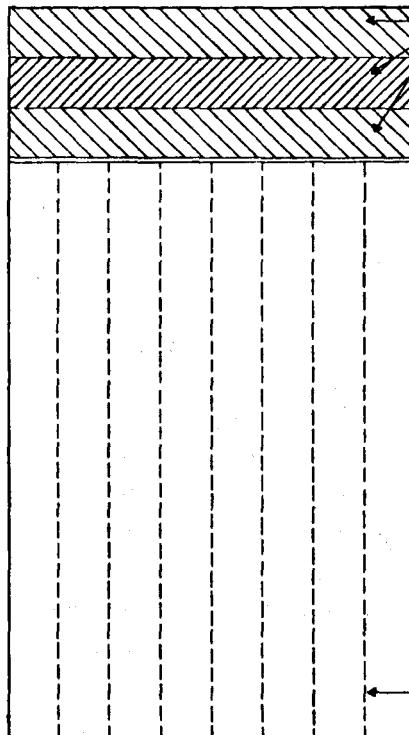
τάξη εγγράμματων ειδικών, οι οποίοι λειτουργούν από κοινού, ή, το συχνότερο, ανταγωνιστικά με τους διάφορους αγράμματους θαυματοποιούς. Στις αγροτικές κοινωνίες η γραφή δημιουργεί ένα χάσμα μεταξύ των μεγάλων και των μικρών παραδόσεων (ή λατρειών). Τα δόγματα και οι μορφές οργάνωσης των κληρικών των μεγάλων πολιτισμών που κατέχουν τη γραφή ποικίλλουν ιδιαίτερα, και το βάθος του χάσματος ανάμεσα στις μεγάλες και τις μικρές παραδόσεις μπορεί να ποικίλλει πολύ. Το ίδιο ποικίλλει και η σχέση του κλήρου με το κράτος, καθώς και η δική του εσωτερική οργάνωση: μπορεί να είναι συγκεντρωτικός ή να είναι χαλαρός, μπορεί να είναι κληρονομικός ή αντίθετα ν' αποτελεί μία ανοιχτή συντεχνία, και ούτω καθεξής.

Η εγγραμματοσύνη, η καθιέρωση ενός σχετικά σταθερού και τυποποιημένου γραπτού συστήματος, σημαίνει στην πράξη τη δυνατότητα πολιτισμικής και γνωστικής συσσώρευσης και συγκεντρωτοποίησης. Η γνωστική συγκεντρωτοποίηση και κωδικοποίηση που πραγματοποιείται από έναν κλήρο και η πολιτική συγκεντρωτοποίηση η οποία είναι το κράτος δεν πηγαίνουν απαραίτητα χέρι χέρι. Συχνά είναι ανταγωνιστικές κάποτε η μία κυριαρχεί επί της άλλης αλλά τις πιο πολλές φορές, το Κόκκινο και το Μαύρο, οι ειδικοί της βίας και της πίστης είναι ανταγωνιστές που δρουν ανεξάρτητα και τα πεδία δράσης τους σπάνια συμπίπτουν.

Εξουσία και πολιτισμός στην αγρο-εγγράμματη πολιτεία

Οι δύο αυτές καίριες και ιδιότυπες μορφές του καταμερισμού της εργασίας –οι συγκεντρωτισμοί της εξουσίας και της κουλτούρας/γνώσης– έχουν σοβαρές και ιδιαίτερες συνέπειες στην τυπική κοινωνική δομή της αγρο-εγγράμματης πολιτείας. Οι επιπτώσεις τους εξετάζονται καλύτερα από

κοινού και μπορούν να σχηματοποιηθούν όπως φαίνεται στο διάγραμμα 1.



οριζόντια διαχωρισμένα στρώματα στρατιωτικής, διοικητικής, κληρικής κάποτε δε και εμπορικής άρχουσας τάξης

πλευρικά απομονωμένες κοινωνίτιτες αγροτοπαραγωγών

Διάγραμμα 1: Γενική μορφή της κοινωνικής δομής των αγροτικών κοινωνιών.

Στην τυπική αγρο-εγγράμματη πολιτεία η άρχουσα τάξη αντιπροσωπεύει μια μικρή μειοψηφία του πληθυσμού, αυστηρά διαχωρισμένη από τη μεγάλη πλειοψηφία των άμεσων αγροτοπαραγωγών ή χωρικών. Σε γενικές γραμμές, η ιδεολογία της υπερτονίζει μάλλον παρά αιμβλύνει την ανισότητα των τάξεων και το διαχωρισμό του άρχοντος στρώματος.

Τούτο το τελευταίο είναι δυνατόν να υποδιαιρεθεί σε μια σειρά πιο εξειδικευμένων στρωμάτων: πολεμιστές, ιερείς, κληρικοί, διοικητικοί, αστοί. Ορισμένα από αυτά τα στρώματα (για παράδειγμα, ο χριστιανικός κλήρος) είναι δυνατόν να είναι μη κληρονομικά και να ξαναεπιλέγονται σε κάθε γενεά, καίτοι η στρατολόγησή τους μπορεί να προκαθορίζεται άμεσα από τα άλλα κληρονομικά στρώματα. Το σημαντικότερο σημείο παραμένει παρ' όλα αυτά τούτο: τόσο για το άρχον στρώμα στο σύνολό του, όσο και για τα ποικίλα υποστρώματα στο εσωτερικό του, η μεγάλη έμφαση βρίσκεται στην πολιτισμική διαφοροποίηση μάλλον παρά στην ομοιογένεια. Όσο περισσότερο διαφοροποιούνται τα ποικίλα στρώματα ως προς το όποιο στυλ τους, τόσο λιγότερες προστριβές και αμφισημίες υπάρχουν μεταξύ τους. Το όλο σύστημα ευνοεί οριζόντιες γραμμές πολιτισμικού διαχωρισμού και είναι σε θέση να τις εφεύρει και να τις ενισχύσει όταν δεν υπάρχουν. Γενετικές και πολιτισμικές διαφορές αποδίδονται σε όλα όσα δεν υπήρξαν στην πραγματικότητα παρά στρώματα διαφοροποιημένα από τη λειτουργία τους, έτσι ώστε να ενισχύεται η διαφοροποίηση και να προικίζεται με κύρος και διάρκεια. Για παράδειγμα, στην Τυνησία του πρώιμου 19ου αιώνα, το άρχον στρώμα θεωρούσε τον εαυτό του τουρκικό, αν και ήταν μάλλον ανίκανο να μιλήσει τη γλώσσα αυτή, στην πραγματικότητα δείχε πολύ ανάμεικτη προέλευση και στρατολογούσε πρόσθετα μέλη από κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Κάτω από την οριζόντιας στρωματωμένη μειοψηφία της κορυφής υπάρχει ένας άλλος κόσμος, αυτός των πλευρικά διαχωρισμένων μικροκοινοτήτων των λαϊκών μελών της κοινωνίας. Εδώ, για άλλη μια φορά, η πολιτισμική διαφοροποίηση είναι πολύ έντονη, παρ' όλο που οι λόγοι είναι πολύ διαφορετικοί. Οι μικρές κοινότητες των χωρικών ζουν σε γενικές γραμμές εσωστρεφείς ζωές, προσδεμένες στον τόπο α-

πό οικονομική ανάγκη αν όχι από πολιτικό προσδιορισμό. Ακόμη κι όταν ο πληθυσμός μιας δεδομένης περιοχής ξεκινά από την ίδια γλωσσική αφετηρία –πράγμα που δεν συμβαίνει συχνά– ένα είδος πολιτισμικής κίνησης γεννά σύντομα διαλεκτολογικές και άλλες διαφορές. Κανένας, ή σχεδόν κανένας, δεν ενδιαφέρεται να προαγάγει την πολιτισμική ομοιογένεια σ' αυτό το κοινωνικό επίπεδο. Το κράτος ενδιαφέρεται για την είσπραξη των φόρων, τη διατήρηση της ειρήνης και σχεδόν τίποτε περισσότερο και δεν έχει κανένα συμφέρον στην προαγωγή της πλευρικής επιχειρησιακής μεταξύ των υποκείμενων σ' αυτό κοινοτήτων.

Είναι αλήθεια πως ο κλήρος μπορεί να ενδιαφέρεται σε κάποιο βαθμό για την επιβολή ορισμένων κοινών πολιτισμικών κανόνων. Κάποιοι κλήροι δείχνουν περιφρόνηση και αδιαφορία προς τις λαϊκές πρακτικές, ενώ άλλοι, επιδιώκοντας να μονοπωλήσουν την πρόσβαση στα ιερά, στη σωτηρία, στη θεραπευτική και ούτω καθεξής, αντιμάχονται και δυσφημούν έμπρακτα το λαϊκό πολιτισμό και τους ανεξάρτητους λαϊκούς σαμάνους που ευδοκιμούν στους κόλπους του. Ωστόσο, στις γενικές συνθήκες που επικρατούν στις αγρο-εγγράφιμματες πολιτείες, δεν είναι ποτέ δυνατόν να πετύχουν πραγματικά. Τέτοιες κοινωνίες απλούστατα δεν έχουν τα μέσα για να καταστήσουν την εγγραφιμματοσύνη σχεδόν καθολική και να ενσωματώσουν τις πλατιές μάζες του πληθυσμού σε έναν υψηλό πολιτισμό, εκπληρώνοντας έτσι τα ιδεώδη του κλήρου. Το μόνο που μπορεί να κατορθώσει ο κλήρος είναι να εξασφαλίσει ότι το ιδεώδες του θα εσωτερικεύθει ως έγκυρος αλλά ανεφάρμοστος κανόνας, ο οποίος πρέπει να εμπνέει σεβασμό ή και δέος κι ίσως ακόμη να επιδιώκεται κατά τη διάρκεια περιοδικών εκρήξεων ενθουσιασμού, όμως υπό κανονικές συνθήκες να τιμάται περισσότερο παραβιαζόμενος παρά τηρούμενος.

Ίσως όμως το κεντρικό και πιο σημαντικό δεδομένο της αγρο-εγγράμματης κοινωνίας να είναι αυτό: σχεδόν κάθε στοιχείο της αντιμάχεται τον προσδιορισμό πολιτικών οντοτήτων στη βάση πολιτισμικών συνόρων.

Με άλλα λόγια, αν ο εθνικισμός είχε εφευρεθεί σε μια τέτοια περίοδο, οι προοπτικές για μια γενικευμένη αποδοχή του θα ήταν στην πράξη πενιχρές. Το ζήτημα μπορεί να τεθεί ως εξής: από τους δύο εν δυνάμει εταίρους, τον πολιτισμό και την εξουσία, που σύμφωνα με την εθνικιστική θεωρία προορίζονται ο ένας για τον άλλο, κανένας δεν συνδράμει ιδιαίτερα τον άλλο υπό τις συνθήκες που επικρατούν στην αγροτική εποχή. Ας τους πάρουμε με τη σειρά.

Πολιτισμός

Ανάμεσα στα ανώτερα στρώματα της αγρο-εγγράμματης κοινωνίας είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να υπογραμμίσουμε, να ξεκαθαρίσουμε και να τονίσουμε τα διακριτικά, διαφοροποιά και μονοπωλήσιμα χαρακτηριστικά των προνομιούχων ομάδων. Η τάση των ιεροτελεστικών γλωσσών να ξεχωρίσουν από τις καθομιλούμενες είναι πολύ ισχυρή: σαν να μην είχε η εγγραμματοσύνη από μόνη της δημιουργήσει αρκετούς φραγμούς μεταξύ κληρικών και λαϊκών, σαν να χρειαζόταν να βαθύνει το χάσμα ανάμεσά τους, όχι μόνο καταγράφοντας τη γλώσσα σ' ένα απρόσιτο γραπτό σύστημα, αλλά κάνοντάς την επίσης ακατάληπτη κατά την άρθρωσή της.

Η καθιέρωση μιας οριζόντιας πολιτισμικής στρωμάτωσης δεν είναι μόνο ελκυστική επειδή εξυπηρετεί τα συμφέροντα των προνομιούχων και των ισχυρών: είναι επιπλέον εφικτή και μάλιστα εύκολη. Χάρη στη σχετική σταθερότητα των αγρο-εγγράμματων κοινωνιών είναι δυνατόν να επιβάλλονται και να διατηρούνται αυστηροί διαχωρισμοί του πλη-

θυμού σε τάξεις ή κάστες ή εθνότητες χωρίς να δημιουργούνται αφόρητες προστριβές. Αντίθετα, η εξωτερίκευση, η απολυτοποίηση και η διασφάλιση των ανισοτήτων τις ενισχύει και τις κάνει ευπρόσδεκτες προσδίδοντάς τους την αύρα του αναπόφευκτου, της διάρκειας και της φυσικότητας. Ό,τι εγγράφεται στη φύση των πραγμάτων και είναι αιώνιο δεν μπορεί να είναι ούτε επιθετικό, σε προσωπικό και ατομικό επίπεδο, ούτε ψυχικά αφόρητο.

Αντίθετα, σε μια εγγενώς κινητική και ασταθή κοινωνία, η διατήρηση αυτών των κοινωνικών στεγανών, που διαχωρίζουν άνισα επίπεδα, είναι αφόρητα δύσκολη. Τα ισχυρά ρεύματα της κινητικότητας τα ναρκοθετούν μονίμως. Αντίθετα απ' ότι ο μαρξισμός έκανε τους ανθρώπους να πιστέψουν, η προβιομηχανική κοινωνία είναι εκείνη που επιμένει στην οριζόντια διαφοροποίηση στο εσωτερικό των κοινωνιών, ενώ η βιομηχανική κοινωνία ενισχύει τα σύνορα μεταξύ εθνών περισσότερο από εκείνα μεταξύ τάξεων.

Το ίδιο τείνει να επαληθευτεί, υπό διαφορετική μορφή, στις χαμηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας. Ακόμη κι εκεί η ενασχόληση με τις οριζόντιες, συχνά λεπτεπλεπτες, αλλά τοπικά σημαντικές διαφοροποιήσεις μπορεί να είναι έντονη. Όμως, ακόμη και όταν η τοπική ομάδα είναι λίγο-πολύ ομοιογενής εσωτερικά, είναι τελείως απίθανο να συνδέει το ιδιαίτερο πολιτισμικό της στίγμα με οποιοδήποτε είδος πολιτικής αρχής και να σκέπτεται με όρους μιας πολιτικής νομιμότητας προσδιορισμένης σε συνάρτηση με τον τοπικό πολιτισμό. Για μια σειρά προφανείς λόγους, ένας τέτοιος τρόπος σκέψης είναι, υπ' αυτές τις συνθήκες, ιδιαίτερα αφύσικος και θα φαινόταν πραγματικά παράλογος στους ενδιαφερόμενους, εάν κανείς ποτέ τους τον εξηγούσε. Ο τοπικός πολιτισμός είναι σχεδόν αθέατος. Η εσωστρεφής κοινότητα τείνει να επικοινωνεί με όρους των οποίων η σημασία είναι ανα-

γνωρίσιμη μόνο σε συγκεκριμένα συμφράζόμενα, αντίθετα με το σχετικά απαλλαγμένο από πλαίσια σχολαστικισμό των γραφιάδων. Όμως η ντοπιολαλιά του χωριού (η στενογραφία, ο «περιορισμένος κώδικας»^{*} που χρησιμοποιεί) δεν έχει κανονιστικές ή πολιτικές αξιώσεις: μάλλον το αντίθετο. Το περισσότερο που μπορεί να κάνει είναι να αναγνωρίσει το χωριό καταγωγής οποιουδήποτε ανοίγει το στόμα του στην τοπική αγορά.

Με λίγα λόγια, οι πολιτισμοί πληθύνονται σ' αυτό τον κόσμο, οι συνθήκες του όμως δεν ενθαρρύνουν εν γένει αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί πολιτισμικός ιμπεριαλισμός, τις προσπάθειες του ενός ή του άλλου πολιτισμού να κυριαρχήσει και να επεκταθεί ώστε να καλύψει πλήρως μια πολιτική οντότητα. Ο πολιτισμός έχει την τάση να περιχαρακώνεται είτε οριζόντια (κατά κοινωνικές κάστες) είτε κατακόρυφα, ορίζοντας πολύ μικρές τοπικές κοινότητες. Οι παράγοντες που καθορίζουν τα πολιτικά όρια είναι εντελώς διαφορετικοί από εκείνους που καθορίζουν τα πολιτισμικά. Οι κλήροι προσπαθούν κάποτε να επεκτείνουν τη ζώνη επιρροής ενός πολιτισμού ή μάλλον της πίστης που έχουν κωδικοποιήσει για λογαριασμό τους και τα κράτη επιδίδονται κάποτε σε σταυροφορίες, μια επιθετικότητα επικυρωμένη από την πίστη. Αυτά όμως δεν αποτελούν τις κανονικές, γενικές συνθήκες της αγροτικής κοινωνίας.

Είναι σημαντικό να προσθέσουμε πως οι πολιτισμοί σ' έναν τέτοιο κόσμο πληθύνονται κατά έναν ιδιαίτερα πολύπλοκο τρόπο: σε πολλές περιπτώσεις, το πώς εντάσσεται ένα

* restricted code: έννοια που επεξεργάστηκε ο Μπ. Μπέρνσταϊν βλ. «Κώδικες, τροπές και διαδικασία πολιτισμούς αναπαραγωγής: ένα μοντέλο», στο B. Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, εκδ. Αλεξανδρεια (σ.τ.μ.).

δεδομένο άτομο στο «πολιτισμικό του πλαίσιο» δεν είναι διόλου ξεκάθαρο. Ένας χωρικός των Ιμαλαΐων, για παράδειγμα, είναι δυνατόν να σχετίζεται με ιερείς, μοναχούς και σαμάνους διαφόρων θρησκειών υπό διαφορετικές συνθήκες στις διαφορετικές περιόδους του έτους: η κάστα, το κλαν και η γλώσσα του είναι δυνατόν να τον συνδέουν με διαφορετικές ενότητες. Οι ομιλούντες τη γλώσσα μιας δεδομένης φυλής, για παράδειγμα, ενδέχεται να μη θεωρούνται μέλη της, εάν συμβαίνει να μην ανήκουν στη σωστή επαγγελματική κάστα. Ο τρόπος ζωής, η απασχόληση, οι τελετουργικές πρακτικές ενδέχεται να μην εναρμονίζονται. Η πολιτική και οικονομική επιβίωση μιας οικογένειας είναι δυνατόν να εξαρτάται ακριβώς από τον επιδέξιο χειρισμό και τη διατήρηση τέτοιων αμφισημιών, από την εξασφάλιση εναλλακτικών λύσεων και διασυνδέσεων. Μπορεί τα μέλη της να μην έχουν το παραμήκρο συμφέρον ή ενδιαφέρον για ένα μονοσήμαντο, κατηγορηματικό αυτοχαρακτηρισμό σαν κι αυτούς που συνδέονται σήμερα με τα υποτιθέμενα έθνη, τα οποία προσβλέπουν στην εσωτερική ομοιογένεια και την εξωτερική αυτονομία. Σ' ένα παραδοσιακό πλαίσιο, το ιδεώδες μιας μοναδικής κυρίαρχης πολιτισμικής ταυτότητας δεν έχει και πολύ νόημα. Οι χωρικοί των λόφων του Νεπάλ συχνά διατηρούν σχέσεις με μια ποικιλία θρησκευτικών τελετουργικών και σκέπτονται υπό το πρίσμα της κάστας, του κλαν ή του χωριού (ποτέ όμως του έθνους) ανάλογα με την περίσταση. Δεν έχει πολλή σημασία το αν κηρύσσεται ή όχι η ομοιογένεια. Η απήχηση που μπορεί να βρει είναι ελάχιστη.

Το κράτος στην αγροτική κοινωνία

Σ' αυτές τις περιστάσεις είναι μικρά τα κίνητρα και οι ευκαιρίες που έχουν οι πολιτισμοί για να επιδιώξουν εκείνο

το είδος μονόχρωμης ομοιογένειας και πολιτικής επέκτασης και χυριαρχίας, χάριν του οποίου αρχίζουν να μάχονται αργότερα, με την έλευση της εποχής του εθνικισμού. Πώς φαίνεται όμως το ζήτημα αυτό από τη σκοπιά του κράτους ή, γενικότερα, της πολιτικής οντότητας;

Οι πολιτικές οντότητες της αγροτικής εποχής ποικίλλουν ιδιαίτερα ως προς το μέγεθος και το είδος. Μιλώντας όμως κατά προσέγγιση, μπορούμε να τις χωρίσουμε σε δύο είδη ή, ίσως, πόλους: τις τοπικές αυτοκυβερνώμενες κοινότητες και τις μεγάλες αυτοκρατορίες. Από τη μια, έχουμε πόλεις-κράτη, τμήματα φυλής, κοινότητες χωρικών και ούτω καθεξής, που διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις τους με αρκετά υψηλό ποσοστό πολιτικής συμμετοχής (για να αναδιατυπώσουμε τη χρήσιμη έκφραση του S. Andresski) και μετρίου βαθμού ανισότητας και από την άλλη, τεράστιες επικράτειες ελεγχόμενες από μια συγχέντρωση δυνάμεων σ' ένα σημείο. Μια πολύ χαρακτηριστική πολιτική μορφή είναι βεβαίως εκείνη που συνδυάζει τις δύο αυτές αρχές, όπου μία κεντρική χυριαρχη εξουσία συνυπάρχει με ημιαυτόνομες τοπικές οντότητες.

Το ερώτημα που μας απασχολεί είναι κατά πόσον στον κόσμο μας, ο οποίος περιέχει οντότητες τέτοιου τύπου, υπάρχουν δυνάμεις που εργάζονται γι' αυτή τη συγχώνευση πολιτισμού και πολιτείας που αποτελεί την ουσία του εθνικισμού. Η απάντηση οφείλει να είναι «όχι». Οι τοπικές κοινότητες εξαρτούν σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργία τους από την επαφή πρόσωπο με πρόσωπο και δεν μπορούν να αυξήσουν ριζικά το μέγεθός τους χωρίς να υποστούν αλλαγές που θα τις έκαναν αγνώριστες. Για τούτο οι συμμετοχικές αυτές κοινότητες σπάνια εξαντλούν ολόκληρο τον πολιτισμό του οποίου αποτελούν τμήματα: μπορεί να έχουν τη δική τους τοπική προφορά και τις συνήθειες, αυτές ωστόσο τείνουν να είναι απλώς παραλλαγές ενός ευρύτερου διεπικοινωνούντος

πολιτισμού που περικλείει πολλές άλλες παρόμοιες κοινότητες. Οι πόλεις-κράτη, για παράδειγμα, σπάνια έχουν δική τους γλώσσα. Οι αρχαίοι Έλληνες αποτελούν αναμφίβολα τυπικό παράδειγμα απ' αυτή την άποψη. Αν και είχαν ισχυρή επίγνωση του κοινού τους πολιτισμού και της αντίθεσης ανάμεσα σ' αυτόν και στον πολιτισμό των βαρβάρων (παρεμπιπτόντως, με ένα μάλλον χαμηλό βαθμό οριζόντιας πολιτισμικής διαφοροποίησης μεταξύ Ελλήνων), αυτή η αίσθηση της ενότητας είχε ελάχιστη πολιτική έκφραση, ακόμη και σε επίπεδο βλέψεων, πόσο μάλλον επιτευγμάτων. 'Όταν όμως ιδρύθηκε μια πανελλήνια πολιτεία υπό μακεδονική ηγεμονία, μεταβλήθηκε ταχύτατα σε αυτοκρατορία, η οποία υπερέβη κατά πολύ τα όρια του ελληνισμού. Στην αρχαία Ελλάδα, όσο σωβινιστές κι αν ήταν με τον τρόπο τους οι Έλληνες, δεν φαίνεται να υπήρξε κανένα σύνθημα αντίστοιχο του *Ein Reich, Ein Volk, Ein Führer*.

Οι ποικιλίες των αγροτικών ηγεμόνων

Η αγρο-εγγράμματη πολιτεία είναι ένα είδος κοινωνίας που έχει παρουσία περίπου πέντε χιλιετιών και η οποία, παρά την ποικιλία των μορφών της, διατηρεί πάντοτε ορισμένα βασικά γνωρίσματα. Η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών της είναι αγροτοπαραγωγοί, οι οποίοι ζουν σε εσωστρεφείς κοινότητες και χυριαρχούνται από μια μειοψηφία, της οποίας τα κύρια διακριτικά χαρακτηριστικά είναι η διαχείριση της βίας, η τήρηση της τάξεως και ο έλεγχος της επίσημης σοφίας της κοινωνίας, η οποία από κάποια στιγμή και πέρα αρχίζει να διαφυλάσσεται γραπτά. Αυτή η άρχουσα τάξη των πολεμιστών και των εγγραμμάτων μπορεί να χαρακτηριστεί, σύμφωνα με μία πρόχειρη τυπολογία, από την ακόλουθη σειρά αντιθέσεων:

| | | |
|---|---------------|------------------|
| 1 | Συγκεντρωτική | Μη συγκεντρωτική |
| 2 | Ευνουχισμένοι | Επιβήτορες |
| 3 | Κλειστή | Ανοιχτή |
| 4 | Συγχωνευμένη | Εξειδικευμένη |

1. Τόσο ένας κλήρος όσο και μια στρατιωτική τάξη μπορούν να είναι είτε συγκεντρωτικοί είτε αποκεντρωτικοί. Η μεσαιωνική Καθολική Εκκλησία αποτελεί θαυμάσιο παράδειγμα ενός πραγματικά συγκεντρωτικού κλήρου ο οποίος δεσπόζει στο ηθικό κλίμα ενός πολιτισμού. Οι ουλαμάδες του Ισλάμ τα κατάφεραν εξίσου καλά, με μια όμως σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη οιασδήποτε συγκεντρωτικής οργάνωσης ή εσωτερικής ιεραρχίας, και θεωρητικά υπήρξαν μια ανοιχτή τάξη. Οι βραχιμάνοι υπήρξαν ταυτόχρονα κλήρος και κλειστή ομάδα συγγένειας: η κινεζική γραφειοκρατία χωριζόταν σε γραμματείς και διοικητικούς.

2. Από τη σκοπιά του κεντρικού κράτους, ο μείζων κίνδυνος, τον οποίο από πολύ παλιά αναγνώρισε ο Πλάτων, είναι η δημιουργία ή η διατήρηση από τους στρατιωτικούς ή τους κληρικούς αξιωματούχους του σχέσεων με μεμονωμένες ομάδες συγγένειας, των οποίων τα συμφέροντα τείνουν τότε να αποσπάσουν τους αξιωματούχους από τον αυστηρό δρόμο του καθήκοντος, και των οποίων η υποστήριξη τείνει ταυτόχρονα να τους περιβάλλει, ευκαιρίας δοθείσης, με υπερβολικά μεγάλη ισχύ.

Οι στρατιηγικές που ακολουθούνται για να ελεγχθεί αυτός ο διάχυτος κίνδυνος ποικίλουν στις λεπτομέρειες, μπορούν όμως, ως προς το είδος τους, να χαρακτηριστούν ευνουχιστικές. Το ζητούμενο είναι να σπάσει ο δεσμός της συγγένειας με τη στέρηση του εκαλαπτόμενου πολεμιστή-γραφειοκράτη-κληρικού είτε από προγόνους είτε από απογόνους είτε και από τους δύο. Οι τεχνικές που έχουν επιστρατευθεί περιλαμ-

βάνουν τη χρησιμοποίηση: ευνούχων, των οποίων η φυσική κατάσταση δεν επέτρεπε την απόκτηση απογόνων ιερέων, των οποίων η προνομιακή θέση είχε ως όρο την αγαμία, αποτρέποντας ως εκ τούτου την εκ μέρους τους αναγνώριση απογόνων. ξένων, των οποίων οι δεσμοί συγγένειας μπορούσε να θεωρηθεί πως βρίσκονται σε ασφαλή απόσταση και τέλος, μελών ομάδων χωρίς πολιτικά δικαιώματα ή περιθωριακών, οι οποίοι θα ήταν καταδικασμένοι στην περίπτωση που αποκόβονταν από το κράτος που υπηρετούσαν. Μία άλλη τεχνική υπήρξε η χρησιμοποίηση «σκλάβων», ανθρώπων δηλαδή οι οποίοι, μολονότι στην πραγματικότητα προνομιούχοι και ισχυροί, ωστόσο, όντας «κατήματα» του κράτους, δεν είχαν πρακτικά άλλες έννομες σχέσεις, και των οποίων η περιουσία και η θέση θα μπορούσε οποιαδήποτε στιγμή να περιέλθει στο κράτος, χωρίς ούτε υποψία δικαιώματος προσφυγής σε δίκη και χωρίς επομένως να δημιουργούνται οποιαδήποτε δικαιώματα προς όφελος μιας τοπικής ομάδας ή ομάδας συγγένειας του καθαιρεμένου αξιωματούχου.

Συχνά χρησιμοποιούνται πραγματικοί ευνούχοι¹. Οι άγαμοι κληρικοί κατείχαν βεβαίως εξέχουσα θέση στη χριστιανοσύνη. Οι από σκλάβους προερχόμενες στρατιωτικές γραφειοκρατίες κατείχαν κεντρική θέση στις ισλαμικές πολιτείες μετά την πτώση του χαλιφάτου. Συχνά οι ξένοι επάνδρωναν κατ' εξοχήν τις επίλεκτες φρουρές των παλατιών και τις οικονομικές γραμματείες των αυτοκρατοριών.

Ο ευνουχισμός ωστόσο δεν ήταν καθολικός. Η κινεζική γραφειοκρατία εστρατολογείτο από τους «ευγενείς» και η ευρωπαϊκή φεουδαλική τάξη γρήγορα πέτυχε να επιβάλει την αρχή της κληρονομικότητας αντί της διανομής γαιών έναντι υπηρεσιών. Σε αντίστιχη με τους ευνουχισμένους, οι ελίτ, στα μέλη των οποίων επιτρέπεται επισήμως να αναπαράγο-

νται κοινωνικά και να διατηρούν τις θέσεις τους για τους απογόνους τους, μπορούν να αποκληθούν επιβήτορες.

3. Υπάρχουν πλεονεκτήματα όταν οι τάξεις των κληρικών, των στρατιωτικών και των γραφειοκρατών είναι ανοιχτές, όπως και όταν είναι κλειστές. Ο ευρωπαϊκός κλήρος και οι Κινέζοι γραφειοκράτες ήταν πρακτικά ανοιχτοί (όπως και οι μουσουλμάνοι ουλαμάδες), καίτοι εστρατολογούντο κατ' εξοχήν από ένα περιορισμένο στρώμα. Στον ινδουισμό οι ιερείς και οι πολεμιστές-ηγέτες αποτελούν ταυτόχρονα κλειστές και διακεκριμένες τάξεις, και η αμοιβαία τους (θεωρητική) ερμητικότητα μπορεί να είναι ουσιώδης για τη λειτουργία του συστήματος. Είναι ταυτόχρονα κλειστοί και μη συγχωνευμένοι, διακεκριμένοι. Στο Ισλάμ (με εξαίρεση τις περιόδους των Μαμελούκων και των Γενιτσάρων) δεν ευνοούχιζονται ούτε ο κλήρος ούτε οι στρατιωτικοί.

4. Τέλος, η άρχουσα τάξη είναι δυνατόν είτε να συγχωνεύει τα στρατιωτικά και κληρικά (και ίσως κι άλλα) λειτουργήματα είτε να τα διαχωρίζει επιμελώς κατά εξειδικευμένες ομάδες. Ο ινδουισμός τα διαχωρίζει επισήμως. Ο ευρωπαϊκός φεουδαλισμός τα συγχώνευε κατά περίσταση στα στρατιωτικά τάγματα.

Η παρακολούθηση, μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές λεπτομέρειες, των ποικίλων δυνατών συνδυασμών που προκύπτουν από επιλογές μεταξύ αυτών των εναλλακτικών λύσεων, θα μπορούσε να είναι συναρπαστική. Για τις παρούσες δύμως ανάγκες μας, εκείνο που έχει πράγματι σημασία είναι κάτι που τείνει να παραμένει κοινό σε όλες τις παραλλαγές. Οι κρατούντες βρίσκονται παγιδευμένοι σε ένα είδος πεδίου έντασης μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων, που είναι ως προς την κλίμακά τους υπο-εθνικές, και μιας οριζόντιας τάξης ή κάστας η οποία είναι κάτι περισσότερο από εθνική. Είναι πιστοί σ' ένα στρώμα το οποίο ενδιαφέρεται περισσότερο να

διακριθεί από τα κατώτερά του, παρά να διαδώσει την κουλτούρα του σ' αυτά, και το οποίο αρκετά συχνά εκτείνει τα όριά του πέρα από τα σύνορα της τοπικής πολιτείας, είναι υπερπολιτικό και βρίσκεται σε ανταγωνισμό με το κράτος. Σπανίως μόνο (όπως στην περίπτωση της κινεζικής γραφειοκρατίας) συνεκτείνεται με ένα κράτος (και στην περίπτωση αυτή επέδειξε πράγματι ένα είδος εθνικισμού).

Το μόνο στρώμα για το οποίο μπορεί οπωσδήποτε να ειπωθεί πως έχει μια πολιτισμική πολιτική είναι ο κλήρος. Κάποτε, όπως στην περίπτωση των βραχυμάνων, η πολιτική του είναι σε θέση να δημιουργήσει συμπληρωματικότητα και αμοιβαία αλληλεξάρτηση μεταξύ του ιδίου και των άλλων τάξεων. Επιδιώκει να ενισχύσει τη θέση του κάνοντας τον εαυτό του απαραίτητο και οι συμπληρωματικοί ρόλοι που επιφυλάσσει στον εαυτό του και στους λαϊκούς, αντί να επιτάσσουν την καθολίκευσή του, την αποκλείσιμη. Πέρα από το γεγονός ότι διεκδικεί τη μονοπώληση της αυθεντίας σε δι, τι σχετίζεται με την ορθότητα του τελετουργικού, δεν επιθυμεί να τον συναγωνίζονται. Ενδιαφέρεται ελάχιστα για την ειλικρινέστερη μορφή κολακείας, που είναι η μίμηση, παρ' όλο που την προκαλεί.

Άλλού, όπως στο Ισλάμ, ο κλήρος από καιρού εις καιρόν θεωρεί εξαιρετικά σοβαρά τα ιεραποστολικά καθήκοντα τα οποία αναλαμβάνει απέναντι σε αδελφούς που έχουν συνήθως αδύνατη πίστη. Εδώ δεν υπάρχει κανόνας που να επιβάλλει διτι κάποιοι πρέπει να προσεύχονται, κάποιοι να πολεμούν και κάποιοι να εργάζονται, και ότι οι τάξεις αυτές δεν θα πρέπει να ανακατεύονται η μία με το βασίλειο της άλλης. 'Οσον αφορά τις ισχύουσες επιταγές της πίστης, ο καθένας επιτρέπεται να κάνει και τα τρία αυτά πράγματα, εάν οι ικανότητες και η ενέργειά του το επιτρέπουν. (Αυτός ο λανθάνων εξισωτισμός έχει μεγάλη σημασία για την επιτυχή προσαρμο-

γή του Ισλάμ στο νεότερο κόσμο). Κατ' αυτό τον τρόπο δεν υπάρχει τυπικό ή θεολογικό εμπόδιο για μια κληρική αποστολική πολιτισμική πολιτική à outrance*. Στην πράξη, υπάρχει ακόμη ένα πρόβλημα: εάν ο καθένας πράγματι επεδίδετο συστηματικά σε νομικοθεολογικές σπουδές, ποιος θα φρόντιζε τα πρόβατα, τις κατσίκες και τις καμήλες; Σε ορισμένα τμήματα της Σαχάρας, υπάρχουν ολόκληρες φυλές που έχουν οριστεί, βάσει διαφυλετικών συμφωνιών, ως Λαοί του Ιερού Βιβλίου. Στην πράξη, όμως, αυτό σημαίνει απλώς πως το θρησκευτικό προσωπικό αντλείται κατά κανόνα μέσα από τις τάξεις τους. Δεν σημαίνει πως όλοι εξειδικεύονται πράγματι στα περί τη θρησκεία. Οι περισσότεροι από αυτούς συνεχίζουν να εργάζονται ή να πολεμούν. Οι μόνες κοινότητες, στο εσωτερικό των οποίων ένα πραγματικά σημαντικό ποσοστό ενηλίκων αρρένων επεδίδοντο στη μελέτη του Νόμου, υπήρξαν κάποιες εβραϊκές στην Ανατολική Ευρώπη. Αυτή όμως ήταν μια ειδική και ακραία περίπτωση, και οπωσδήποτε τούτες οι κοινότητες ήταν οι ίδιες υποκοινότητες στο εσωτερικό μιας ευρύτερης και πιο σύνθετης κοινωνίας.

'Ετσι, για πολύ ριζικούς, ισχυρούς και ανυπέρβλητους λόγους, οι κλήροι στις αγρο-εγγράφματες κοινωνίες δεν μπορούν να εξουσιάσουν πλήρως και να απορροφήσουν ολόκληρη την κοινωνία. Κάποτε το απαγορεύουν οι ίδιοι τους οι κανόνες και άλλες φορές το κάνουν αδύνατον κάποιοι εξωτερικοί περιορισμοί. Οι τελευταίοι όμως θα αποτελούσαν ούτως ή άλλως ένα επαρκές και αποτελεσματικό εμπόδιο, ακόμη κι αν οι κανόνες ευνοούσαν μονίμως τη βλέψη αυτή.

Στο αγροτικό σύστημα, η προσπάθεια να επιβληθεί σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας ένας καθολικευμένος κλήρος και ένας ομογενοποιημένος πολιτισμός, με πρότυπα που επιβάλ-

* (γαλλ.) μέχρις εσχάτων (σ.τ.μ.)

λονται από το κέντρο και ενισχύονται από τη γραφή, θα ήταν μια χίμαιρα. Ακόμη και όταν ένα τέτοιο πρόγραμμα περιέχεται σε κάποια θεολογικά δόγματα, είναι ανέφικτο και δεν πραγματοποιείται. Κάτι τέτοιο απλούστατα δεν είναι δυνατόν. Λείπουν οι πόροι.

Τι θα συμβεί όμως όταν κάποια μέρα ο κλήρος πράγματι γενικευθεί, συμπέσει με την κοινωνία στο σύνολό της, όχι χάρη στις δικές του προσπάθειες, όχι χάρη σε κάποιους ηρωικούς ή θαυματουργούς εσωτερικούς Τζιχάντ*, αλλά χάρη σε μια πολύ πιο αποτελεσματική, βαθιά ριζωμένη κοινωνική δύναμη, έναν πλήρη μετασχηματισμό της όλης φύσης του καταμερισμού εργασίας και των παραγωγικών και γνωστικών διαδικασιών; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα και ο προσδιορισμός της φύσης του μετασχηματισμού αυτού θα αποδειχθούν καίριας σημασίας για την κατανόηση του εθνικισμού.

Ας σημειωθεί επίσης πως στο αγροτικό σύστημα ορισμένα μόνο επίλεκτα στρώματα σε ορισμένες κοινωνίες ευνοούχιζονται συστηματικά, με τη χρήση της μιας ή της άλλης από τις ειδικές τεχνικές που περιγράφηκαν προηγουμένως. Ακόμη κι όταν αυτό συμβαίνει, είναι δύσκολο, όπως προείδε ο Πλάτων, να επιβάλλεται ο ευνοούχισμός επ' αόριστον. Οι φρουροί, Μαμελούκοι ή Γενίτσαροι, γραφειοκράτες ή έμμισθοι κληρικοί, διαφθείρονται, αποκτούν συμφέροντα, διασυνδέσεις και συνέχεια στην παρουσία τους, ή γοητεύονται από το κυνήγι της τιμής και του πλούτου και το δέλεαρ της διαιώνισης του εαυτού τους. Ο άνθρωπος της αγροτικής περιόδου μοιάζει να είναι φτιαγμένος από αλλοιώσιμο μέταλλο.

Ο διάδοχός του, ο βιομηχανικός άνθρωπος, μοιάζει να είναι φτιαγμένος από καθαρότερο, αν και όχι τελείως καθαρό, μέταλλο. Τι συμβαίνει όταν τύχει να εμφανιστεί ένα κοινωνι-

* ισλαμικός ιερός πόλεμος (σ.τ.μ.)

κό σύστημα στο οποίο ο κλήρος παίρνει πράγματι, επιτέλους, οικουμενικές διαστάσεις, όταν η εγγραμματοσύνη δεν είναι απλώς μια ειδίκευση, αλλά προϋπόθεση όλων των άλλων ειδίκευσεων, και όταν σχεδόν όλα τα επαγγέλματα παύουν να είναι κληρονομιά; Τι συμβαίνει όταν και ο ευνοχισμός την ίδια στιγμή σχεδόν γενικεύεται και γίνεται ιδιαίτερα αποτελεσματικός, όταν καθένας από εμάς είναι ένας Μαμελούκος de robe*, που βάζει τις υποχρεώσεις προς το επάγγελμά του πάνω από τις επιταγές της συγγένειας; Στην εποχή του γενικευμένου κλήρου και της μαμελουκοκρατίας, η σχέση κουλτούρας και πολιτείας αλλάζει ριζικά. Μια υψηλή κουλτούρα διαποτίζει ολόκληρη την κοινωνία, την ορίζει, και ζητά να υποστηρίχθει από την πολιτεία. Αυτό είναι το μυστικό του εθνικισμού.

3

Η βιομηχανική κοινωνία

Οι απαρχές της βιομηχανικής κοινωνίας συνεχίζουν ν' αποτελούν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των μελετητών. Μου φαίνεται πολύ πιθανόν πως αυτό θα συνεχίζεται επ' άπειρον. Ένας εξαιρετικά σύνθετος μετασχηματισμός επήλθε σε μια πολύ ευρεία, ποικιλόμορφη και πολύπλοκη κοινωνία, και το γεγονός υπήρξε μοναδικό: καμία μιμητική εκβιομηχάνιση δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως γεγονός του ιδίου είδους με την αρχική εκβιομηχάνιση, λόγω ακριβώς του ότι όλες οι άλλες υπήρξαν πράγματι μιμητικές, πραγματοποιήθηκαν υπό το φως της υφιστάμενης πλέον γνώσης ότι το πράγμα είναι όντως εφικτό, και είχαν ορισμένα κραυγαλέα και καταφανή πλεονεκτήματα (παρ' όλο που το προς μίμηση ιδεώδες δέχθηκε βεβαίως κάθε λογής διαφορετικές ερμηνείες). Έτσι δεν μπορούμε ποτέ να επαναλάβουμε το αρχικό γεγονός το οποίο διεπράχθη από ανθρώπους που δεν ήξεραν τι έκαναν — άγνοια που έχει να κάνει με την ίδια την ουσία του γεγονότος. Δεν είναι δυνατόν να το κάνουμε, για μια σειρά από αναταμάχητους λόγους: το ίδιο το γεγονός της επανάληψης κάνει το αποτέλεσμα διαφορετικό από την αρχική περίσταση: δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να αναπαραγάγουμε όλες τις συγκυρίες της πρώιμα νεότερης Δυτικής Ευρώπης και οι πειραματισμοί σε μια τέτοια κλίμακα, για χάρη της θεμελιώσης μιας θεωρητικής θέσης, είναι ηθικά αδιανόητοι. Σε κάθε περίπτωση, για να ξεμπερδέψουμε τα αιτιακά νήματα

* (γαλλ.) άτυπος τίτλος ευγενείας που αποκτάται χάρη σε ορισμένα διακαστικά αξιώματα — εδώ μεταφορικά (σ.τ.μ.)

μιας τόσο σύνθετης διεργασίας, θα χρειαζόμασταν όχι μία, μα πάρα πολλές επαναλήψεις, και αυτές δεν θα μας ήταν ποτέ διαθέσιμες.

Ενώ όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε πραγματικά την αιτιολογία του βιομηχανικού συστήματος, μπορούμε να ελπίζουμε πως θα κάνουμε κάποιο βήμα προτείνοντας μοντέλα της εν γένει λειτουργίας της βιομηχανικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, η αληθινή αξία και σπουδαιότητα του περίφημου δοκιμίου του Μάξ Βέμπερ (*H* προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού) μου φαίνεται πως έγκειται πολύ λιγότερο στη γοητευτική, εικοτολογική όμως και άνευ συμπεράσματος, υπόθεσή του για τη γένεση του καπιταλιστικού πνεύματος, απ' ό,τι στους συλλογισμούς του για το ποια είναι τα γενικά διασκριτικά γνωρίσματα της νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Πράγματι, παρ' όλο που η (εντελώς σωτήρια) μεταβότιση του ενδιαφέροντος από τις απαρχές του καπιταλισμού στις απαρχές του βιομηχανικού συστήματος συντελέστηκε μετά τον Βέμπερ, και ως συνέπεια της εμφάνισης μη καπιταλιστικών βιομηχανικών κοινωνιών, ωστόσο αυτή η επανατοποθέτηση του κρίσιμου ζητήματος υποδηλώνεται ήδη στον προβληματισμό του Βέμπερ για τη γραφειοκρατία, παράλληλα με το ενδιαφέρον του για τη επιχειρηματικό πνεύμα. Αν μια συγκεντρωτική γραφειοκρατία αντιπροσωπεύει το νέο Geist τόσο όσο και ο ορθολογικός επιχειρηματίας, τότε έχουμε σίγουρα να κάνουμε με το βιομηχανικό σύστημα παρά με τον καπιταλισμό αυτόν καθεαυτόν.

Στη βεμπεριανή και, νομίζω, σε κάθε άλλη πειστική περιγραφή του νέου πνεύματος, η έννοια της ορθολογικότητας οφείλει να κατέχει κεντρική και σημαίνουσα θέση. Ο ίδιος ο Βέμπερ δεν ήταν ιδιαίτερα επιδέξιος στους συνεκτικούς και επαρκείς ορισμούς, ιδιαίτερα σ' αυτή την περίπτωση, παρ' ό-

λα που υπάρχει κάθε δυνατότητα να συναγάγει κανέις, μέσα από τα συμφραζόμενα της χρήσης που επεφύλαξε στην έννοια της ορθολογικότητας, το τι εννοούσε μ' αυτήν, και πως η βασική αυτή έννοια είναι πράγματι καίρια για το θέμα. Η έννοια αυτή διερευνήθηκε, σε ανεπανάληπτο φιλοσοφικό βάθος, από τους δύο μεγαλύτερους φιλοσόφους του 18ου αιώνα, τον Νταΐνβιντ Χιουμ και τον Ιμμάνουελ Καντ, που και οι δύο τους, υπό τη γλυκιά αυταπάτη πως ανέλυαν τον ανθρώπινο νου ως τέτοιον, *an sich*, οπουδήποτε κι οποτεδήποτε, προσέφεραν στην πραγματικότητα πολύ βαθιές ερμηνείες της γενικής λογικής του νέου πνεύματος, του οποίου η εμφάνιση χαρακτήρισε την εποχή τους. Αυτό που οι δύο φιλόσοφοι είχαν κοινό ήταν τουλάχιστον εξίσου σημαντικό με ό,τι τους χώριζε.

Δύο στοιχεία είναι εμφανώς παρόντα στη βεμπεριανή ιδέα της ορθολογικότητας. Το ένα είναι η συνοχή ή η συέπεια, η όμοια αντιμετώπιση των όμοιων περιπτώσεων, η κανονικότητα, ό,τι θα μπορούσε να αποκληθεί η ίδια η ψυχή ή η τιμή του καλού γραφειοκράτη. Το άλλο είναι η αποτελεσματικότητα, η ψυχρή ορθολογική επιλογή των καλύτερων διαθέσιμων μέσων για την επίτευξη δεδομένων, διατυπωμένων με σαφήνεια και μεμονωμένων στόχων· με άλλα λόγια, το πνεύμα του ιδανικού επιχειρηματία. Η ευταξία και η αποτελεσματικότητα μπορούν πράγματι να θεωρηθούν ως το γραφειοκρατικό και το επιχειρηματικό στοιχείο μέσα σ' ένα συνολικό πνεύμα ορθολογικότητας.

Προσωπικά δεν πιστεύω πως αυτά τα δύο στοιχεία είναι στην πραγματικότητα ανεξάρτητα μεταξύ τους. Η έννοια της αποτελεσματικότητας των μέσων ως προς τους στόχους υποδηλώνει ότι ο δρων θα επιλέξει πάντοτε την ίδια λύση σ' ένα δεδομένο πρόβλημα, αδιαφορώντας για «άσχετες» θεωρήσεις· και άρα εμπεριέχει τη γραφειοκρατική επιταγή της

συμμετρικής αντιμετώπισης ως άμεση συνέπεια. Η απαίτηση της συμμετρίας δεν συνεπάγεται τόσο άμεσα την αποτελεσματικότητα (και πράγματι η εμπειρία λέει πως ακόμη και οι εντελώς έντιμοι και ευσυνείδητοι γραφειοκράτες, ή ειδικά αυτοί, δεν είναι πάντα ιδιαίτερα αποτελεσματικοί, όπως σημείωσε ο ίδιος ο Βέμπερ). Αστόσο, κάθε παρατεταμένη και μη επιφανειακή εφαρμογή της επιταγής της ευταξίας προϋποθέτει τη χρήση ενός γενικού και ουδέτερου ιδιώματος για τον προσδιορισμό των στόχων και των δεδομένων, του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο οι στόχοι πρέπει να επιδιωχθούν.

Ένα τέτοιο λεξιλόγιο, με το σαφή προσδιορισμό στόχων και μέσων που παρέχει, δεν θα επιτρέψει στο τέλος παρά το χαρακτηρισμό των πράξεων με τέτοιον τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται ότι σαφώς αναγνωρισμένοι στόχοι μπορούν να επιτευχθούν με μέσα επιλεγμένα για τη βέλτιστη αποδοτικότητά τους και για τίποτε περισσότερο.

Αυτό που βρίσκεται πίσω από τα δύο στοιχεία του ορθολογικού πνεύματος, των οποίων ο Βέμπερ είχε σαφή επίγνωση (ευταξία και αποτελεσματικότητα) είναι κάτι βαθύτερο, που ο Χιουμ και ο Καντ διερεύνησαν πολύ, με την ελαφρά εντύπωση πως μελετούσαν τον εν γένει ανθρώπινο νου: ένα κοινό δηλαδή μέτρο της πραγματικότητας, ένα, ας το πούμε έτσι, καθολικό εννοιολογικό νόμισμα για το γενικό χαρακτηρισμό των πραγμάτων και μαζί το *esprit d'analyse**, όπως με θέρμη το διακήρυξε και το χαρακτήρισε ήδη ο Καρτέσιος. Καθένα από αυτά τα στοιχεία είναι προϋπόθεση της ορθολογικότητας, με την έννοια υπό την οποία μας απασχολεί εδώ, ως το μυστικό του νεότερου πνεύματος. Λέγοντας κοινό ή μοναδικό εννοιολογικό νόμισμα, εννοώ πως όλα τα δεδομένα εντοπίζονται στο εσωτερικό ενός μοναδικού συνε-

* (γαλλ.) αναλυτικό πνεύμα (σ.τ.μ.)

χούς λογικού χώρου, πως οι προτάσεις που αναφέρονται σ' αυτά μπορούν να αντιστοιχηθούν και να αλληλοσυσχετισθούν γενικά και με τέτοιον τρόπο ώστε κατ' αρχήν μια μοναδική γλώσσα να περιγράφει τον κόσμο και να είναι εσωτερικά ενοποιημένη ή, από αρνητική άποψη, πως δεν υπάρχουν ειδικά, προνομιούχα, μεμονωμένα γεγονότα ή πεδία, που να προστατεύονται από τη μόλυνση ή την αναίρεση από άλλα και να ζουν σε δικούς τους απομονωμένους, ανεξάρτητους λογικούς χώρους. Αυτό ακριβώς υπήρξε βέβαια το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των προ-νεωτερικών, προ-ορθολογικών θεωρήσεων: η συνύπαρξη στο εσωτερικό τους πολλαπλών, όχι καλά ενοποιημένων, αλλά ιεραρχικά συσχετισμένων υπο-κόσμων, και η ύπαρξη ειδικών προνομιούχων δεδομένων, καθαγιασμένων και εξαιρούμενων από τη συνήθη αντιμετώπιση.

Σε μια παραδοσιακή κοινωνική οργάνωση, οι γλώσσες του κυνηγιού, της συγκομιδής, των ποικίλων τελετουργικών, της αίθουσας συμβουλίων, της κουζίνας ή του χαρεμιού, σχηματίζουν όλες αυτόνομα συστήματα: ο συγκερασμός προτάσεων προερχομένων από αυτά τα ποικίλα ανόμοια πεδία, η αναζήτηση των μεταξύ τους ανασκολουθών, η προσπάθεια ενοποίησής τους θα ήταν κοινωνικός σολοικισμός ή κάτι χειρότερο, ίσως βλασφημία ή ασέβεια, και το ίδιο το εγχείρημα θα ήταν αδιανόητο. Στην κοινωνία μας αντίθετα προϋποτίθεται πως όλες οι αναφορικές χρήσεις της γλώσσας αναφέρονται εν τέλει σε ένα συνεκτικό κόσμο και είναι δυνατόν να αναχθούν σε ένα ενιαίο ιδίωμα: και πως είναι νόμιμο να αλληλοσυσχετίζονται. Η «απλή σύνδεση» αποτελεί ένα κατανοητό και αποδεκτό ιδεώδες. Οι νεότερες φιλοσοφίες της γνώσης είναι συχνά ο τρόπος με τον οποίο εκφράζουμε και κωδικοποιούμε αυτή την ιδέα και τη βλέψη, που με τη σειρά της δεν αποτε-

λεί μία φιλοσοφική ιδιοτροπία, αλλά έχει βαθιές κοινωνικές ρίζες.

Η εξίσωση και η ομογενοποίηση δεδομένων είναι ατελής εάν δεν συνοδεύεται από αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί διαχωρισμός όλων των διαχωρίσμων, το *esprit d'analyse*, την κατάτμηση όλων των συνθέσεων στα συστατικά τους μέρη (ακόμη και αν αυτό μπορεί να συμβεί μονάχα στη σκέψη) και την άρνηση να επιδοκιμάσουμε συνολικές εννοιολογικές δεσμεύσεις. Με τη σύνδεση ακριβώς των πραγμάτων μεταξύ τους, οι παραδοσιακές οπτικές διαιωνίζουν μαζί τον εαυτό τους και τις προκαταλήψεις που εμπεριέχουν ενώ επιμένοντας να ξεχωρίζουμε τα πράγματα κατορθώσαμε ν' απελευθερωθούμε από αυτές. Τούτες οι συνολικές δεσμεύσεις, και οι ασυνεχείς εννοιολογικοί χώροι είναι τα ισοδύναμα, στη σφαίρα των ιδεών, των σταθερών κοινωνικών ομαδοποιήσεων και δομών στο επίπεδο των ανθρώπων. Ομοίως, ο μετρικός κόσμος των δεδομένων, ενοποιημένος και τυποποιημένος, όπως ορίστηκε στις φιλοσοφίες του Χιουμ και του Καντ, είναι το ανάλογο των ανώνυμων και ίσων ανθρώπινων συλλογικοτήτων σε μια μαζική κοινωνία. Στο παρόν επιχείρημα ενδιαφέρομαστε περισσότερο για τους ανθρώπους και τις ομαδοποιήσεις τους, παρά για τις ιδέες: η ενοποίηση όμως των ιδεών τους σε συνεχή και ενιαία συστήματα συνδέεται με την ανα-ομαδοποίησή τους σε εσωτερικά ρευστές και πολιτισμικά συνεχείς κοινότητες.

Η βιομηχανική κοινωνία είναι η μόνη που έχει στηρίξει την ύπαρξή της σε μια παρατεταμένη και αέναη αύξηση, μια προσδοκώμενη και συνεχή βελτίωση. Δεν είναι περίεργο ότι ήταν η πρώτη κοινωνία που εφήγυρε την ένωσια και το ιδεώδες της προόδου, της συνεχούς βελτίωσης. Ο αγαπημένος της

τρόπος κοινωνικού ελέγχου είναι το παγκόσμιο *Danegeld*^{*}, η εξαγορά της κοινωνικής επιθετικότητας με την υλική προαγωγή. Η μεγαλύτερη αδυναμία της είναι η ανικανότητά της να εντάξει οποιαδήποτε παροδική μείωση του αποθέματος κοινωνικής δωροδοκίας και να ξεπεράσει την απώλεια νομιμότητας η οποία την πλήττει όταν το κέρας της αφθονίας παθάνει παροδική εμπλοκή και μειώνεται η ροή του. Πολλές κοινωνίες του παρελθόντος έχουν κατά καιρούς ανακαλύψει καινοτομίες κι έχουν βελτιώσει την τύχη τους, και μερικές φορές είναι ίσως αλήθεια πως οι βελτιώσεις δεν ήρθαν κατά μόνας αλλά κατά σύμηνη. Η βελτίωση όμως δεν υπήρξε ποτέ αέναη, ούτε και αναμενόταν να είναι. Κάτι οιδιάτερο πρέπει να συνέβη για να γεννηθεί μία τόσο ασυνήθιστη και αξιοπρόσεκτη προσδοκία.

Και πράγματι, κάτι ασυνήθιστο, κάτι μοναδικό συνέβη. Η σύλληψη του κόσμου ως ομοιογενούς, υποκείμενου σε συστηματικούς, χωρίς διακρίσεις νόμους, και ως διαθέσιμου για ατέρμονη διερεύνηση, προσέφερε ατέλειωτες δυνατότητες για νέους συνδυασμούς μέσων χωρίς εκ των προτέρων καθορισμένες προσδοκίες και όρια. Καμία δυνατότητα δεν έμελλε πια να αποκλειστεί και τίποτε άλλο εκτός από τα αποδεικτικά στοιχεία δεν θ' αποφάσιζε εν τέλει πώς είχαν τα πράγματα και πώς θα μπορούσαν να συνδυαστούν για να εξασφαλίσουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αυτή ήταν μια εντελώς νέα οπτική. Οι παλαιοί κόσμοι, από τη μια, ήταν καθένας τους κι ένας Κόσμος: είχαν σκοπό, ιεραρχία, «νόημα». Και από την άλλη, δεν ήταν εντελώς ενοποιημένοι, καθώς αποτελούνταν

* Επήσιος φόρος που επιβλήθηκε στην Αγγλία, στο τέλος του 10ου ή στον 11ο αιώνα, προκειμένου (όπως εικάζεται) να εξαγορασθούν με τους πόρους του οι Δανοί επιδρομείς, διατηρήθηκε δε στη συνέχεια με άλλες μορφές και σκοπούς. (σ.τ.μ.)

από υπο-κόσμους, καθένας με δικό του ιδίωμα και λογική, που δεν ήταν δυνατόν να υπαχθούν σε μια και μόνη συνολική τάξη. Ο νέος κόσμος ήταν από τη μια ηθικά αδρανής και από την άλλη ενιαίος.

Η φιλοσοφία του Χιουμ είναι μια από τις σημαντικότερες χωδικοποιήσεις της οπτικής αυτής. Το πιο γνωστό μέρος της είναι η πραγματεία της αιτιότητας, η οποία απορρέει πράγματι από τη συνολική θεώρηση και τις κεντρικές συλλήψεις της. Αυτό στο οποίο καταλήγει είναι το εξής: από την ίδια τη φύση των πραγμάτων, τίποτε δεν είναι εγγενώς συνδεδεμένο με κάτι άλλο. Οι πραγματικές συνδέσεις αυτού του κόσμου μπορούν να αποκατασταθούν μόνο διαχωρίζοντας προηγουμένως στη σκέψη ότι είναι δυνατόν να νοηθεί ξεχωριστά –έτσι ώστε να μπορούμε να απομονώσουμε, τρόπον τινά, τα καθαρά στοιχεία – και βλέποντας στη συνέχεια, σύμφωνα με την εμπειρία, τι τυχαίνει πράγματι να συνδέεται με τι.

Είναι έτσι ο κόσμος; Ο δικός μας είναι. Αυτή είναι η αναγκαία συνθήκη, το τίμημα ενός κόσμου ατελείωτης ανακάλυψης. Η διερεύνηση δεν πρέπει να δεσμεύεται από τις φυσικές συνάφειες και συνδέσεις των πραγμάτων, όπως ενσωματώνονται σ' αυτήν ή την άλλη οπτική και το στυλ ζωής. Και βεβαίως ο τρόπος με τον οποίο ο Χιουμ απέδωσε την αιτιότητα δεν είναι απλώς μία θαυμαστή σύνοψη της εικόνας βάθους που αντικρύζει ο ανεμπόδιστος αιώνιος ερευνητής. Είναι επίσης μία απόδοση της συμπεριφοράς του οικονομικού του σωσία, του νεότερου επιχειρηματία. Δεν ταιριάζει στον έμπορο ή το βιοτέχνη της εποχής του ορθού λόγου η συγχώνευση εργασίας, τεχνικής, υλικού και καλουπιού, που επιβαλλόταν από τα έθιμα και συνδεόταν με μια κοινωνική τάξη και ένα ρυθμό: η πρόοδος του και η προαγωγή της οικονομίας της οποίας αποτελεί μέρος εξαρτάται, για άλλη μια φορά,

από τη δυνατότητά του να επιλέγει ανεμπόδιστα οποιαδήποτε μέσα, υπό το φως των στοιχείων και κανενός άλλου παράγοντα, υπηρετούν κάποιο σαφή στόχο, όπως είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους. (Ο προκάτοχός του, ή μάλλον ο επιζήσας φεουδαλικός σύγχρονός του, θα είχαν δυσκολευτεί πολύ για να ξεχωρίσουν ένα μοναδικό, μεμονωμένο κριτήριο επιτυχίας. Το κέρδος θα είχε αναμειχθεί γι' αυτούς με ένα πλήθος από άλλα αξεχώριστα κριτήρια, όπως η διατήρηση της θέσης τους στο εσωτερικό της κοινότητας. Ο 'Ανταμ Σμιθ είδε με υπερβολική ενάργεια τη διαφορά μεταξύ ενός αστού της Γλασκώβης και, ας πούμε, του Κάμερον του Λόχιλ*. Η θεωρία της αιτιότητας του Χιουμ επικυρώνει τις αντιλήψεις του πρώτου).

Αυτή η εικόνα μιας κοινωνίας η οποία έχει καταλήξει να εξαρτάται ταυτόχρονα από τη γνωστική και την οικονομική αύξηση (που και οι δύο συνδέονται βεβαίως μεταξύ τους) μιας αφορά εδώ επειδή ενδιαφερόμαστε πρωταρχικά για τις συνέπειες μιας συνεχώς αυξανόμενης, συνεχώς προοδεύουσας κοινωνίας. Οι συνέπειες όμως μιας τέτοιας αέναης αύξησης έχουν καταπληκτικές αντιστοιχίες με την εικόνα που υπήρξε προϋπόθεσή της.

Η κοινωνία της αέναης αύξησης

Εάν η γνωστική αύξηση προϋποθέτει πως κανένα στοιχείο δεν είναι *a priori* άρρηκτα συνδεδεμένο με κάποιο άλλο και πως όλα είναι δυνατόν να επανεξετασθούν, τότε η οικονομική και παραγωγική αύξηση απαιτεί ακριβώς το ίδιο από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και επομένως από τους αν-

* Σκωτσέζος γαιοκτήμονας του 18ου αι., χωρίς τίτλους ευγενείας, που αναφέρεται από τον 'Α. Σμιθ ως παράδειγμα σύνθετης ποικιλίας έξουσιών και επιτυχούς διασχείρισης. (σ.τ.μ.)

θρώπινους ρόλους. Οι ρόλοι αποκτούν προαιρετικό και εργαλειακό χαρακτήρα. Η παλαιά σταθερότητα της δομής των κοινωνικών ρόλων είναι απλούστατα ασύμβατη με την αύξηση και την καινοτομία. Καινοτομία σημαίνει να γίνονται νέα πράγματα, τα σύνορα των οποίων δεν είναι δυνατόν να είναι τα ίδια με εκείνα των δραστηριοτήτων που έρχονται ν' αντικαταστήσουν. Οι περισσότερες κοινωνίες μπορούν αναμφίβολα να αντιμετωπίσουν έναν περιστασιακό αναπροσδιορισμό των εργασιωνών προδιαγραφών και των συντεχνιακών ορίων, όπως ακριβώς μια ποδοσφαιρική ομάδα μπορεί πειραματικά να περάσει από ένα σχηματισμό σ' έναν άλλο, διατηρώντας ωστόσο τη συνέχεια. Μία αλλαγή δεν συνιστά πρόδοση. Τι συμβαίνει όμως όταν τέτοιες αλλαγές είναι μόνιμες και συνεχίζεις, όταν η ίδια η εμμονή στην αλλαγή απασχόλησης γίνεται ένα από τα λίγα μόνιμα χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού στήματος;

Από τη στιγμή που δίνεται απάντηση σ' αυτή την ερώτηση, το κύριο μέρος του προβλήματος του εθνικισμού έχει πλέον λυθεί. Ο εθνικισμός είναι ριζωμένος σ' ένα ορισμένο είδος καταμερισμού εργασίας, το οποίο είναι σύνθετο και διαρκώς σωρευτικά μεταλλασσόμενο.

Η υψηλή παραγωγικότητα, όπως ο 'Ανταμ Σμιθ τόσο επέμεινε, απαιτεί ένα σύνθετο και εκλεπτυσμένο καταμερισμό εργασίας. Η συνεχώς αυξανόμενη παραγωγικότητα απαιτεί ο καταμερισμός αυτός να μην είναι απλώς σύνθετος, αλλά επίσης να μεταβάλλεται συνεχώς και συχνά με μεγάλη ταχύτητα. Αυτή η ταχεία και διαρκής μεταβολή του ίδιου του συστήματος οικονομικών ρόλων και ταυτόχρονα των ανθρώπων που καταλαμβάνουν τις θέσεις στο εσωτερικό του έχει ορισμένες άμεσες και ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις. Οι άνθρωποι που βρίσκονται στο εσωτερικό του δεν μπορούν

γενικά να παραμείνουν στις ίδιες θέσεις για όλη τους τη ζωή· σπάνια μόνο μπορούν να τις κρατήσουν για περισσότερες γενιές. Οι θέσεις (γι' αυτόν ή για άλλους λόγους) σπάνια μεταβιβάζονται από πατέρα σε γιο. Ο 'Ανταμ Σμιθ παρατήρησε το επισφαλές των αστικών περιουσιών, παρ' όλο που εσφαλμένα απέδωσε σταθερότητα ως προς την κοινωνική θέση τους στα μέλη των ποιμενικών κοινοτήτων, εκλαμβάνοντας ως πραγματικότητα τους μύθους καταγωγής τους.

Η άμεση συνέπεια αυτής της νέου τύπου κινητικότητας είναι ένα ορισμένο είδος εξισωτισμού. Η νεότερη κοινωνία δεν παρουσιάζει κινητικότητα λόγω του εξισωτισμού της: είναι εξισωτική επειδή ακριβώς είναι κινητική. Οφείλει επιπλέον να είναι κινητική, είτε το θέλει είτε όχι, διότι απαιτεί η ικανοποίηση της τρομερής και ακατάσχετης δίψας της για οικονομική αύξηση.

Μία κοινωνία η οποία προορίζεται να παίζει μονίμως «μουσικές καρέκλες»*, δεν μπορεί να υψώσει σημαντικούς φραγμούς κοινωνικής σειράς, χάστας ή τάξης ανάμεσα στις ποικίλες σειρές θέσεων που διαθέτει. Αυτό θα παρεμπόδιζε την κινητικότητα και, με δεδομένη την κινητικότητα, θα οδηγούσε σίγουρα σε αρόρητες εντάσεις. Οι άνθρωποι είναι ικανοί να υπομείνουν τρομερές ανισότητες, εάν αυτές είναι σταθερές και καθαγιάζονται από τα έθιμα. Σε μια όμως πυρετωδώς κινητική κοινωνία, τα έθιμα δεν προλαβαίνουν να καθαγιάσουν τίποτε. Μία κυλιόμενη πέτρα δεν συγκεντρώνει

* musical chairs: παιχνίδι όπου n παιδιά τρέχουν γύρω από n-1 καρέκλες ενώ παίζεται μουσική τη στιγμή που αυτή σταματάει οφείλουν να καθήσουν όπου βρουν, οπότε το ένα που θα περισσέψει κάθε φορά βγαίνει από το παιχνίδι. Ο όρος χρησιμοποιείται επίσης μεταφορικά, όπως εδώ, για να περιγράψει καταστάσεις όπου οι άνθρωποι αλλάζουν πολύ συχνά θέσεις ή δουλειές. (σ.τ.μ.)

αύρα*, και ένας κινητικός πληθυσμός δεν επιτρέπει σε καμία αύρα να προσδεθεί στη στρωμάτωσή του. Στρωμάτωση και ανισότητα πράγματι υπάρχουν, και κάποτε υπό ακραία μορφή. Έχουν ωστόσο ένα βουβό και διακριτικό ποιόν, που μετριάζεται από ένα είδος διαβάθμισης των διακρίσεων του πλούτου και της κοινωνικής θέσης, μία έλλειψη κοινωνικής απόστασης και μία σύγχλιση των στυλ ζωής, ένα είδος στατιστικής ή πιθανολογικής φύσης των διαφορών (αντίθετα με τις άκαμπτες, απολυτοποιημένες, αβυσσαλέες διαφορές που χαρακτηρίζουν την αγροτική κοινωνία) και από την ψευδαίσθηση ή την πραγματικότητα της κοινωνικής κινητικότητας.

Η ψευδαίσθηση αυτή είναι ουσιώδης και δεν θα μπορούσε να επιβιώσει εάν δεν περιείχε τουλάχιστον κάποια δόση πραγματικότητας. Το πόση ακριβώς πραγματικότητα κρύβει αυτή η εντύπωση της ανοδικής και καθοδικής κινητικότητας πουκάλει και υπόκειται στην ερμηνεία των ειδικών, δεν μπορεί όμως να υπάρξει εύλογη αμφιβολία ότι πράγματι κρύβει αρκετή πραγματικότητα: όταν το ίδιο το σύστημα των ρόλων μεταβάλλεται τόσο πολύ, οι κάτοχοι θέσεων στο εσωτερικό του δεν είναι δυνατόν να είναι προσδεδεμένοι σε ένα άκαμπτο σύστημα στρωμάτωσης, όπως ισχυρίζονται κάποιοι κοινωνιολόγοι της αριστεράς. Συγκρινόμενη με την αγροτική κοινωνία, η κοινωνία αυτή είναι κινητική και εξισωτική.

Γιάρχει όμως κάτι περισσότερο από όλα αυτά στον εξισωτισμό και την κινητικότητα που γεννήθηκαν από τη χαρακτηριστικά βιομηχανική και προσανατολισμένη στην αύξηση

* A rolling stone gathers no aura: παράφραση του a rolling stone gathers no moss (πέτρα που κυλάει δεν πιάνει μαύσκα), που σημαίνει μεταφορικά ότι ένας περιπλανώμενος στερείται τόσο τα οφέλη όσο και τους περιορισμούς της τακτοποιημένης ζωής. Εδώ ενοείται ότι ο κοινωνικά κινητικός άνθρωπος στερείται το μόθο και τη λάμψη που περιβάλλει παραδοσιακά μια σταθερή κοινωνική θέση. (σ.τ.μ.)

οικονομία. Γιάρχουν κάποια πρόσθετα λεπτότερα χαρακτηριστικά του νέου καταμερισμού εργασίας, τα οποία μπορούμε πιθανόν να τα προσεγγίσουμε καλύτερα εξετάζοντας τη διαφορά μεταξύ του καταμερισμού εργασίας σε μια βιομηχανική κοινωνία και εκείνου σε μία ιδιαίτερα σύνθετη, καλά ανεπιγυμένη αγροτική. Η προφανής διαφορά μεταξύ των δύο είναι πως ο ένας καταμερισμός είναι περισσότερο σταθερός και ο άλλος περισσότερο κινητικός. Πράγματι, ο ένας τους θέλει γενικά τον εαυτό του σταθερό και ο άλλος τον θέλει κινητικό. Ο ένας τους ισχυρίζεται πως είναι περισσότερο σταθερός απ' όσο επιτρέπει η κοινωνική πραγματικότητα, ενώ ο άλλος συχνά διεκδικεί περισσότερη κινητικότητα απ' όση στ' αλήθεια επιτρέπουν οι πραγματικές του δεσμεύσεις, για να μπορεί να ισχυρίζεται πως ικανοποιεί το εξισωτικό του ιδεώδες. Ωστόσο, παρ' όλο που και τα δύο συστήματα τείνουν να υπερβάλλουν τα κεντρικά γνωρίσματά τους, όταν συγχριθούν μεταξύ τους, φέρουν πράγματι έντονο το χαρακτηριστικό το οποίο διεκδικούν ως δικό τους: το ένα είναι άκαμπτο, το άλλο κινητικό. Αν όμως αυτό είναι η προφανής αντίθεση, ποια είναι τα λεπτότερα γνωρίσματα που τη συνοδεύουν;

Ας κάνουμε μια λεπτομερή σύγκριση του καταμερισμού εργασίας σε μια ιδιαίτερη προηγμένη αγροτική κοινωνία με εκείνον μιας μέσης βιομηχανικής. Κάθε έδους λειτουργία σήμερα, για παράδειγμα, συνδέεται με ένα τουλάχιστον είδος ειδικού. Οι μηχανικοί αυτοκινήτων ειδικεύονται σύμφωνα με τη μάρκα αυτοκινήτων που συντηρούν. Η βιομηχανική κοινωνία θα έχει μεγαλύτερο πληθυσμό και, μάλλον, σύμφωνα με τους απλούστερους υπολογισμούς, μεγαλύτερο αριθμό διαφορετικών απασχολήσεων. Υπ' αυτή την ένονα, στο εσωτερικό της, ο καταμερισμός εργασίας έχει πρωθηθεί πολύ περισσότερο.

Με ορισμένα χριτήρια ωστόσο, είναι απολύτως δυνατόν

μια πλήρως ανεπτυγμένη αγροτική κοινωνία να έχει τον πλέον σύνθετο καταμερισμό εργασίας. Οι ειδικεύσεις στο εσωτερικό της απέχουν περισσότερο μεταξύ τους από όσο οι πιο πολυάριθμες ίσως ειδικεύσεις μιας βιομηχανικής κοινωνίας, οι οποίες τείνουν να έχουν αυτό που μπορεί μόνο να περιγραφεί ως συγγένεια στυλ. Κάποιες από τις ειδικεύσεις μιας ώριμης αγροτικής κοινωνίας θα είναι ακραίες: θα είναι οι καρποί μιας πολύ παρατεταμένης και πλήρως αφοσιωμένης διά βίου εκπαίδευσης, η οποία μπορεί να έχει αρχίσει στην πρώιμη νεότητα και να έχει απαιτήσει σχεδόν παντελή παραίτηση από άλλες ασχολίες. Σ' αυτές τις κοινωνίες, τα επιτεύγματα της τεχνικής και της τέχνης είναι προϊόντα εντάσεως εργασίας και επιδεξιότητας, και συχνά φθάνουν επίπεδα πολυπλοκότητας και τελειότητας που ούτε καν προσεγγίζουν τα κατοπινά έργα των βιομηχανικών κοινωνιών, των οποίων οι οικιακές τέχνες και διακοσμήσεις, η γαστρονομία, τα εργαλεία και τα κοσμήματα είναι περιβόητα για την ευτέλειά τους.

Παρά τον άνυδρο και άγονο χαρακτήρα τους, η περισπούδαστη και τελετουργική συνθετότητα που επιτυγχάνουν οι λόγιοι μιας ανεπτυγμένης αγροτικής κοινωνίας είναι τέτοια που εξαντλεί συχνά τα όρια του ανθρώπινου νου. Με λίγα λόγια, μολονότι οι χωρικοί, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία μιας αγροτικής κοινωνίας, είναι λίγο-πολύ αμοιβαία ανταλλάξιμοι όταν πρόκειται για την εκτέλεση των κοινωνικών καθηκόντων που φυσιολογικά τους ανατίθενται, η σημαντική μειοψηφία των ειδικών στο εσωτερικό τέτοιων κοινωνιών είναι κατ' εξοχήν συμπληρωματικοί μεταξύ τους: καθένας τους, ή καθεμία ομάδα τους, εξαρτάται από τους άλλους, και στην περίπτωση που περιορίζονται σ' ό,τι ακριβώς είναι η ειδικότητά τους παύουν να είναι αυτάρκεις.

Αντίθετα, είναι περίεργο πως στη βιομηχανική κοινωνία, παρά το μεγαλύτερο αριθμό των ειδικεύσεών της, η απόστα-

ση μεταξύ των ειδικών είναι πολύ μικρότερη. Τα μιστικά τους είναι πολύ πιο προσιτά στην αμοιβαία κατανόηση, τα εγχειρίδιά τους περιέχουν ιδιώματα που αλληλοεπικαλύπτονται σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, και η μετεκπαίδευση, αν και κάποτε δύσκολη, δεν αποτελεί εν γένει τρομερά επίπονη δουλειά.

Έτσι, εκτός από την παρουσία της κινητικότητας στη μια περίπτωση και της σταθερότητας στην άλλη, υπάρχει λεπτή, βαθιά, αλλά και σημαντική διαφορά στον ίδιο τον καταμερισμό εργασίας. Ο Ντυρκέμ πλανήθηκε όταν ουσιαστικά κατέταξε μαζί τους εξελιγμένους προβιομηχανικούς πολιτισμούς και τη βιομηχανική κοινωνία κάτω από τον ενιαίο τίτλο της «οργανικής αλληλεγγύης», και όταν δεν μπόρεσε να εισαγάγει, ως όφειλε, αυτή την περαιτέρω διάκριση στο εσωτερικό της ευρύτερης κατηγορίας της οργανικής αλληλεγγύης ή του συμπληρωματικού καταμερισμού εργασίας. Η διαφορά είναι η εξής: το μείζον μέρος της εκπαίδευσης στη βιομηχανική κοινωνία είναι γενική εκπαίδευση, που δεν συνδέεται συγκεκριμένα με την υψηλά εξειδικευμένη επαγγελματική δραστηριότητα του εν λόγω προσώπου, και προηγείται αυτής. Η βιομηχανική κοινωνία μπορεί, σύμφωνα με τα περισσότερα κριτήρια, να θεωρηθεί η πλέον εξειδικευμένη κοινωνία όλων των εποχών: το εκπαίδευτικό της σύστημα όμως είναι ασυζητητή το λιγότερο εξειδικευμένο, το πιο καθολικά τυποποιημένο που υπήρξε ποτέ. Το ίδιο είδος εκπαίδευσης ή μόρφωσης παρέχεται σε όλα ή στα περισσότερα παιδιά και τους εφήβους έως μια εκπληρωτικά όφιμη ηλικία. Τα εξειδικευμένα σχολεία έχουν καλή φήμη μόνο στο τέλος της εκπαίδευτικής διαδικασίας, εφόσον αποτελούν ολοκλήρωση μιας προηγούμενης παρατεταμένης ανειδίκευτης παιδείας: τα εξειδικευμένα σχολεία που δέχονται νεότερες ηλικίες έχουν αρνητική φήμη.

Αυτό αποτελεί άραγε παράδοξο ή είναι μήπως μία από εκείνες τις παράλογες επιβιώσεις μιας παλαιότερης εποχής; 'Οσοι παρατηρούν κάποια «καθωστρέπει» ή αργόσχολα στοιχεία στην ανώτατη εκπαίδευση έχουν κάποτε αυτή την υπόθεση. Ωστόσο, μολονότι κάποια από τα καμώματα και τις επιτηδεύσεις που αποδίδονται στην ανώτατη εκπαίδευση μπορεί πράγματι να είναι ανούσιες επιβιώσεις, το κεντρικό γεγονός –η διάδοση και η βαρύτητα της γενικής, ανεδίκευτης εκπαίδευσης– συνδέεται με την υψηλά εξειδικευμένη βιομηχανική κοινωνία όχι ως παράδοξο, αλλά ως κάτι ολότελα ταιριαστό και αναγκαίο. Το είδος της εξειδικευσης που απαντάται στη βιομηχανική κοινωνία στηρίζεται ακριβώς σε μια κοινή βάση ανεδίκευτης και τυποποιημένης εκπαίδευσης.

'Ενας σύγχρονος στρατός υποβάλλει κατ' αρχάς τους νεοσυλλέκτους του σε μια κοινή γενική εκπαίδευση, κατά τη διάρκεια της οποίας οφείλουν ν' αποκτήσουν και να εσωτερικεύσουν το βασικό ιδίωμα, το τελετουργικό και τις δεξιότητες που προσιδιάζουν στο σύνολο του στρατεύματος· και μόνο μεταγενέστερα παρέχεται στους στρατολογηθέντες πιο εξειδικευμένη εκπαίδευση. Υποτίθεται ή ελπίζεται πως κάθε σωστά εκπαιδευμένος στρατιώτης μπορεί να μετεκπαιδευτεί από μία ειδικότητα σε μία άλλη, χωρίς μεγάλη απώλεια χρόνου, με εξαίρεση ένα σχετικά μικρό αριθμό πολύ υψηλά εκπαιδευμένων ειδικών. Από την άποψη αυτή, μια σύγχρονη κοινωνία μοιάζει με ένα σύγχρονο στρατό, μόνο που εδώ τα φαινόμενα είναι εντονότερα. Παρέχει μια παρατεταμένη και μάλλον διεξοδική εκπαίδευση σε όλα τα μέλη της, δίνοντας έμφαση σε ορισμένα κοινά προσόντα: γνώση γραφής, ανάγνωσης και αριθμητικής, βασικές εργασιακές συνήθειες και κοινωνικές ικανότητες, οικειότητα με τις βασικές τεχνικές και κοινωνικές δεξιότητες. Για την ευρεία πλειοψηφία του πληθυσμού, οι χαρακτηριστικές δεξιότητες που σχετίζονται

με την ενεργό ζωή επιπροστίθενται στη βασική εκπαίδευση, είτε μέσα από την εργασία είτε ως μέρος μιας πολύ μικρότερης σε διάρκεια συμπληρωματικής εκπαίδευσης· και η παράδοξη είναι πως κάθε άνθρωπος που έχει ολοκληρώσει την κοινή για όλο τον πληθυσμό γενική εκπαίδευση μπορεί να μετεκπαιδευτεί για τις περισσότερες άλλες εργασίες χωρίς υπερβολική δύσκολιά. Σε γενικές γραμμές, οι επιπρόσθετες δεξιότητες που απαιτούνται συνίστανται σε ορισμένες τεχνικές οι οποίες μπορούν να μαθευτούν πολύ γρήγορα, συν την «εμπειρία», ένα είδος εξοικείωσης με ένα περιβάλλον, το προσωπικό του και τον τρόπο λειτουργίας του. Αυτό μπορεί να πάρει κάποιο χρόνο για να αποκτηθεί και ενισχύεται κάποτε από ένα προστατευτικό μυστήριο, σπάνια όμως γίνεται πράγματι πολύ σημαντικό. Υπάρχει επίσης μια μειοψηφία γνήσιων ειδικών, ανθρώπων οι οποίοι καλύπτουν αποτελεσματικά τις θέσεις τους χάρη σε μια πολύ παρατεταμένη πρόσθετη εκπαίδευση, και οι οποίοι μπορούν ν' αντικατασταθούν δύσκολα, ή και καθόλου, από κάποιον που δεν έχει το ίδιο μ' αυτούς μορφωτικό υπόβαθρο και ταλέντο.

Το ιδεώδες της οικουμενικής εγγραφματοσύνης και το δικαίωμα στην παιδεία αποτελούν ένα πασίγνωστο μέρος του πάνθεου των σύγχρονων αξιών. Μίλουν με σεβασμό γι' αυτό κρατικοί αξιωματούχοι και πολιτικοί, και έχει τιμητική θέση σε διαχηρύζεις δικαιωμάτων, συντάγματα, προγράμματα πολιτικών κομμάτων και ούτω καθεξής. Τίποτε το ασυνήθιστο έως εδώ. Το ίδιο ισχύει για την αντιπροσωπευτική και υπεύθυνη κυβέρνηση, τις ελεύθερες εκλογές, την ανεξάρτητη δικαστική εξουσία, την ελευθερία του λόγου και του συνέρχεσθαι και ούτω καθεξής. Πολλές ή οι περισσότερες από αυτές τις θαυμαστές αξίες αγνοούνται συχνά και συστηματικά σε πολλά μέρη του κόσμου χωρίς την ελάχιστη αντίδραση. Πολύ συχνά μπορεί κανείς με ασφάλεια να θεωρήσει αυτές τις φρά-

σεις ως απλή φλυαρία. Τα περισσότερα συντάγματα που εγγυώνται την ελευθερία του λόγου και την εκλογή είναι εξίσου κατατοπιστικά ως προς τις κοινωνίες που υποτίθεται ότι ορίζουν, όσο είναι ένας άνθρωπος που λέει «καλημέρα» σχετικά με τον καιρό. 'Όλα αυτά είναι πολύ γνωστά. Αυτό που είναι τόσο περίεργο και πολυσήμαντο, όσον αφορά την αρχή της καθολικής και κεντρικά εγγυημένης εκπαίδευσης, είναι πως πρόκειται για ένα ιδεώδες που τιμάται περισσότερο τηρούμενο παρά παραβιαζόμενο. Ως προς αυτό είναι ουσιαστικά μοναδικό ανάμεσα στα νεότερα ιδεώδη· και τούτο χρειάζεται μία εξήγηση. Ο καθηγητής Ronald Dore προέβη σε μία ρωμαλέα κριτική αυτής της τάσης² για υπερτίμηση των τυπικών, κατοχυρωμένων «με το χαρτί» προσόντων, ιδιαίτερα μεταξύ των υπό ανάπτυξιν κοινωνιών, η οποία έχει αναμφίβολα τις επιζήμιες παρενέργειές της. Αναρωτιέμαι ωστόσο κατά πόσον εκτιμά στις σωστές τους διαστάσεις τις ρίζες αυτού που καυτηριάζει ως Ασθένεια των Πτυχίων. Ζούμε σ' έναν κόσμο μέσα στον οποίο δεν είναι πλέον δυνατόν να σεβαστούμε την άτυπη, προσωπική μεταβίβαση των δεξιοτήτων, αφού διαλύονται οι κοινωνικές δομές μέσα στις οποίες θα μπορούσε να γίνει αυτή η μεταβίβαση. Επομένως, το μόνο είδος γνώσης που μπορούμε να σεβαστούμε είναι αυτό που επικυρώνουν κατά το δυνατόν αμερόληπτα κέντρα μάθησης, τα οποία εκδίδουν πιστοποιητικά στη βάση έντιμων, αμερόληπτα διεξαγομένων εξετάσεων. Από αυτή τη στιγμή είμαστε καταδικασμένοι να υπομείνουμε την Ασθένεια των Πτυχίων.

'Όλα αυτά υποδηλώνουν πως το είδος της εκπαίδευσης που περιγράφαμε –καθολική, τυποποιημένη και γενική– παιζει πράγματι κάποιο στοιχειώδη ρόλο στην ουσιαστική λειτουργία μιας νεότερης κοινωνίας και δεν αποτελεί απλώς μέρος της φλυαρίας ή της αυτοδιαφήμισής της. Αυτό πράγματι

ισχύει. Για να καταλάβουμε ποιος είναι αυτός ο ρόλος, πρέπει, για να δανειστώ μια φράση από τον Μαρξ (αν και με διαφορετική ίσως σημασία από εκείνη που ο ίδιος της έδωσε), να εξετάσουμε όχι απλώς τον τρόπο παραγωγής της νεότερης κοινωνίας, αλλά πάνω από όλα τον τρόπο αναπαραγωγής της.

Κοινωνική γενετική

Η αναπαραγωγή κοινωνικών ατόμων και ομάδων είναι δυνατόν να διεκπεραιωθεί είτε σύμφωνα με την αρχή της μεταβίβασης «πρόσωπο με πρόσωπο» ή «πάνω στη δουλειά» είτε μέσω αυτού που θα μπορούσε ν' αποκληθεί συγκεντρωτική μέθοδος. Υπάρχουν βεβαίως διάφοροι μεικτοί και ενδιάμεσοι τρόποι για να γίνει αυτή η δουλειά, η θεώρησή τους δύμως μπορεί να αναβληθεί για μετά την παρουσίαση αυτών των δύο ακραίων, τρόπον τινά πολωμένων, δυνατοτήτων.

Η μέθοδος «πρόσωπο με πρόσωπο» και «πάνω στη δουλειά» εφαρμόζεται όταν μια οικογένεια, μια ομάδα συγγενών, ένα χωριό, ένα τμήμα φυλής ή κάποια παρόμοια μικρή μονάδα παίρνει τα παιδιά που γεννιούνται στο εσωτερικό της, και επιτρέποντας και υποχρεώνοντάς τα να μοιραστούν τη ζωή της κοινότητας, καθώς και με κάποιες πιο συγκεκριμένες μεθόδους, όπως η εκπαίδευση, οι ασκήσεις, οι κανόνες διαγωγής, τα *rites de passage** και ούτω καθεξής, μετατρέπει εντέλει αυτά τα παιδιά σε ενήλικους, όμοιους κατά το δυνατόν με αυτούς της προηγούμενης γενιάς· και μ' αυτό τον τρόπο η κοινωνία και ο πολιτισμός της διαιωνίζονται.

Η συγκεντρωτική μέθοδος αναπαραγωγής είναι εκείνη κατά την οποία η τοπική μέθοδος συμπληρώνεται σε μεγάλο

* (γαλλ.) διαβατήρια τελετουργία, τελετή μύησης (σ.τ.μ.)

βαθμό (ή και αντικαθίσταται ολοκληρωτικά, σε ακραίες περιπτώσεις) από ένα μορφωτικό ή εκπαιδευτικό φορέα διαχριτό από την τοπική κοινότητα, ο οποίος αναλαμβάνει την προετοιμασία των εν λόγω νεαρών ανθρώπων και, δύναται η εκπαιδευτική διαδικασία ολοκληρωθεί, τους επιστρέφει τελικά στην ευρύτερη κοινωνία για ν' αναλάβουν τους ρόλους τους στο εσωτερικό της. Μια ακραία εκδοχή αυτού του συστήματος έφθασε σε έναν υψηλό βαθμό τελειότητας και αποτελεσματικότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δύναται στο devshirme και το γενιτσαρικό σύστημα νεαρά αγόρια, είτε παραχωρημένα από υπόδουλους πληθυσμούς εν είδει φροντιστικής υποχρέωσης είτε αγορασμένα ως σκλέβοι, εκπαιδεύονται συστηματικά για τον πόλεμο και τη διοίκηση και, στην ιδανική περίπτωση, χωρίζονται και αποκόβονται οριστικά από τις οικογένειες και τις κοινότητες της καταγωγής τους. Μια λιγότερο ολοκληρωμένη εκδοχή αυτού του συστήματος εφαρμόζοταν και εν μέρει εφαρμόζεται ακόμη από τη Βρετανική ανώτερη τάξη, που εμπιστεύοταν τα παιδιά της στα οικοτροφεία από πολύ νεαρή ηλικία. Παραλλαγές αυτού του συστήματος μπορούν μερικές φορές να βρεθούν ακόμη και σε σχετικά απλές, προ-εγγράμματες κοινωνίες.

Οι κοινωνίες που αποτελούνται από υποκοινότητες μπορούν να διαιρεθούν σ' αυτές όπου οι υποκοινότητες είναι ικανές, εάν χρειάζεται, να αναπαραχθούν χωρίς βοήθεια από την υπόλοιπη κοινωνία και σ' αυτές στις οποίες η αμοιβαία συμπληρωματικότητα και αλληλεξάρτηση είναι τέτοιες που δεν τους επιτρέπουν να το κάνουν. Σε γενικές γραμμές, τα τμήματα και οι τοπικές κοινότητες της αγροτικής κοινωνίας μπορούν να αναπαράγονται συνεξάρτητα. Η ανθρωπολογική έννοια μιας τμηματικής κοινωνίας εμπεριέχει αυτή ακριβώς την ιδέα: το «τμήμα» είναι απλώς μια μικρότερη παραλλαγή της ευρύτερης κοινωνίας, της οποίας αποτελεί μέρος, και

μπορεί να κάνει σε μικρότερη κλίμακα ό,τι και η μεγαλύτερη μονάδα.

Επιπλέον, πρέπει να διαχρίνει κανέίς μεταξύ οικονομικής και εκπαιδευτικής αυτάρκειας, με την έννοια της ικανότητας προς αναπαραγωγή. Τα άρχοντα στρώματα μιας αγροτικής κοινωνίας εξαρτώνται βεβαίως από το πλεόνασμα που βγαίνει από την υπόλοιπη κοινωνία, μπορεί ωστόσο να είναι αρκετά αυτάρκη από εκπαιδευτική άποψη. Ποικίλα άλλα είδη μη αυτάρκειας μπορούν να προκύψουν από κοινωνικούς κανόνες, όπως αυτοί που αναγκάζουν τις κοινότητες να εξαρτώνται από εξωτερικούς ειδικούς της τελετουργίας ή να προμηθεύονται νύφες από το εξωτερικό. Εδώ μας ενδιαφέρει η εκπαιδευτική και όχι η οικονομική ικανότητα αυτοαναπαραγωγής της ομάδας. Υπάρχουν πολυάριθμες σύνθετες, μεικτές και ενδιάμεσες μορφές αναπαραγωγής της ομάδας. Όταν οι φεουδαλικοί άρχοντες έστελναν τους γιους τους εν μέρει ως μαθητευόμενους και εν μέρει ως όμηρους στην τοπική αυλή, δύναται οι αρχιτεχνίτες δέχονται μαθητευόμενους που δεν ήταν γιοι τους και, ούτω καθεξής, έχουμε προφανώς να κάνουμε με τέτοια μεικτά συστήματα.

Σε γενικές γραμμές, η κατάσταση στην αγροτική κοινωνία μοιάζει να είναι η εξής: η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ανήκει σε αυτοαναπαραγόμενες μονάδες, που ουσιαστικά εκπαιδεύονται τους νέους τους πάνω στη δουλειά, μέσα στη φυσική ροή των πραγμάτων, ως αναπόσπαστο μέρος της όλης διαδικασίας της ζωής, χωρίς να βασίζονται και πολύ ή καθόλου σε κάποιο είδος ειδικού της εκπαίδευσης. Μια μειοψηφία του πληθυσμού δέχεται ειδικευμένη εκπαίδευση. Η κοινωνία εμπεριέχει ένα ή περισσότερα στρώματα εκπαιδευτικών πλήρους απασχόλησης, τα οποία αυτοαναπαράγονται προσλαμβάνοντας μαθητευόμενους και ταυτόχρονα, σε μια βάση ημιαπασχόλησης, παρέχουν υπηρεσίες στην υπόλοιπη

κοινότητα: τελετουργικές, θεραπευτικές, επιτηρητικές, γραμματειακές και τα λοιπά. Είναι ίσως χρήσιμο να γίνει μια διάλκριση μεταξύ της διαπροσωπικής εσωκοινοτικής εκπαίδευσης, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε κοινωνικοποίηση*, και της εξειδικευμένης εξω-εκπαίδευσης (κατ' αναλογία με την εξωγαμία), που απαιτεί δεξιότητες εκτός της κοινότητας, και την οποία μπορούμε να ονομάσουμε εκπαίδευση καθεαυτή.

'Ενα πολύ σημαντικό στρώμα της εγγράμματης αγροτικής κοινωνίας αποτελούν οι γραφείς, αυτοί οι οποίοι μπορούν να διαβάζουν και να μεταδίδουν γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, και οι οποίοι κατ' αυτό τον τρόπο σχηματίζουν μια από τις τάξεις των ειδικών σ' αυτή την κοινωνία. Μπορεί να σχηματίζουν ή να μη σχηματίζουν μια συντεχνία ή να ενσωματώνονται σε μια οργάνωση. Κι όπως, σε γενικές γραμμές, η γραφή υπερβαίνει συχνά την καθαρά τεχνική χρησιμότητά της, που είναι η τήρηση αρχείων, και αποκτά ηθική και θεολογική σημασία, οι γραφείς και οι κληρικοί είναι σχεδόν πάντα πολύ περισσότερο από απλοί γραφοτεχνικοί. Δεν είναι μόνο η γραφή αλλά και το τι γράφεται που μετράει, και στην αγροτική κοινωνία ο λόγος του ιερού προς το κοσμικό, στο βασίλειο των γραφών, τείνει να βαραίνει έντονα προς όφελος του πρώτου. Έτσι, οι γράφοντες και οι αναγνώστες είναι ειδικοί κι ωστόσο κάτι περισσότερο από ειδικοί: είναι μέρος μιας κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα ισχυρίζονται πως είναι η φωνή του συνόλου της. Η ειδικότητά τους λέει κάτι, κάτι ξε-

* Απόδοση του όρου acculturation του πρωτούπου, του οποίου όμως η συνήθης χρήση αφορά κυρίως την αφομοίωση από μια ομάδα της κοινοτούρας μιας άλλης ξένης ομάδας, και όχι την εν προκειμένω μετάστριψη της πολιτισμικής και κοινωνικής κληρονομιάς της ίδιας ομάδας στις νεότερες γενιές. Γι' αυτή τη δεύτερη περίπτωση έχει χρησιμοποιηθεί ο όρος socialisation (κοινωνικοποίηση). (σ.τ.μ.)

χωριστό, περισσότερο ίσως από αυτή των χαρακτών και άλλων σχεδιαστών και πολύ περισσότερο από εκείνη των γανωτών.

Οι ειδικοί γίνονται συχνά αντικείμενα φόβου και περιφρόνησης στις κοινωνίες αυτού του τύπου. Οι κληρικοί αντιμετωπίζονται με κάποια αμφιθυμία, συνολικά όμως η κοινωνική τους θέση είναι μάλλον υψηλή. Είναι ταυτόχρονα ειδικοί και μέρος της κοινωνίας μεταξύ άλλων, κι ωστόσο ισχυρίζονται, όπως είπαμε, πως είναι επιπλέον η φωνή της ολότητας. Βρίσκονται σε μια θέση η οποία είναι από τη φύση της παραδοξή. Οι μελετητές της λογικής έχουν στο οπλοστάσιο των υποτιθέμενων σημαντικών γρίφων τους το Πρόβλημα του Κουρέα: σ' ένα χωριό, οι άνδρες μπορούν να χωριστούν σ' αυτούς που ξυρίζονται μόνοι τους και σ' αυτούς που ξυρίζει ο κουρέας. Τι γίνεται όμως με τον ίδιο τον κουρέα; Είναι από αυτούς που ξυρίζονται μόνοι τους ή από αυτούς που ξυρίζει ο κουρέας; Γι' αυτή τη μορφή ας αφήσουμε το ερώτημα στους μελετητές της λογικής. Οι κληρικοί όμως βρίσκονται κατά κάποιον τρόπο στη θέση του κουρέα. Αναπαράγουν την ίδια τους τη συντεχνία εκπαιδεύοντας μαθητεύομενους, παρέχουν όμως ταυτόχρονα κάποια εκπαίδευση ή προσφέρουν υπηρεσίες στην υπόλοιπη κοινωνία. Ξυρίζονται ή δεν ξυρίζονται μόνοι τους; Η σχετική ένταση με τα προβλήματά της (που δεν είναι μόνο λογικά) τους είναι γνώριμη και δεν επιλύεται εύκολα.

Τελικά, η νεότερη κοινωνία επιλύει αυτό το γρίφο μετατρέποντας τον καθένα σε κληρικό, μετατρέποντας αυτή την εν δυνάμει καθολική τάξη σε πραγματικά καθολική, εξασφαλίζοντας πως όλοι χωρίς εξαίρεση θα διδαχθούν απ' αυτή, πως η εξω-εκπαίδευση θα γίνει το καθολικό πρότυπο, και πως κανείς, πολιτισμικά μιλώντας, δεν θα ξυρίζεται μόνος του. Στη νεότερη κοινωνία καμία υποκοινότητα, με μέγεθος

μικρότερο από εκείνο που απαιτείται για να συντηρήσει ένα ανεξάρτητο εκπαιδευτικό σύστημα, δεν θα μπορεί πλέον να αναπαράγεται από μόνη της. Η ίδια η αναπαραγωγή πλήρως κοινωνικοποιημένων ατόμων γίνεται μέρος του καταμερισμού εργασίας και δεν επιτελείται πλέον από τις υποκοινότητες για λογαριασμό τους.

Να, λοιπόν, με τι μοιάζουν οι ανεπτυγμένες νεότερες κοινωνίες. Γιατί όμως πρέπει να είναι έτσι τα πράγματα; Ποια μοίρα τις σπρώχνει προς αυτή την κατεύθυνση; Γιατί, για να επαναλάβουμε μια προηγούμενη ερώτηση, αυτό το συγκεκριμένο ιδεώδες της καθολικής εγγραφματοσύνης και εκπαιδευτικής αντιμετωπίζεται με τόσο ασυνήθιστη και παράξενη σοβαρότητα;

Ένα μέρος της απάντησης έχει ήδη δοθεί, σε σχέση με την έμφαση στην κινητικότητα της απασχόλησης, στον ασταθή, γρήγορα μεταβαλλόμενο καταμερισμό εργασίας. Μια κοινωνία της οποίας το όλο πολιτικό σύστημα και μάλιστα η κοσμοθεωρία και η ηθική τάξη της βασίζονται σε τελευταία ανάλυση στην οικονομική αύξηση, στο καθολικό προσαυξητικό Danegeld και την ελπίδα της αένας αύξησης των απολαύσεων, της οποίας η νομιμότητα εξαρτάται από την ικανότητά της να συντηρεί και να ικανοποιεί αυτή την προσδοκία, δεσμεύεται από το γεγονός αυτό στην ανάγκη της καινοτομίας και άρα σε μια μεταβαλλόμενη δομή της απασχόλησης. Από αυτό συνάγεται ότι οπωσδήποτε από τη μια γενιά στην άλλη, και πολύ συχνά στο διάστημα μιας ζωής, οι άνθρωποι πρέπει να είναι έτοιμοι να αναδιαταχθούν σε νέα καθήκοντα. Εδώ οφείλεται κατά ένα μέρος η σημασία της γενικής εκπαίδευσης και το γεγονός πως η λίγη επιπλέον εκπαίδευση, που απαιτείται για τις περισσότερες δουλειές, δεν είναι ποτέ τόσο σημαντική και περιέχεται άλλωστε σε εγχειρίδια κατανοητά από όλους τους κατόχους της γενικής εκπαίδευσης που

παρέχει η κοινωνία. (Ενώ αυτό το λίγο επιπλέον σπάνια είναι σημαντικό, ο κοινός και πράγματι στοιχειώδης γενικός πυρήνας παρέχεται σ' ένα μάλλον υψηλό επίπεδο, ίσως όχι αν συγκριθεί με τις διανοητικές κορυφές της αγροτικής κοινωνίας, σίγουρα όμως όταν παραβληθεί με το συνήθη μέσο όρο του παλιού καιρού).

Δεν είναι όμως μόνο η κινητικότητα και η μετεκπαίδευση που δημιουργούν αυτή την επιτακτική ανάγκη. Είναι επίσης το περιεχόμενο των περισσότερων επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Εργασία, στη βιομηχανική κοινωνία, δεν σημαίνει μετακίνηση ύλης. Το πρότυπο της εργασίας δεν είναι πλέον το όργωμα, ο θερισμός, το αλώνισμα. Εργασία, κατά κύριο λόγο, δεν είναι πλέον ο χειρισμός των πραγμάτων, αλλά νοημάτων. Σε γενικές γραφμές έχει να κάνει με την ανταλλαγή μηνυμάτων με άλλους ανθρώπους ή με το χειρισμό των συστημάτων ελέγχου μιας μηχανής. Η αναλογία των ανθρώπων οι οποίοι αντιμετωπίζουν κατά μέτωπο τη φύση, εφαρμόζοντας άμεσα την ανθρώπινη σωματική δύναμη σε φυσικά αντικείμενα, ελαττώνεται σταθερά. Οι περισσότερες δουλειές, εάν πράγματι δεν αφορούν εργασία «με ανθρώπους», έχουν να κάνουν με τον έλεγχο κουμπιών, μοχλών ή διακοπών, οι οποίοι πρέπει να κατανοηθούν, και μπορούν να εξηγηθούν, για άλλη μια φορά, σε κάποιο τυποποιημένο ιδίωμα αντιληπτό σε όλους τους ενδιαφερόμενους.

Για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, η σαφής και σχετικά ακριβής επικοινωνία αποκτά γενική ευρύτατη χρήση και σημασία. Στις κλειστές τοπικές κοινότητες του αγροτικού ή κατά φυλές οργανωμένου κόσμου, όταν ετίθετο θέμα επικοινωνίας, τα συμφραζόμενα, ο τόνος, η χειρονομία, η προσωπικότητα και η κατάσταση ήταν το παν. Η επικοινωνία, όποια κι αν ήταν, γινόταν χωρίς να τυγχάνει ακριβούς διατύπωσης, στην οποία οι ντόπιοι ούτε μαθημένοι ήταν ούτε

και μανοί. Η σαφήνεια και τα ψυλολογήματα της ακριβούς, σύμφωνης με κανόνες διατύπωσης αφήνονταν στους νομικούς, τους θεολόγους ή τους ειδικούς της τελετουργίας και αποτελούσαν μέρος των μυστικών τους. Μετάξυ των οικείων, στο εσωτερικό μιας κλειστής κοινότητας, η σαφήνεια θα μπορούσε να θεωρηθεί σχολαστική και προσβλητική, είναι δε μάλλον αδιανόητη και ακατανόητη.

Η ανθρώπινη γλώσσα πρέπει να έχει χρησιμοποιηθεί επί αναρίθμητες γενιές μέσα σε τέτοιες οικείες, κλειστές κοινότητες δεσμευμένες στα συμφραζόμενά τους, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί επί ελάχιστες μόνο γενιές από τους λόγιους, τους νομομαθείς και τους κάθε είδους πουριτανούς της έννοιας και δραπέτες των συμφραζόμενων. Προκαλεί μεγάλη κατάπληξη το γεγονός ότι ένας θεσμός, δηλαδή η ανθρώπινη γλώσσα, είχε τέτοια περιθώρια να χρησιμοποιηθεί ως «επεξεργασμένας κώδικας»*, κατά τη φράση του Μπάζιλ Μπέρνσταϊν, ως ένα τυπικό δργανό σχετικά ελεύθερο συμφραζόμενων, δεδομένου ότι είχε αναπτυχθεί μέσα σε ένα περιβάλλον το οποίο με κανέναν τρόπο δεν επιζητούσε αυτή την εξέλιξη και δεν την ευνόησε επιλεκτικά όποτε αυτή εκδηλώθηκε. Τούτο το παράδοξο είναι ανάλογο με προβλήματα σαν κι αυτά που τίθενται από την ύπαρξη δεξιοτήτων (τη μαθηματική ικανότητα, για παράδειγμα) οι οποίες σε όλη σχεδόν τη διάρκεια ύπαρξης της ανθρωπότητας δεν είχαν αξία για την επιβίωση, και έτσι δεν είναι δύνατόν κατά οιονδήποτε άμεσο τρόπο να είναι αποτέλεσμα φυσικής επιλογής. Η ύπαρξη γλώσσας κατάλληλης γι' αυτή την τυπική, απαλλαγμένη από συμφραζόμενα χρήση είναι ένα τέτοιο παράδοξο· αποτελεί όμως επίσης ένα προφανές γεγονός. Αυτή η δυνατότητα, όποια κι αν είναι η προέλευση και η εξήγησή της, έτυχε να υπάρξει. Στην πορεία εμ-

* elaborate code: βλ. B. Bernstein, δ.π. (σ.τ.μ.)

φανίστηκε ένα είδος κοινωνίας –που τώρα γενικεύεται– στο οποίο η δυνατότητα αυτή πραγματώνεται ουσιαστικά, και στο εσωτερικό του οποίου γίνεται απαραίτητη και κυρίαρχη.

Για να συνοψίσουμε αυτή την επιχειρηματολογία: έχει εμφανιστεί μια κοινωνία που στηρίζεται σε μια υψηλή τεχνολογία και στην προσδοκία της συνεχούς αύξησης, απαιτεί δε έναν ευκίνητο καταμερισμό εργασίας και ταυτόχρονα αδιάλειπτη, συχνή και ακριβή επικοινωνία μεταξύ ξένων, οι οποίοι θα μοιραστούν σαφή νοήματα, μεταδιδόμενα μέσω ενός τυποποιημένου ιδιώματος και γραπτώς όταν χρειαστεί. Για μια σειρά από συγκλίνοντες λόγους, η κοινωνία αυτή θα πρέπει να είναι τελείως εξω-εκπαιδευτική: κάθε άτομο εκπαιδεύεται από ειδικούς, και όχι μόνο από την ίδια του την τοπική ομάδα, αν πράγματι ανήκει σε τέτοια. Τα τμήματα και οι ομάδες της –και η κοινωνία αυτή είναι οπωσδήποτε ευρεία, ρευστή και, σε σύγκριση με τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, ιδιαίτερα φτωχή σε εσωτερικές δομές– απλούστατα δεν διαθέτουν την ικανότητα ή τις πηγές για να αναπαράγουν το ίδιο τους το προσωπικό. Το επίπεδο της εγγραμματοσύνης και της τεχνικής ικανότητας, σ' ένα τυποποιημένο μέσο –ένα κοινό εννοιολογικό νόμισμα που απαιτείται να διαθέτουν τα μέλη της κοινωνίας αυτής, προκειμένου να μπορούν να απασχολούνται κατάλληλα και να απολαμβάνουν πλήρη και πραγματικά ηθικά πολιτικά δικαιώματα– είναι τόσο υψηλό, που απλούστατα δεν είναι δυνατόν να παρασχεθεί από τις συγγενειακές ή τοπικές μονάδες, στην κατάσταση που βρίσκονται. Μπορεί να παρασχεθεί μόνο από κάτι που θα έμοιαζε μ' ένα νεότερο «εθνικό» εκπαιδευτικό σύστημα, μια πυραμίδα, στη βάση της οποίας υπάρχουν πρωτοβάθμια σχολεία, στελεχωμένα από δασκάλους που έχουν εκπαιδευτεί σε δευτεροβάθμια σχολεία, στελεχωμένα με τη σειρά τους από δασκάλους πανεπιστημιακής παιδείας, υπό την καθοδήγηση

αποφοίτων ανωτάτων σχολών. Μια τέτοια πυραμίδα παρέχει το κριτήριο του ελάχιστου μεγέθους που χρειάζεται να έχει μια βιώσιμη πολιτική οντότητα. Καμία ουτότητα που θα ήταν υπερβολικά μικρή για να στεγάσει την πυραμίδα δεν μπορεί να λειτουργήσει κανονικά. Οι πολιτικές οντότητες δεν μπορούν να έχουν μικρότερο μέγεθος από αυτό. Επιδρούν επίσης, υπό ποικίλες συνθήκες, κάποιοι περιορισμοί, οι οποίοι τις εμποδίζουν ν' αποκτήσουν υπερβολικό μέγεθος: αυτό δυνατός είναι άλλο θέμα.

Το γεγονός ότι οι κοινωνικές υποενότητες δεν έχουν πλέον την ικανότητα της αυτοαναπαραγωγής, ότι η συγκεντρωτική εξω-εκπαίδευση αποτελεί έναν υποχρεωτικό κανόνα, ότι αυτή η εκπαίδευση συμπληρώνει (αν και δεν αντικαθιστά εντελώς) την επιτόπια κοινωνικοποίηση, είναι πρωταρχικής σημασίας για την πολιτική κοινωνιολογία του νεότερου κόσμου: και, κατά παράδοξο τρόπο, οι επιπτώσεις του σπάνια έχουν κατανοηθεί ή εκτιμηθεί ή έστω εξεταστεί. Στη βάση της νεότερης κοινωνικής τάξης δεν βρίσκεται ο εκτελεστής αλλά ο καθηγητής. Το κύριο εργαλείο και σύμβολο της κρατικής εξουσίας δεν είναι η γκιλοτίνα, αλλά το (προσφυώς βαπτισμένο) *doctorat d'Etat*. Το μονοπάλιο της νόμιμης εκπαίδευσης γίνεται τώρα πιο σημαντικό, πιο κεντρικό από το μονοπάλιο της νόμιμης βίας. Όταν αυτό γίνει κατανοητό, τότε η επιταγή του εθνικισμού, οι ρίζες του, όχι στην ίδια την ανθρώπινη φύση ως τέτοια αλλά σε ένα είδος γενικευμένης πλέον κοινωνικής τάξης, μπορεί κι αυτή να γίνει κατανοητή.

Αντίθετα με τη λαϊκή αλλά και τη λόγια πεποίθηση, ο εθνικισμός δεν έχει καθόλου βαθιές ρίζες στην ανθρώπινη ψυχή. Η ανθρώπινη ψυχή μπορεί να θεωρηθεί ότι παρέμεινε αμετάβλητη διά μέσου των τόσο πολλών χιλιετιών της ύπαρξης του ανθρώπινου είδους, και ότι δεν έγινε ούτε καλύτερη ούτε χειρότερη κατά τη σχετικά σύντομη και πολύ πρόσφατη

εποχή. Δεν είναι δυνατόν να επικαλούμεθα ένα γενικό υπόστρωμα προκειμένου να εξηγήσουμε ένα ειδικό φαινόμενο. Το υπόβαθρο μπορεί να γενήσει πολλές δυνατότητες στην επιφάνεια. Ο εθνικισμός, η οργάνωση ανθρώπινων ομάδων σε ευρείες, κεντρικά εκπαιδευόμενες, πολιτισμικά ομοιογενείς πολιτισμικές μονάδες δεν είναι παρά μία από αυτές τις δυνατότητες, και μάλιστα μία πολύ σπάνια. Αυτό που έχει καίρια σημασία για την αιθεντική εξήγησή του είναι η αναγνώριση των συγκεκριμένων ριζών τους. Μόνο αυτές μπορούν να τον εξηγήσουν επαρκώς. Μ' αυτόν τον τρόπο, συγκεκριμένοι παράγοντες επικαθίζονται σε ένα κοινό καθολικό ανθρώπινο υπόστρωμα.

Οι ρίζες του εθνικισμού στις ξεχωριστές δομικές επιταγές της βιομηχανικής κοινωνίας είναι πράγματι πολύ βαθιές. Το κίνημα αυτό δεν είναι καρπός ούτε ιδεολογής εκτροπής ούτε συναισθηματικής υπερβολής. Μολονότι εκείνοι οι οποίοι συμμετέχουν σ' αυτόν κατά κανόνα, και μάλιστα σχεδόν χωρίς εξαιρέσεις, δεν καταλαβαίνουν τι είναι αυτό που κάνουν, το κίνημα αποτελεί ωστόσο την εξωτερική εκδήλωση μιας βαθιάς προσαρμογής στη σχέση μεταξύ πολιτείας και πολιτισμού, η οποία είναι μάλλον αναπόφευκτη.

Η εποχή της καθολικής υψηλής κουλτούρας

Ας ανακεφαλαιώσουμε τα γενικά και κεντρικά γνωρίσματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Η καθολική εγγραφματούμηνη και ένα υψηλό επίπεδο αριθμητικής, τεχνικής και γενικότερης καλλιέργειας ανήκουν στα λειτουργικά της προαπαιτούμενα. Τα μέλη της είναι και οφείλουν να είναι ευκίνητα, έτοιμα να μεταπηδήσουν από μια δραστηριότητα σε μία άλλη, και πρέπει να κατέχουν μια γενική παιδεία η οποία να τους καθιστά ικανούς να παρακολουθούν τα εγχειρίδια και τις οδηγίες μιας

νέας δραστηριότητας ή απασχόλησης. Στη διάρκεια της εργασίας τους οφείλουν να επικοινωνούν αδιάλειπτα με ένα μεγάλο αριθμό άλλων ανθρώπων, με τους οποίους συχνά δεν έχουν προηγούμενη σχέση, και με τους οποίους, κατά συνέπεια, η επικοινωνία οφείλει να είναι σαφής μάλλον παρά να εναπόκειται στα συμφραζόμενα. Οφείλουν επίσης να έχουν την ικανότητα να επικοινωνούν μέσω γραπτών, απρόσωπων, ελεύθερων από συμφραζόμενα μηνυμάτων τύπου «προς κάθε ενδιαφερόμενο». Επομένως τα μηνύματα αυτά οφείλουν να διατυπώνονται στο ίδιο κοινό και τυποποιημένο γλωσσικό μέσο και γραπτό σύστημα. Το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο εγγυάται αυτό το κοινωνικό επίτευγμα διευρύνεται και γίνεται απαιραίτητο, ενώ την ίδια στιγμή χάνει πλέον το μονопώλιο της πρόσβασης στο γραπτό λόγο: η πελατεία του συμπίπτει τόσο πολύ με την ευρύτερη κοινωνία, και η δυνατότητα αντικατάστασης των ατόμων από άλλα στο εσωτερικό του συστήματος ισχύει για τον εκπαιδευτικό μηχανισμό τουλάχιστον όσο και για κάθε άλλο τμήμα της κοινωνίας, και ίσως ακόμη περισσότερο. Ορισμένοι πολύ μεγάλοι δάσκαλοι και ερευνητές είναι πιθανόν μοναδικοί και αναντικατάστατοι, ο μέσος όμως καθηγητής ή δάσκαλος μπορεί ν' αντικατασθεί από κάποιον εκτός διδακτικού επαγγέλματος με τη μεγαλύτερη ευκολία και συχνά με μικρή ή καμία απώλεια.

Ποιες είναι οι επιπτώσεις δόλων αυτών των εξελίξεων για την κοινωνία και τα μέλη της; Η δυνατότητα απασχόλησης, η αξιοπρέπεια, η ασφάλεια και ο αυτοσεβασμός των ατόμων τυπικά, και για την πλειοψηφία των ανθρώπων, εξαρτάται τώρα από την εκπαίδευσή τους και τα όρια του πολιτισμού μέσα στον οποίο εκπαιδεύτηκαν είναι ταυτόχρονα τα όρια του κόσμου μέσα στον οποίο μπορούν ηθικά και επαγγελματικά ν' αναπνεύσουν. Η εκπαίδευση ενός ανθρώπου αποτελεί αναμφίβολα την πολυτιμότερή του επένδυση, και του παρέχει

στην ουσία την ταυτότητά του. Ο νεότερος άνθρωπος δεν είναι πιστός σε μια μοναρχία ή μια γη ή ένα δόγμα, ότι κι αν λέει, αλλά σε μια κούλτούρα. Και είναι, σε γενικές γραμμές, ευνουχισμένος. Η κατάσταση του Μαμελούκου έχει γίνει καθολική. Δεν τον συνδέουν σημαντικοί δεσμοί με μια ομάδα συγγένειας κι ούτε τον χωρίζουν τέτοιοι από μια ευρεία, ανώνυμη πολιτισμική κοινότητα.

Η άλλη όψη του γεγονότος, ότι μόνο η κούλτούρα που μεταδίδεται από το σχολείο και όχι εκείνη που μεταδίδεται από την παράδοση είναι σε θέση να προσδώσει στο βιομηχανικό άνθρωπο τη χρησιμότητα, την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό του, είναι ότι τίποτε άλλο δεν μπορεί να του παράσχει αυτά τα αγαθά σε κάποιο συγκρίσιμο βαθμό. Θα ήταν μάταιο να ισχυριστεί κανές πως η καταγωγή, ο πλούτος ή οι διασυνδέσεις δεν έχουν σημασία στη νεότερη κοινωνία, και πως δεν κάνουν μάλιστα καμιά φορά περήφανους τους δικαιούχους τους: ωστόσο, τα πλεονεκτήματα που αποκτώνται κατ' αυτόν τον τρόπο συχνά συγκαλύπτονται και στην καλύτερη περίπτωση αντιμετωπίζονται αμφιθυμικά. Είναι ενδιαφέρον το ερώτημα κατά πόσον το διάχυτο ήθος της εργασίας έχει βογχήσει στη δημιουργία αυτής της κατάστασης πραγμάτων, ή κατά πόσον η τελευταία αποτελεί αντίθετα αντανάκλασή του. Οι κηφήνες και οι εισοδηματίες παραμένουν βεβαίως, δεν είναι όμως πάρα πολύ εμφανείς κι αυτό είναι από μόνο του ιδιαιτέρα σημαντικό. Είναι αξιοσημείωτο πως δύποιες μορφές προνομίου και αεργίας επιβιώνουν είναι τώρα διαχριτικές, τείνουν να προτιμούν την αφάνεια από την επίδειξη και χρειάζεται ν' αποκαλυφθούν από πρόθυμους ερευνητές αποφασισμένους να ξεσκεπάσουν την ανισότητα που κρύβεται κάτω από την επιφάνεια των πραγμάτων.

Δεν συνέβαινε έτσι στο παρελθόν, όταν το προνόμιο της αεργίας ήταν περηφάνια και καύχημα, όπως συνεχίζει να εί-

ναι σε κάποιες επιβιώνουσες αγροτικές κοινωνίες, ή σε κοινωνίες οι οποίες συνεχίζουν να τιμούν τα ίθη της προβιομηχανικής ζωής. Και, πράγμα αρκετά περιέργο, η έννοια της επιδεικτικής σπατάλης επινοήθηκε από ένα εργασιοτραφές μέλος μιας εργασιομανούς κοινωνίας, τον Θόρσταϊν Βέμπλεν*, ο οποίος σκανδαλίστηκε απ' αυτό που θεώρησε ως επιβιώσεις μιας προβιομηχανικής, ληστρικής εποχής. Η εξισωτική, προσανατολισμένη στην εργασία και την καριέρα επιφάνεια της βιομηχανικής κοινωνίας είναι τόσο σημαντική, όσο και τα ανισωτικά κρυμμένα βάθη της. Η ζωή, στο κάτω κάτω, βιώνεται σε μεγάλο βαθμό στην επιφάνεια, ακόμη κι αν κάποιες σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονται κάποτε σε μεγάλο βάθος.

Η τάξη των διδασκόντων γίνεται τώρα κατά μία έννοια περισσότερο σημαντική – αφού είναι απαραίτητη – και κατά μία άλλη λιγότερο, αφού χάνει το μονοπώλιο της πρόσβασης στην πολιτισμική σοφία, της οποίας οι γραφές αποτελούσαν την παρακαταθήκη. Σε μια κοινωνία όπου όλοι είναι ευνουχισμένοι λόγω της ταύτισής τους με την επαγγελματική θέση και την εκπαίδευσή τους, και όπου σχεδόν κανένας δεν αντλεί σημαντική ή οποιαδήποτε έστω ασφάλεια και υποστήριξη από όποιους συγγενικούς δεσμούς μπορεί να έχει, οι διδασκοντες κληρικοί δεν έχουν πλέον καμία προνομιακή πρόσβαση σε διοικητικές θέσεις. Όταν καθένας έχει γίνει Μαμελούκος, καμιά ιδιαίτερη μαμελουκική τάξη δεν επικρατεί στη διοίκηση. Η γραφειοκρατία μπορεί επιτέλους να στρατολογεί από τον ευρύτερο πληθυσμό, χωρίς να φοβάται την άφιξη δεκάδων εξαδέλφων ως ανεπιθύμητων προσαρτημάτων ενός νεοεισερχόμενου.

* Πρβλ. το έργο του *Η θεωρία της αργόσχαλης τάξης* (1899), Κάλβος, 1982. (σ.τ.μ.)

Η εξω-κοινωνικοποίηση, η καθαυτή εκπαίδευση, γίνεται τώρα ο σχεδόν καθολικός κανόνας. Οι άνθρωποι αποκτούν τις δεξιότητες και τις ευαισθησίες που τους κάνουν αποδεκτούς από τους συντρόφους τους, που τους καθιστούν κατάλληλους ν' αναλάβουν θέσεις στην κοινωνία, και που τους κάνουν «αυτό που είναι», παραδιδόμενοι από τις ομάδες συγγενείας τους (συνήθως βέβαια σήμερα από την πυρηνική τους οικογένεια) σε μία εκπαιδευτική μηχανή, η οποία είναι η μόνη που μπορεί να παράσχει το ευρύ φάσμα εκπαίδευσης που απαιτείται για μια γενική πολιτισμική βάση. Αυτή η εκπαιδευτική υποδομή είναι ευρεία, απαραίτητη και πολυδάπτωη. Η συντήρησή της φαίνεται να ξεπερνά κατά πολύ τις οικονομικές δυνατότητες ακόμη και των μεγαλύτερων και πλουσιότερων οργανισμών της κοινωνίας, όπως είναι τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα. Αυτά παρέχουν συχνά στο προσωπικό τους στέγη, αθλητικές και ψυχαγωγικές λέσχες και ούτω καθεξής: σπουδές δεν παρέχουν, πληγ οριακών και ειδικών περιστάσεων. (Είναι δυνατόν να επιδοτούν εκπαιδευτικά έξοδα, αυτό είναι όμως άλλο θέμα). Ο άνθρωπος του συγκροτήματος εργάζεται και παίζει με το συγκρότημά του, τα παιδιά του όμως πηγαίνουν πάντα σε κρατικά ή ανεξάρτητα σχολεία.

'Ετσι, από τη μια μεριά, αυτή η εκπαιδευτική υποδομή είναι υπερβολικά ευρεία και πολυδάπτωη για τα μέτρα οποιουδήποτε άλλου οργανισμού εκτός από το μεγαλύτερο δλων, το κράτος. Την ίδια στιγμή όμως, παρ' όλο που μόνο το κράτος μπορεί ν' αντέξει ένα τόσο βαρύ φορτίο, μόνο το κράτος είναι επίσης αρκετά ισχυρό για να ελέγχει μια τόσο σημαντική και καίρια λειτουργία. Η κουλτούρα δεν είναι πλέον μόνο το στολίδι, η επιβεβαίωση και η νομιμοποίηση μιας κοινωνικής οργάνωσης η οποία υποστηρίζεται συγχρόνως από αγριότερους και καταπιεστικούς περιορισμούς: η κουλτού-

ρα γίνεται τώρα το αναγκαίο κοινό μέσο, ο ζωτικός χυμός ή ίσως η ελάχιστη κοινή ατμόσφαιρα, που μόνο στο εσωτερικό της τα μέλη της κοινωνίας μπορούν ν' αναπνεύσουν, να επιβιώσουν και να παράγουν. Για μια δεδομένη κοινωνία, οφείλει να είναι μια κουλτούρα μέσα στην οποία να μπορούν όλοι ν' αναπνέουν, να μιλούν και να παράγουν πρέπει επομένως να είναι η ίδια κουλτούρα. Επιπλέον, πρέπει τώρα να είναι μια μεγάλη ή υψηλή (εγγράμματη, συντηρούμενη από την εκπαίδευση) κουλτούρα, και όχι πλέον μια ποικιλόμορφη, τοπικά προσδεμένη, μικρή αναλφάβητη κουλτούρα ή παράδοση.

Πρέπει όμως κάποιος οργανισμός να εξασφαλίζει πως αυτή η εγγράμματη και ενοποιημένη κουλτούρα παράγεται όντως αποτελεσματικά, πως το εκπαιδευτικό προϊόν δεν είναι ευτελές και υποβαθμισμένο. Μόνο το κράτος μπορεί να το κάνει αυτό και, ακόμη και σε χώρες όπου σημαντικοί τομείς της εκπαιδευτικής μηχανής βρίσκονται σε ιδιωτικά χέρια ή στα χέρια θρησκευτικών οργανώσεων, το κράτος αναλαμβάνει τον ποιοτικό έλεγχο αυτής της σημαντικότερης όλων των βιομηχανιών, της παραγωγής βιώσιμων και χρήσιμων ανθρώπινων όντων. Αυτό το κράτος-σκιά, το οποίο χρονολογείται από την εποχή που τα ευρωπαϊκά κράτη δεν ήταν απλώς κατακερματισμένα αλλά και κοινωνικά ανίσχυρα –η συγκεντρωτική Εκκλησία–, έδωσε πράγματι μια μάχη για τον έλεγχο της εκπαίδευσης, που απέβη όμως τελικά όκαρπη, εκτός αν η Εκκλησία πάλεψε στο όνομα μιας συνολικής υψηλής κουλτούρας και άρα εμμέσως στο όνομα ενός εθνικιστικού κράτους.

Τηνήρξε μια εποχή που η εκπαίδευση ήταν αγροτική βιοτεχνία, που οι άνθρωποι μπορούσαν να δημιουργηθούν από ένα χωριό ή ένα κλαν. Αυτή η εποχή έχει τώρα παρέλθει, και μάλιστα για πάντα. (Στην εκπαίδευση, το μικρό μπορεί τώ-

ρα να είναι όμορφο μόνο εάν παρασιτεί χρυφά στο μεγάλο). Η εξω-κοινωνικοποίηση, η παραγωγή και η αναπαραγωγή των ανθρώπων έξω από την τοπική οικεία μονάδα γίνεται τώρα ο κανόνας, και δεν μπορεί παρά να είναι αυτός. Η επιταγή της εξω-κοινωνικοποίησης είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο κράτος και κουλτούρα πρέπει να είναι τώρα δεμένα, ενώ στο παρελθόν ο σύνδεσμός τους υπήρξε αδύνατος, συμπτωματικός, χυμαινόμενος, χαλαρός και συχνά ελάχιστος. Τώρα είναι αναπόφευκτος. Μ' αυτό έχει σχέση ο εθνικισμός κι αυτός είναι ο λόγος που ζούμε σε μια εποχή εθνικισμού.

4

Η μετάβαση σε μια εθνικιστική εποχή

Τα πιο σημαντικά βήματα της επιχειρηματολογίας έχουν τώρα ολοκληρωθεί. Η ανθρωπότητα έχει δεσμευτεί αμετάκλητα στη βιομηχανική κοινωνία, και ως εκ τούτου σε μία κοινωνία της οποίας το παραγωγικό σύστημα βασίζεται σε μια συσσωρευτική επιστήμη και τεχνολογία. Αυτό το σύστημα μόνο μπορεί να στηρίξει τον παρόντα και τον προβλεπόμενο αριθμό κατοίκων του πλανήτη και να τους δώσει μια προσπτική όσον αφορά το είδος του επιπέδου ζωής το οποίο ο άνθρωπος σήμερα θεωρεί δεδομένο, ή φιλοδοξεί να θεωρήσει δεδομένο. Η αγροτική κοινωνία δεν αποτελεί πλέον μια δυνατή επιλογή, αφού η παλινόρθωσή της απλώς θα καταδίκασε τη μεγάλη πλειοψηφία της ανθρωπότητας στο θάνατο από την πείνα, για να μην αναφέρουμε τη φρική και απαράδεκτη φτώχεια της μειοψηφίας των επιζώντων. Εξ ου και δεν υπάρχει κανένας λόγος συζήτησης, που θα είχε κάποιο πρακτικό σκοπό, επί των χαρισμάτων και των μειονεκτημάτων των πολιτισμικών και πολιτικών διαστάσεων της αγροτικής εποχής: είναι απλώς ανέφικτες. Δεν κατανοούμε απολύτως το φάσμα των δυνατών επιλογών οι οποίες προσφέρονται στη βιομηχανική κοινωνία, και ίσως να μην το κατορθώσουμε ποτέ: αντιλαμβανόμαστε όμως κάποια από τα ουσιώδη συμπαρομαρτούντα της. Το είδος της πολιτισμικής ομοιογένειας που απαιτεί ο εθνικισμός είναι ένα από αυτά, και το καλύτερο που θα είχαμε να κάνουμε θα ήταν να συμβιβα-

στούμε μαζί του. Δεν είναι αλήθεια ότι, όπως ισχυρίζεται ο Elie Kedourie³, ο εθνικισμός επιβάλλει την ομοιογένεια: είναι περισσότερο σωστό πως μια ομοιογένεια επιβεβλημένη από μια αντικειμενική, αναπόφευκτη επιταγή εμφανίζεται τελικά στην επιφάνεια υπό τη μορφή του εθνικισμού.

Το μεγαλύτερο τμήμα της ανθρωπότητας μπαίνει στη βιομηχανική εποχή από το αγροτικό στάδιο. (Η μικρή μειοψηφία κοινωνιών που μπαίνουν απ' ευθέιας από την προ-αγροτική τους φάση δεν πλήττει το επιχείρημα, παρά ισχύουν και γι' αυτήν τα ίδια συμπεράσματα). Η κοινωνική οργάνωση της αγροτικής κοινωνίας δεν ευνοεί όμως καθόλου την εθνικιστική αρχή, τη σύγκλιση πολιτικών και πολιτισμικών οντοτήτων, και, στο εσωτερικό κάθε πολιτικής οντότητας, την ομοιογένεια ενός πολιτισμού που από τη φύση του μεταδίδεται μέσω του σχολείου. Αντιθέτως, όπως συνέβη και στη μεσαιωνική Ευρώπη, η κοινωνική αυτή οργάνωση γενάρι πολιτικές ενότητες οι οποίες είναι είτε μικρότερες, είτε πολύ ευρύτερες από αυτές που τα πολιτιστικά σύνορα θα μπορούσαν να υποδείξουν: σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις προέκυψε τυχαία ένα δυναστικό κράτος, το οποίο αντιστοιχούσε περισσότερο ή λιγότερο μέ μια γλώσσα και έναν πολιτισμό, όπως συνέβη πράγματι στα ατλαντικά παράλια της Ευρώπης. (Η αντιστοιχία δεν ήταν ποτέ συνολική. Ο πολιτισμός της αγροτικής εποχής είναι πολύ πιο πλουραλιστικός απ' ό,τι οι αυτοκρατορίες της, και οι ορίζοντές του εκτείνονται γενικά πολύ μακρύτερα από τα όρια των μικρών συμμετοχικών κοινωνιών ενοτήτων της).

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, η εποχή της μετάβασης στη βιομηχανικό σύστημα ήταν μοιραίο, σύμφωνα με το ερμηνευτικό μας πρότυπο, να είναι ταυτόχρονα μια εθνικιστική εποχή, μια περίοδος θυελλωδών ανακατατάξεων, κατά τις οποίες τροποποιούνταν είτε τα πολιτικά όρια, είτε τα πολιτι-

συμικά, είτε και τα δύο, κατά τρόπο ώστε να ικανοποιείται η νέα εθνικιστική επιταγή, που έκανε τώρα για πρώτη φορά άισθητή την παρουσία της. Επειδή οι άρχοντες δεν κάνουν ευχαρίστως εδαφικές παραχωρήσεις (και κάθε αλλαγή πολιτικού συνόρου μετατρέπει κάποιον σε ηττημένο), επειδή η διαδικασία αλλαγής της κουλτούρας είναι πολύ συχνά από τις πλέον επώδυνες εμπειρίες, και επειδή, επιπλέον, υπήρχαν αντίπαλοι πολιτισμοί που πάλευαν για να αιχμαλωτίσουν τις ψυχές των ανθρώπων, όπως υπήρχαν αντίπαλα κέντρα πολιτικής εξουσίας που αγωνίζονταν να εξαγοράσουν ανθρώπους και να καταλάβουν εδάφη με δεδομένα όλα αυτά, προκύπτει άμεσα από το ερμηνευτικό μας πρότυπο πως αυτή η μεταβατική εποχή ήταν μοιραίο να είναι βίαιη και γεμάτη συγκρούσεις. Τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα επιβεβαιώνουν πλήρως αυτές τις προσδοκίες.

Ωστόσο δεν θα ήταν σωστό να προχωρούσαμε προσδιορίζοντας απλώς τις επιπτώσεις της εφαρμογής της εθνικιστικής επιταγής στην αγροτική κοινωνία. Η βιομηχανική κοινωνία δεν έφθασε επί σκηνής κατόπιν θείας εντολής. Υπήρξε η ίδια καρπός εξελίξεων στο εσωτερικό μιας συγκεκριμένης αγροτικής κοινωνίας, και από τις εξελίξεις αυτές δεν έλειψαν οι ταραχές. Κι όταν κατέκτησε τον υπόλοιπο κόσμο, ούτε αυτός ο ολοκληρωτικός εποικισμός, ούτε η εγκατάλειψη της αυτοκρατορίας από εκείνους τους οποίους είχε φέρει στην πρώτη γραμμή το κύμα της βιομηχανικής υπεροχής, αλλά έπαιναν πλέον να τη μονοπωλούν, υπήρξαν ειρηνικές εξελίξεις. 'Όλα τούτα σημαίνουν πως στη σύγχρονη ιστορία τα αποτέλεσματα του εθνικισμού τείνουν να συγχέονται με τις υπόλοιπες συνέπειες της εκβιομηχάνισης. Παρ' όλο που ο εθνικισμός είναι πράγματι απότοκο της βιομηχανικής κοινωνικής οργάνωσης, δεν είναι το μόνο επακόλουθο της επιβολής αυτής της νέας κοινωνικής μορφής, γι' αυτό και είναι αναγκαίο

να τον διακρίνουμε από τις υπόλοιπες αυτές εξελίξεις.

Το πρόβλημα αποτυπώνεται καθαρά στη συναρπαστική σχέση μεταξύ Μεταρρύθμισης και εθνικισμού. Η έμφαση που έδωσε η Μεταρρύθμιση στην εγγραμματοσύνη και στο ρόλο των Γραφών, η επίθεσή της εναντίον του μονοπωλιακού κλήρου (ή, όπως σαφώς το είδε ο Βέμπερ, η γενίκευση μάλλον παρά η κατάργηση του κλήρου), ο ατομικισμός της και οι δεσμοί της με κινητικούς αστικούς πληθυσμούς, όλα αυτά την κάνουν ένα είδος προάγγελου των κοινωνικών χαρακτηριστικών και διαθέσεων οι οποίες, σύμφωνα με το ερμηνευτικό μας πρότυπο, παράγουν την εθνικιστική εποχή. Η συμβολή του προτεσταντισμού στην εμφάνιση του εκβιομηχανισμένου κόσμου αποτελεί ένα τεράστιο, σύνθετο και αμφιλεγόμενο θέμα: και επ' αυτού, δεν υπάρχει ιδιαίτερος λόγος να κάνουμε κάτι περισσότερο από μια φευγαλέα νύξη. Ωστόσο στις περιοχές του πλανήτη όπου τόσο η εκβιομηχάνιση δύσκολα και ο εθνικισμός εμφανίστηκαν αργότερα και κάτω από εξωτερικές επιδράσεις, η όλη σχέση των προτεσταντικού τύπου κοινωνικών διαθέσεων με τον εθνικισμό εξακολουθεί να χρήζει διεξοδικής διερεύνησης.

Η σχέση αυτή γίνεται ίσως περισσότερο εμφανής στην περίπτωση του Ισλάμ. Η πολιτισμική ιστορία του αραβικού κόσμου καθώς και πολλών άλλων μουσουλμανικών χωρών κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκάτο χρόνων είναι εν πολλοίς η ιστορία της επέκτασης και της νίκης της Μεταρρύθμισης, ενός είδους ισλαμικού προτεσταντισμού με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των γραφών και πάνω απ' όλα μια ανατροφοδοτούμενη εχθρότητα εναντίον της πνευματικής μεσιτείας, εναντίον των τοπικών διαμεσολαβητών μεταξύ ανθρώπου και Θεού (και, στην πράξη, μεταξύ διαφόρων ομάδων ανθρώπων), οι οποίοι είχαν κυριαρχήσει τόσο πολύ στο προ-νεωτερικό Ισλάμ. Είναι σχεδόν αδύνατον να διαχωρί-

σουμε την ιστορία του κινήματος αυτού από εκείνη των νεότερων αριθμιών (και άλλων) εθνικισμών. Το Ισλάμ πάντοτε είχε μια ενδογενή κλίση ή μια τάση γι' αυτό το είδος «μεταρρυθμισμένης» εκδοχής της πίστης, αλλά είχε παρασυρθεί μακριά της από την κοινωνική ανάγκη μάλλον που είχαν οι διάφορες αυτόνομες αγροτικές ομάδες για μια ενσαρκωμένη και προσωποποιημένη ιερότητα, πολύτιμη σε απόπειρες τοπικής διαμεσολάβησης. Υπό τις νεότερες συνθήκες, η ικανότητά της να μετατρέπεται σε μια περισσότερο αφηρημένη πίστη, η οποία να κυριαρχεί σε μια ανώνυμη κοινότητα ίσων πιστών, μπορούσε να ξαναπροβάλλει.

Ωστόσο, ακόμη και θρησκείες οι οποίες θα μπορούσε να θεωρηθεί πως είχαν ελάχιστα εγγενή περιθώρια για τέτοια «διαμαρτυρόμενη» ερμηνεία μπορούσαν να στραφούν προς αυτή την κατεύθυνση κατά την περίοδο που άρχιζαν να έχουν απήχηση τα κινήματα της εκβιομηχάνισης και του εθνικισμού. Από τυπική άποψη, δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς από το σιντοϊσμό να έχει κάποια αξιοσημείωτη ομοιότητα με τον αγγλικό αντικονφορμισμό. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του ιαπωνικού εκουγχρονισμού, η έμφαση δόθηκε στα νηφάλια και πειθαρχημένα στοιχεία, που είναι κατά κάποιον τρόπο κοινά και στους Κουακέρους (και τα οποία προφανώς μπορούν να εντοπιστούν ή να επιβληθούν οπουδήποτε, αρκεί να το προσπαθήσει κανείς αρκετά), εις βάρος των όποιων στοιχείων έκστασης και της όποιας ανάρμοστης προσωπικής εξοικείωσης με τα ιερά⁴. Αν η αρχαία Ελλάδα είχε επιβιώσει έως τη νεότερη εποχή, η διονυσιακή λατρεία μπορεί να είχε πάρει μια πιο νηφάλια όψη καθώς το νεοελληνικό κράτος θα ριχνόταν στο δρόμο της ανάπτυξης.

Πέρα από τους δεσμούς μεταξύ του προτεσταντικού και του εθνικιστικού ήθους, υπάρχουν οι άμεσες συνέπειες της ίδιας της εκβιομηχάνισης. Οι γενικές και καταλυτικές συνέ-

πειες ενός εδραιωμένου βιομηχανικού συστήματος έχουν ήδη συζητηθεί, σε συσχέτιση με το γενικό ερμηνευτικό μας πρότυπο, το οποίο συνδέει το βιομηχανικό καταμερισμό εργασίας με την εφαρμογή της εθνικιστικής αρχής. Ωστόσο, ορισμένες ιδιαίτερες συνέπειες της πρώιμης εκβιομηχάνισης, οι οποίες γενικά δεν επιβιώνουν σε μεταγενέστερες περιόδους, χρατούν ένα σημαντικό ρόλο. Πρώιμη εκβιομηχάνιση σημαίνει πληθυσμιακή έκρηξη, ραγδαία αστικοποίηση, εργατική μετανάστευση και, επίσης, διείσδυση μιας οικονομίας ευρείας κλίμακας και μιας συγκεντρωτικής πολιτείας στις έως τότε λίγο-πολύ εσωστρεφείς κοινότητες. Σημαίνει πως η σχετικά τουλάχιστον σταθερή Βαβέλ των περιχαρακωμένων και εσωστρεφών παραδοσιακών αγροτικών κοινοτήτων, που χωρίζονται κατά τις πλευρές τους από τη γεωγραφία και προς τα πάνω από τεράστιες κοινωνικές αποστάσεις, αντικαθίσταται από ένα εντελώς νέο είδος Βαβέλ, με νέα πολιτισμικά σύνορα, τα οποία δεν είναι σταθερά αλλά βρίσκονται σε διαρκή και δραματική κίνηση, και τα οποία σπάνια καθαγιάζονται από οποιουδήποτε είδους έθιμο.

Υπάρχει επίσης ένας δεσμός μεταξύ του εθνικισμού και των διαδικασιών της αποικιοκρατίας, του υπεριαλισμού και της απο-αποικιοποίησης. Η εμφάνιση της βιομηχανικής κοινωνίας στη Δυτική Ευρώπη είχε ως συνέπεια την κατάκτηση σχεδόν ολόκληρου του κόσμου από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, και μερικές φορές από ευρωπαϊκούς πληθυσμούς εποίκων. Πράγματι, ολόκληρη η Αφρική, η Αμερική, η Ωκεανία και πολύ μεγάλα τμήματα της Ασίας βρέθηκαν κάτω από ευρωπαϊκή κυριαρχία, και όσες περιοχές διέφυγαν αυτή τη μοίρα βρέθηκαν συχνά κάτω από ισχυρή έμμεση επιρροή. Αυτή η συνολική κατάκτηση στην ιστορία των κατακτήσεων υπήρξε, μάλλον, ασυνήθιστη. Φυσιολογικά, η πολιτική αυτοκρατορία έρχεται να ανταμείψει τον προσανατολισμό και την αφοσίω-

ση στα στρατιωτικά πράγματα. Ύλοποιείται από κοινωνίες αφιερωμένες στον πόλεμο, είτε, ας υποθέσουμε, επειδή η κατά φυλές οργάνωση της ζωής τους περιλαμβάνει αυτονόητα τη στρατιωτική εκπαίδευση είτε για κάποιον άλλο παρεμφερή λόγο. Επιπροσθέτως, η δραστηριότητα της κατάκτησης είναι επίπονη και απορροφά ένα μεγάλο μέρος της ενέργειας της κατακτητικής ομάδας.

Τίποτε από αυτά δεν ίσχυσε για την ευρωπαϊκή κατάκτηση του κόσμου. Πραγματοποιήθηκε και ολοκληρώθηκε από έθνη όλο και περισσότερο προσανατολισμένα προς τη βιομηχανία και το εμπόριο, και όχι από μια στρατοκρατική μηχανή, ούτε από ένα σμήνος πρόσκαιρα ενωμένων φυλών. Επιτεύχθηκε χωρίς κάποια μέριμνα για την δλη διαδικασία από τα κατακτητικά έθνη. Αυτό που ειπώθηκε για τους 'Αγγλους, πως απέκτησαν την αυτοκρατορία τους ενώ ήταν εντελώς αφηρημένοι, μπορεί έως ένα σημείο να γενικευτεί. (Οι 'Αγγλοι επίσης, πολύ αξιέπαινα, έχασαν την αυτοκρατορία επιδεικνύοντας μια παρόμοια έλλειψη προσοχής). 'Όταν η Ευρώπη κατακτούσε και κυριαρχούσε στον κόσμο είχε, εν γένει, άλλα, πιο πιεστικά και εσωτερικά θέματα που αποσπούσαν την προσοχή της. Δεν έκανε στα κατακτημένα έθνη ούτε καν τη φιλοφρόνηση να ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για την κατάκτησή τους. Εκτός από λίγες διόλου χαρακτηριστικές περιόδους ενσυνείδητου και ματαιόδοξου υπεριαλισμού, και αν εξαιρέσουμε την πρώιμη κατάκτηση της Λατινικής Αμερικής, η οποία εμπνεόταν από την καλή παλιομοδίτικη μη εμπορική αρπακτικότητα, όλα τ' άλλα ήταν κάπως έτσι. Η κατάκτηση δεν είχε σχεδιαστεί και υπήρξε καρπός οικονομικής και τεχνολογικής υπεροχής, όχι ενός στρατιωτικού προσανατολισμού.

Με τη διάδοση αυτής της τεχνολογικής και οικονομικής ισχύος, ο συχετισμός των δυνάμεων άλλαξε, και μεταξύ

1905 και 1960 περίπου η πλουραλιστική ευρωπαϊκή αυτοκρατορία είτε χάθηκε είτε γηθελημένα εγκαταλείφθηκε. Για άλλη μια φορά, οι συγκεκριμένες συνθήκες υπό τις οποίες συνέβησαν όλα αυτά δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν. Ακόμη κι αν ο πυρήνας ή η ουσία του εθνικισμού απορρέουν από τις γενικές, αφαιρετικά διατυπωμένες προϋποθέσεις που αρχικά εμφανίστηκαν, ωστόσο οι συγκεκριμένες μορφές των εθνικιστικών φαινομένων επηρεάζονται προφανώς από αυτές τις περιστάσεις.

Σημείωση σχετικά με την αδυναμία του εθνικισμού

Είθισται να σχολιάζεται η δύναμη του εθνικισμού. Αυτό είναι ένα σοβαρό λάθος, μολονότι εύκολα κατανοητό, αφού, όποτε κι αν ξεφύτρωσε ο εθνικισμός, έτεινε να υπερισχύσει με άνεση των άλλων νεότερων ιδεολογιών.

Ωστόσο, το κλειδί για την κατανόηση του εθνικισμού είναι η αδυναμία του, εξίσου τουλάχιστον με τη δύναμή του. Το σκυλί που δεν γάργισε προσέφερε το κλειδί της υπόθεσης στον Σέρλοκ Χολμς. Οι εν δυνάμει εθνικισμοί που δεν κατόρθωσαν να γαργίσουν υπήρξαν πολύ, μα πολύ περισσότεροι από εκείνους που το έκαναν, παρ' όλο που αυτοί οι τελευταίοι αιχμαλώτισαν όλη την προσοχή μας.

Έχουμε ήδη επιμείνει στη ναρκωμένη φύση αυτού του υποτιθέμενου πανίσχυρου τέρατος κατά την προβιομηχανική εποχή. Ακόμη όμως και στην εποχή του εθνικισμού υπάρχει μια επίσης σημαντική σκοπιά από την οποία ο εθνικισμός εμφανίζεται εκπληκτικά αδύναμος. Ο εθνικισμός έχει οριστεί ως η προσπάθεια να συνταυτιστούν πολιτισμός και πολιτεία, να εφοδιαστεί ένας πολιτισμός με τη δυνή του πολιτική στέγη, και με μία μονάχα. Τον πολιτισμό, ένοια εντέλει ασύλητη, παραλείψαμε σκόπιμα 'να τον ορίσουμε. 'Ενα όμως,

προσωρινά τουλάχιστον, αποδεκτό κριτήριο πολιτισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί η γλώσσα, ως ικανή τουλάχιστον, αν δχι αναγκαία, λυδία λίθος του. Ας δεχθούμε προς στιγμήν πως μια διαφορά γλώσσας συνεπάγεται και διαφορά πολιτισμού (παρ' όλο που το αντίστροφο δεν ισχύει απαραίτητα).

Τούτη η, προσωρινή τουλάχιστον, παραδοχή έχει κάποιες συνέπειες. Έχω ακούσει ο αριθμός των γλωσσών πάνω στη γη να υπολογίζεται γύρω στις 8.000. Ο αριθμός αυτός μπορεί να επαυξηθεί εάν υπολογιστούν ξεχωριστά οι διάλεκτοι. Εάν δεχθούμε ως επιχείρημα την «ύπαρξη προηγούμενου», τότε νομιμοποιείται ο ακόλουθος συλλογισμός: εάν δεχθούμε ότι ένα είδος διαφοράς, που σε ορισμένα μέρη ορίζει έναν εθνικισμό, μπορεί να γεννήσει έναν «εν δυνάμει εθνικισμό» οπουδήποτε άλλου εμφανιστεί ως τέτοια, τότε ο αριθμός των εν δυνάμει εθνικισμών αυξάνεται κατακόρυφα. Για παράδειγμα, οι διάφορες σλαβονικές, τευτονικές και ρομανικές γλώσσες δεν διαφέρουν, στην πραγματικότητα, μεταξύ τους περισσότερο απ' όσο διαφέρουν άλλοι οι απλές διάλεκτοι αυτών που συμβατικά θεωρούνται ως ενιαίες γλώσσες. Οι σλαβικές γλώσσες, για παράδειγμα, μάλλον μοιάζουν μεταξύ τους περισσότερο απ' όσο μοιάζουν οι διάφορες μορφές της καθομιλουμένης αραβικής, η οποία θεωρείται ως ενιαία γλώσσα.

Το επιχείρημα της «ύπαρξης προηγούμενου» μπορεί επίσης να γεννήσει εν δυνάμει εθνικισμούς αξιοποιώντας αναλογίες οι οποίες επικαλούνται παράγοντες διαφορετικούς από τη γλώσσα. Για παράδειγμα, σκωτσέζικος εθνικισμός αδιαμφισβήτητα υπάρχει. (Θα μπορούσε, βέβαια, να χρησιμοποιηθεί ως αντίλογος στο ερμηνευτικό πρότυπο που προτείνω). Παραβλέπει τη γλώσσα (που θα μπορούσε να κατατάξει κάποιους Σκωτσέζους στον ιρλανδικό εθνικισμό και τους υπόλοιπους στον αγγλικό) και στη θέση της επικαλείται την

κοινή ιστορική εμπειρία. Ωστόσο, εάν αρχίσουν να υπολογίζονται τέτοιοι επιπρόσθετοι δεσμοί (υπό τον όρο να μην αντιστρατεύονται τις επιταγές του προτύπου μου, να μπορούν δηλαδή να χρησιμεύσουν ως βάση ενός τελικά ομοιογενούς, εσωτερικά κινητικού πλέγματος πολιτισμού/πολιτείας, με έναν εκπαιδευτικό μηχανισμό που να εξυπηρετεί αυτό τον πολιτισμό υπό την επίβλεψη αυτής της πολιτείας), τότε ο αριθμός των εν δυνάμει εθνικισμών μεγαλώνει ακόμη περισσότερο.

Ας αρκεστούμε όμως στο μέγεθος των 8.000, που κάποτε μου έδωσε ένας γλωσσολόγος ως έναν κατά προσέγγιση αριθμό όλων των γλωσσών, με βάση μια μάλλον αυθαίρετη εκτίμηση των ενιαίων μόνο γλωσσών. Ο αριθμός των κρατών στον κόσμο είναι προς το παρόν της τάξεως των 200. Σ' αυτό τον αριθμό θα μπορούσαν να προστεθούν όλοι οι αλυτρωτικοί εθνικισμοί, οι οποίοι δεν κατόρθωσαν ακόμη να αποκτήσουν το κράτος τους (και πιθανόν ποτέ να μην το κατορθώσουν), παλεύοντας όμως προς την κατεύθυνση αυτή, και νομιμοποιούνται έτσι να αξιώσουν το συνυπολογισμό τους μεταξύ των υπαρκτών, και όχι απλώς των εν δυνάμει, εθνικισμών. Από την άλλη μεριά, θα πρέπει την ίδια στιγμή να εξαιρεθούν όλα εκείνα τα κράτη τα οποία γεννήθηκαν χωρίς το προνόμιο της κάλυψης από εθνικιστικά εχέγγυα και τα οποία δεν ικανοποιούν τα εθνικιστικά κριτήρια πολιτικής νομιμότητας, παρά αποτελούν πρόκληση γι' αυτά· για παράδειγμα, όλα τα διάφορα μικρο-κράτη που είναι σκορπισμένα στην υδρόγειο ως επιβιώσεις της προεθνικιστικής εποχής και προέκυψαν μερικές φορές ως υποχωρήσεις σε κάποια τυχαία γεωγραφικά δεδομένα ή σε έναν πολιτικό συμβιβασμό. Από τη στιγμή που όλα αυτά θα αφαιρεθούν, το εναπομένον μέγεθος δεν θα πρέπει και πάλι, θεωρητικά, να υπερβαίνει κατά πολύ τα 200. Ας υποκριθούμε όμως, χάριν μεγαλοφυχίας,

πως έχουμε επί της γης έναν τετραπλάσιο αριθμό σχετικά ενεργών εθνικισμών, μ' άλλα λόγια 800. Πιστεύω πως ο αριθμός αυτός είναι σημαντικά μεγαλύτερος από εκείνον που δικαιολογούν τα δεδομένα, ας είναι όμως.

Αυτός ο πρόχειρος υπολογισμός εξακολουθεί να μας δίνει μόνο έναν ενεργό εθνικισμό για κάθε δέκα εν δυνάμει! Και τούτη η απροσδόκητη αναλογία, πιθανώς καταθλιπτική για κάθε ενθουσιώδη πανεθνικιστή, εάν υπάρχει τέτοιος, θα μπορούσε να γίνει πολύ μεγαλύτερη στην περίπτωση που το επιχείρημα της «ύπαρξης προηγούμενου» εφαρμοζόταν πλήρως ώστε να καθορίσει τον αριθμό των εν δυνάμει εθνικισμών, καθώς και στην περίπτωση που τα κριτήρια εισόδου στην τάξη των ενεργών εθνικισμών γίνονταν κάπως αυστηρά.

Τι συμπέρασμα βγαίνει απ' όλα αυτά; Μήπως ότι για κάθε έναν εθνικισμό ο οποίος έχει ως τώρα σηκώσει το άσχημο κεφάλι του, ενέα άλλοι περιμένουν ακόμη στον προθάλαμο; Μήπως ότι οι βομβιστικές ενέργειες, τα μαρτύρια, οι ανταλλαγές πληθυσμών κι όλες οι άλλες φρικωδίες που έχουν ταλανίσει ως τώρα την ανθρωπότητα πρόκειται να δεκαπλασιαστούν;

Δεν το νομίζω. Για κάθε ενεργό εθνικισμό, υπάρχουν νενδυόμενοί άλλοι, ομάδες που χαρακτηρίζονται είτε από έναν κοινό πολιτισμό που τους κληροδοτήθηκε από τον κόσμο της αγροτικής εποχής είτε από κάποιον άλλο δεσμό (στη βάση της αρχής του «προηγούμενου»), οι οποίες θα μπορούσαν να γεννήσουν ελπίδες εγκαθίδρυσης μιας ομοιογενούς βιομηχανικής κοινότητας, αλλά παρ' όλα αυτά δεν μπαίνουν καθόλου στον κόπο να αγωνιστούν, δεν κατορθώνουν να ενεργοποιήσουν τον εν δυνάμει εθνικισμό τους, ούτε καν το προσπαθούν.

Φαίνεται λοιπόν πως η ανάγκη να στηριχθεί το κράτος στην αμοιβαία δυνατότητα πολιτισμικών παραχωρήσεων δεν είναι εντέλει τόσο πανίσχυρη. Τα μέλη κάποιων ομάδων

πράγματι την αισθάνονται, αλλά δεν ισχύει προφανώς το ίδιο για τα μέλη των περισσότερων ομάδων, οι οποίες προβάλλουν ανάλογες διεκδικήσεις.

Για να το εξηγήσουμε αυτό, θα πρέπει να επανέλθουμε στην κατηγορία η οποία διατυπώθηκε εναντίον του εθνικισμού· πως επιμένει δηλαδή στην επιβολή ομοιογένειας σε πληθυσμούς αρκετά άτυχους ώστε να βρεθούν υπό την εξουσία αρχών οι οποίες διακατέχονται από την εθνικιστική ιδεολογία. Η υπόθεση στην οποία βασίζεται η κατηγορία αυτή είναι ότι παραδοσιακές, ιδεολογικά αμόλυντες εξουσίες, όπως αυτή των Οθωμανών Τούρκων, διατήρησαν την ειρήνη και απέσπασαν φόρους, κατά τα άλλα όμως όχι μόνο ανέχθηκαν αλλά και αδιαφόρησαν βαθύτατα για την ποικιλία των πίστεων και των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων που κυβερνούσαν. Αντιθέτως, οι πιστολάδες διάδοχοί τους μοιάζουν ανίκανοι να ησυχάσουν αν δεν έχουν προηγουμένως επιβάλει την εθνικιστική αρχή του cuius regio eius lingua*. Δεν επιδιώκουν απλώς ένα φορολογικό πλεόνασμα και υπακοή. Διψούν για τις πολιτισμικές και γλωσσικές ψυχές των υπηρόων τους.

Η κατηγορία αυτή θα πρέπει να αντιστραφεί. Δεν είναι αλήθεια πως ο εθνικισμός επιβάλλει την ομοιογένεια ξεκινώντας από μία πεισματικά πολιτισμική Machtbedürfniss**. στον εθνικισμό αντανακλάται η αντικειμενική ανάγκη για ομοιογένεια. Εάν είναι αλήθεια πως ένα νεότερο βιομηχανικό κράτος μπορεί να λειτουργήσει μόνο με έναν κινητικό, εγγράμματο, πολιτισμικά τυποποιημένο και αντικαταστάσιμο πληθυσμό, όπως έχουμε υποστηρίξει, τότε οι αγράμματοι, μισοπεινασμένοι πληθυσμοί που εισρέουν από τα προηγούμενα αγροτικά πολιτισμικά τους γκέτο στα χωνευτήρια των παραγκουπό-

* (λατ.) Σ' όποιον ανήκει η περιοχή, σ' εκείνον και η γλώσσα. (σ.τ.μ.)

** (γερμ.) ανάγκη για δύναμη (σ.τ.μ.)

λεων λαχταρούν να ενσωματωθούν σε μια από αυτές τις πολιτισμικές δεξαμενές, οι οποίες έχουν ήδη, ή δείχνουν πως θα μπορούσαν ν' αποκτήσουν, ένα δικό τους κράτος, με τη συνακόλουθη υπόσχεση πλήρους πολιτισμικής υπηκοότητας, πρόσβασης στη στοιχειώδη εκπαίδευση, απασχόλησης και όλα τα υπόλοιπα. Συχνά αυτοί οι αλλοτριωμένοι, ξερίζωμένοι, πλανόδιοι πληθυσμοί μπορεί να αμφιταλαντεύονται μεταξύ διαφορετικών επιλογών, όπως επίσης και να περνούν μια περίοδο προσωρινής ανάπταυλας στο ένα ή το άλλο παραδικό και μεταβατικό πολιτισμικό αναπταυτήριο.

Τηράχουν ωστόσο μερικές επιλογές τις οποίες θα αποφύγουν να κάνουν. Θα διστάσουν να προσπαθήσουν να ενταχθούν σε πολιτισμικά σύνολα, μέσα στα οποία γνωρίζουν πως δεν θα γίνουν αποδεκτοί· ή μάλλον, μέσα στα οποία πιστεύουν πως θα συνεχίσουν να απορρίπτονται. Οι φτωχοί νεοφερμένοι, βεβαίως, σχεδόν πάντοτε απορρίπτονται. Το ζήτημα είναι κατά πόσον θα συνεχίσουν να ταπεινώνονται και κατά πόσον η ίδια μοίρα περιμένει και τα παιδιά τους. Τούτο θα εξαρτηθεί από το κατά πόσον το νεοαφιχθέν και άρα λιγότερο προνομιούχο στρώμα φέρει χαρακτηριστικά που τα μέλη του και οι απόγονοί τους δεν είναι σε θέση να αποβάλουν, και τα οποία θα συνεχίσουν να τους διασκρίνουν: χληρονομικά μεταβιβαζόμενες ή βαθιά ριζωμένες θρησκευτικοπολιτισμικές συνήθειες είναι αδύνατον ή δύσκολο ν' αποβληθούν.

Τα αλλοτριωμένα θύματα της πρώιμης εκβιομηχάνισης δεν είναι πιθανόν να δελεαστούν από πολιτισμικές δεξαμενές που είναι πολύ μικρές – μια γλώσσα που μιλιέται σε δυο χωριά προσφέρει περιορισμένες προοπτικές – ή πολύ διάσπαρτες, ή τέλος, στερούνται οποιασδήποτε εγγράμματης παράδοσης ή προσωπικού που θα μπορούσε να διαθέτει δεξιότητες και ούτω καθεξής. Απαιτούν πολιτισμικά σύνολα που να είναι μεγάλα ή/και να έχουν ένα καλό ιστορικό υπόβαθρο ή έ-

να διανοούμενο προσωπικό με τα απαραίτητα εφόδια ώστε να διαδώσει τον εν λόγω πολιτισμό. Είναι αδύνατον ν' απομονώσει κανέίς ένα οποιοδήποτε προσόν ή σύνολο προσόντων που θα μπορούσαν, είτε να εγγυηθούν την επιτυχία, στο ρόλο του εθνικιστικού καταλύτη, ενός πολιτισμού προικισμένου μ' αυτά είτε αντίθετα να εξασφαλίσουν την αποτυχία του. Το μέγεθος, η ιστορικότητα, ένα σχετικά συνεκτικό έδαφος, μια ικανή και δραστήρια διανοούμενη τάξη: όλα αυτά προφανώς θα βοηθήσουν· κανένα ωστόσο, από μόνο του, δεν είναι αναγκαίο, και είναι αμφίβολο κατά πόσον οποιαδήποτε ευσταθής προγνωστική γενίκευση θα ήταν δυνατόν να διατυπωθεί υπ' αυτές τις συνθήκες. Το ότι η εθνικιστική αρχή θα παίξει ενεργό ρόλο μπορεί να προβλεφθεί· όμως για το ποιες ομάδες θα εμφανιστούν ως φορείς της, αμυδρές μόνο ενδείξεις μπορούν να υπάρξουν, αφού εξαρτάται από πάρα πολλά ιστορικά ενδεχόμενα.

Ο εθνικισμός αυτός καθεαυτόν είναι προορισμένος να υπερισχύσει, όχι όμως κάποιος συγκεκριμένος εθνικισμός. Γνωρίζουμε πως οι σχετικά ομοιογενείς πολιτισμοί, ο καθένας τους με τη δική του πολιτική στέγη και τον πολιτικό μηχανισμό συντήρησής του, γίνονται πλέον ο κανόνας, που εφαρμόζεται ευρύτατα πλην ελαχίστων εξαιρέσεων· δεν μπορούμε να προείπουμε όμως ποιοι ακριβώς πολιτισμοί, με ποιες πολιτικές στέγες, πρόκειται να στεφθούν από επιτυχία. Αντιθέτως, οι απλοί υπολογισμοί που έγιναν παραπάνω σχετικά με τον αριθμό των πολιτισμών ή των εν δυνάμει εθνικισμών και σχετικά με το διαθέσιμο χώρο για πραγματικά εθνικά κράτη, δείχνουν καθαρά πως οι περισσότεροι εν δυνάμει εθνικισμοί είτε είναι καταδικασμένοι να αποτύχουν είτε, το συνηθέστερο, θα απόσχουν ακόμη κι από την προσπάθεια να βρουν κάποια πολιτική έκφραση.

Αυτό ακριβώς παρατηρούμε: οι περισσότεροι πολιτισμοί ήν δυνάμει εθνικές ομάδες μπαίνουν στην εποχή του εθνικισμού χωρίς να καταβάλλουν την παραμικρή προσπάθεια να επωφεληθούν αυτοί οι ίδιοι από αυτόν. Στρατιές ολόκληρες είναι οι ομάδες, οι οποίες, στη βάση του επιχειρήματος της «ύπαρξης προηγούμενου», θα μπορούσαν να προσπαθήσουν να γίνουν έθνη, οι οποίες θα μπορούσαν να προσδιορίσουν τον εαυτό τους μ' ένα κριτήριο που κάπου αλλού ορίζει πράγματι ένα πραγματικό και ενεργό έθνος. Ωστόσο, οι πιο πολλές απ' αυτές βαδίζουν πειθήνια προς το τέλος τους, για να δουν τον πολιτισμό τους (αν και όχι τις ίδιες ως άτομα) να εξαφανίζεται αργά, διαλυόμενος μέσα στον ευρύτερο πολιτισμό ενός νέου εθνικού κράτους. Οι περισσότεροι πολιτισμοί οδηγούνται από το βιομηχανικό πολιτισμό στο σκουπιδοτενέκε της ιστορίας, χωρίς να προβάλουν την παραμικρή αντίσταση. Η γλωσσολογική ιδιαιτερότητα της ορεινής Σκωτίας απέναντι στην υπόλοιπη Σκωτία είναι, βεβαίως, ασύγκριτα μεγαλύτερη από την πολιτισμική ιδιαιτερότητα της Σκωτίας απέναντι στο υπόλοιπο Ηνωμένο Βασίλειο· δεν υπάρχει ωστόσο εθνικισμός της ορεινής Σκωτίας. Το ίδιο περίπου ισχύει για τους Μαροκινούς Βέρβερους. Στο εσωτερικό της Γερμανίας ή της Ιταλίας οι διαφορές ως προς τη διάλεκτο και την κοιλτούρα είναι εξίσου σημαντικές με εκείνες μεταξύ των αναγνωρισμένων τευτονικών ή ρομανικών γλωσσών. Οι νότιοι Ρώσοι διαφέρουν πολιτισμικά από τους βόρειους Ρώσους, κι όμως, αντίθετα προς τους Ουκρανούς, δεν μεταφράζουν τη διαφορά αυτή με όρους εθνότητας.

Μήπως αυτά δείχνουν πως ο εθνικισμός είναι εντέλει ασήμαντος; Ή μήπως ότι είναι ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα, μια εφεύρεση εμπύρετων διανοητών, η οποία μυστηριώδως αιχμαλώτισε κάποια μυστηριώδως προδιατείμένα έθνη; Κάθε άλλο. Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ισοδυναμούσε,

παραδόξως, με μια σιωπηρή, έμμεση αποδοχή του πιο παραστρατημένου ισχυρισμού του εθνικιστή ιδεολόγου: πως δηλαδή τα «έθνη» υπάρχουν από την ίδια τη φύση των πραγμάτων και απλώς περιμένουν να «αφυπνισθούν» (μια προσφιλής εθνικιστική έκφραση και εικόνα) από τη θλιβερή νάρκη τους με τη βοήθεια του εθνικιστή «αφυπνιστή». Από το γεγονός πως τα περισσότερα εν δυνάμει έθνη δεν κατόρθωσαν έως τώρα να «ξυπνήσουν» από την απουσία βαθύτερων σκιρτημάτων που θα περίμεναν το εγερτήριο σάλπισμα, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς πως ο εθνικισμός δεν υπήρξε εντέλει τίποτε το σπουδαίο. Ένα τέτοιο συμπέρασμα συγκατατίθεται στην κοινωνική οντολογία των «εθνών», ομολογώντας απλώς, όχι ίσως χωρίς κάποια έκπληξη, πως μερικά από αυτά στερούνται της ρώμης και της ζωτικότητας που θα ήταν απαραίτητες προκειμένου να εκπληρώσουν το πεπτρωμένο που προόρισε γι' αυτά η ιστορία.

'Όμως ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας παλιάς, λανθάνουσας, ναρκαμένης δύναμης, παρ' όλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του. Αποτελεί στην πραγματικότητα συνέπεια μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, θεμελιωμένης πάνω σε βαθιά εσωτερικευμένους, εξαρτώμενους από την εκπαίδευση υψηλούς πολιτισμούς, που καθένας τους προστατεύεται από το δικό του κράτος. Χρησιμοποιεί κάποιους από τους πολιτισμούς που προϋπήρξαν, μετασχηματίζοντάς τους συνήθως στην πορεία, δεν είναι όμως δυνατόν να τους χρησιμοποιήσει όλους. Υπάρχουν πάρα πολλοί. Ένα βιώσιμο κράτος που συντηρεί έναν υψηλό πολιτισμό δεν μπορεί να πέσει κάτω από ένα ελάχιστο μέγεθος (εκτός αν παρασιτεί επί των γειτόνων του)· και υπάρχει χώρος μόνο για έναν περιορισμένο αριθμό τέτοιων κρατών επί της γης.

Η υψηλή αναλογία των αποφασισμένων κοιμώμενων, οι οποίοι δεν έχουν σκοπό να εγερθούν και να λάμψουν και οι ο-

ποίοι αρνούνται να αφυπνιστούν, μας επιτρέπει να αντιστρέψουμε την εικόνα που έχει ο ίδιος ο εθνικισμός για τον εαυτό του. Ο εθνικισμός βλέπει τον εαυτό του ως μια φυσική και καθολική επιταγή της πολιτικής ζωής της ανθρωπότητας, η οποία σκιάζεται μόνο από αυτή τη μακροχρόνια, επίμονη και μυστηριώδη υπνηλία. 'Όπως εξέφρασε ο Χέγκελ αυτή την οπτική: «Τα έθνη μπορεί να έχουν διαίνουσει μια μακραίωνη ιστορία, πριν φθάσουν τελικά στον προορισμό τους – δηλαδή το σχηματισμό τους σε κράτη»⁵. Ο Χέγκελ υποδεικνύει αμέσως πως αυτή η προ-κρατική περίοδος είναι στην πραγματικότητα «προ-ιστορική» (sic): απ' αυτή τη σκοπιά θα φανόταν πως η αληθινή ιστορία ενός έθνους αρχίζει μόνο όταν αυτό αποκτήσει το κράτος του. Εάν επικαλεστούμε τα έθνη-κοιμώμενες καλλονές, που ούτε διαθέτουν κράτος ούτε αισθάνονται την έλλειψή του, ενάντια στο εθνικιστικό δόγμα, τότε δεχόμαστε σιωπηρά την κοινωνική μεταφυσική του, η οποία θεωρεί τα έθνη ως το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένη η ανθρωπότητα. Οι επικριτές του εθνικισμού, οι οποίοι καταγγέλλουν το πολιτικό κίνημα, σιωπηρά όμως αποδέχονται την ύπαρξη των εθνών, δεν φτάνουν πολύ μακριά. Τα έθνη, ως φυσικός, θεόσταλτος τρόπος ταξινόμησης των ανθρώπων, ως ένα εγγενές, καίτοι πολύ αργοπορημένο πολιτικό πεπρωμένο, είναι μύθος: ο εθνικισμός, που άλλοτε παίρνει προϋπάρχουσες κουλτούρες για να τις μετατρέψει σε έθνη, άλλοτε τις εφευρίσκει, συχνά δε τις εξαλείφει, αυτός είναι, καλώς ή κακώς, μια πραγματικότητα, και μάλιστα σε γενικές γραμμές αναπόφευκτη. Αυτοί οι οποίοι γίνονται οι ιστορικοί του φορείς δεν ξέρουν τι κάνουν, αυτό όμως είναι άλλο ζήτημα.

Οφείλουμε ωστόσο να μην αποδεχθούμε το μύθο. Τα έθνη δεν είναι εγγεγραμμένα στη φύση των πραγμάτων, δεν συνιστούν μια πολιτική εκδοχή του δόγματος των φυσικών ειδών. Ούτε τα εθνικά κράτη αποτέλεσαν εκδήλωση του υπέρ-

τατου πεπρωμένου των εθνοτικών ή πολιτισμικών ομάδων. Αυτό που πράγματι υπάρχει είναι οι κουλτούρες, συχνά επιτήδεια ομαδοποιημένες, διαχεύμενες η μία μέσα στην άλλη, αλληλοεπικαλυπτόμενες, συνυφανισμένες: υπάρχουν επίσης, συχνά αλλά όχι πάντοτε, πολιτικές οντότητες κάθε μορφής και μεγέθους. Κατά το παρελθόν αυτά τα δύο γενικά δεν συνέχιναν. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν σοβαροί λόγοι γι' αυτό. Οι κυβερνώντες εδραίωσαν την ταυτότητά τους διαφοροποιούμενοι κατά την κατακόρυφη έννοια, και οι κυβερνώμενες μικροκοινότητες διαφοροποιήθηκαν οριζόντια σε σχέση με τους γείτονές τους, που σχημάτιζαν παρόμοιες οντότητες.

Εθνικισμός όμως δεν είναι η αφύπνιση και η επιβεβαίωση αυτών των μυθικών, υποθετικά φυσικών και δεδομένων οντότητων. Είναι, αντίθετα, η αποκρυστάλλωση νέων οντοτήτων, οι οποίες αρμόζουν στις συνθήκες που πλέον επικρατούν, παρ' όλο που, ομολογουμένως, χρησιμοποιούν ως πρώτη ύλη τους τα πολιτισμικά, ιστορικά και τα άλλα κληροδοτήματα του προεθνικιστικού κόσμου. Αυτή η δύναμη – η τάση για δημιουργία νέων οντοτήτων δομημένων στη βάση των αρχών που ανταποκρίνονται στο νέο καταμερισμό εργασίας – είναι πράγματι πολύ ισχυρή, παρ' όλο που δεν αποτελεί τη μοναδική δύναμη στο νεότερο κόσμο, κι ούτε είναι βέβαια ακαταμάχητη. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπερισχύει, και πάνω απ' όλα, ορίζει τον κανόνα της νομιμοποίησης των πολιτικών οντοτήτων στο νεότερο κόσμο: οι περισσότερες από αυτές οφείλουν να ικανοποιούν τις επιταγές του εθνικισμού, όπως ήδη περιγράφηκαν. Θέτει λοιπόν το παραδεδεγμένο πρότυπο, ακόμη κι αν δεν υπερισχύει ολοκληρωτικά και καθολικά, και κάποιες παρεκκλίνουσες περιπτώσεις κατορθώνουν να αψηφήσουν τον κανόνα.

Η αμφισημία του ερωτήματος –είναι ο εθνικισμός ισχυ-

ρός ή όχι;— ξεκινά από το εξής: ο εθνικισμός βλέπει και παρουσιάζει τον εαυτό του ως την επιβεβαίωση καθεμιάς «εθνικότητας» και αυτές οι δήθεν οντότητες υποτίθεται πως υπάρχουν απλώς, όπως το όρος 'Έβερεστ, από πολύ παλιά, πολύ πριν από την εποχή του εθνικισμού. Έτσι, παραδόξως με τους όρους που ο ίδιος θέτει, ο εθνικισμός είναι εκπληκτικά αδύναμος. Τα περισσότερα από τα εν δυνάμει, έθνη, οι λαοθάνουσες διαφοροποιήσιμες κοινότητες οι οποίες θα μπορούσαν να αξιώσουν πως είναι έθνη, προβάλλοντας κριτήρια ανάλογα με εκείνα τα οποία είχαν επιτυχία κάπου αλλού, δεν κατορθώνουν καν να προβάλουν την αξίωσή τους, πόσο μάλλον να την ασκήσουν αποτελεσματικά και να την πραγματοποιήσουν. Εάν, από την άλλη μεριά, ερμηνεύσει κανείς τον εθνικισμό κατά τον τρόπο που εγώ διατείνομαι πως είναι σωστός, και ο οποίος πράγματι θίγει και διαψεύδει την εικόνα που έχει ο ίδιος για τον εαυτό του, τότε το συμπέρασμα πρέπει να είναι πως πρόκειται για μια πολύ ισχυρή δύναμη, καίτοι ίσως όχι μοναδική ή ακαταμάχητη.

Άγριοι και κηπευτικοί πολιτισμοί

Ένας τρόπος για να προσεγγίσει κανείς το κεντρικό θέμα είναι ο ακόλουθος. Οι πολιτισμοί, όπως και τα φυτά, διαχρίνονται σε αυτοφυές και καλλιεργούμενες ποικιλίες. Τα αυτοφυή είδη παράγονται και αναπαράγονται από μόνα τους, ως μέρη της ζωής των ανθρώπων. Δεν υπάρχει κοινότητα που να μη διαθέτει κάποιο κοινό σύστημα επικοινωνίας και κανόνων, και τα άγρια συστήματα αυτού του είδους (με όλα λόγια, οι πολιτισμοί) αναπαράγουν τους εαυτούς τους από γενιά σε γενιά χωρίς συνειδητό σχεδιασμό, επίβλεψη, επιτήρηση ή ειδική διατροφή.

Οι καλλιεργούμενοι ή κηπευτικοί πολιτισμοί είναι δια-

φορετικοί, παρ' όλο που προέρχονται από τις άγριες ποικιλίες. Διαθέτουν μια συνθετότητα και έναν πλούτο, που συνήθως συντηρούνται από την εγγραφματοσύνη και από ειδικευμένο προσωπικό· γι' αυτό και τούτοι οι πολιτισμοί θα χάνονταν αν άρχιζαν να στερούνται την ξεχωριστή τροφή τους, που προσφέρεται υπό μορφή ειδικευμένων θεσμών μάθησης με σχετικά πολυάριθμο, πλήρους απασχόλησης και αφοσιωμένο πρόσωπικό. Κατά τη διάρκεια της αγροτικής φάσης της ανθρώπινης ιστορίας, οι υψηλοί πολιτισμοί και οι μεγάλες παραδόσεις διέπρεψαν, απέκτησαν μεγάλη σημασία και υπό μία έννοια, αλλά μόνο μία, κυριάρχησαν. Παρ' όλο που δεν μπορούσαν να επιβληθούν πλήρως επί του συνόλου ή ακόμη και επί της πλειοψηφίας του πληθυσμού, κατάφεραν ωστόσο, σε γενικές γραμμές, να του επιβληθούν ως έγκυροι, ακόμη κι αν (ή επειδή ακριβώς) ήταν απρόσιτοι και μυστηριώδεις. Μερικές φορές ενίσχυσαν κι άλλοτε ανταγωνίστηκαν το συγκεντρωτικό κράτος. Συνέβαινε επίσης να αναπληρώνουν το κράτος, όταν αυτό εξασθενούσε ή διαλυόταν κατά τη διάρκεια ταραχμένων ή σκοτεινών εποχών. Μια εκαλησία ή ένα τελετουργικό σύστημα μπορούσε να παίξει το ρόλο της σκιάς μιας παρελθούσης ή φαντασματικής αυτοκρατορίας. Όμως οι υψηλοί πολιτισμοί δεν σηματοδοτούσαν συνήθως τα όρια μιας πολιτικής οντότητας, και υπάρχουν σοβαροί λόγοι για τους οποίους, στην αγροτική εποχή, δεν θα έπρεπε να ήταν σε θέση να το κάνουν.

Στη βιομηχανική εποχή όλα αυτά αλλάζουν. Οι υψηλοί πολιτισμοί αρχίζουν να κυριαρχούν μ' έναν εντελώς νέο τρόπο. Τα παλαιά δόγματα που είχαν συνδεθεί μαζί τους χάνουν ως επί το πλείστον το κύρος τους, όμως τα εγγράμματα ιδιώματα και στυλ επικοινωνίας των οποίων ήταν φορείς γίνονται τώρα πολύ πιο έγκυρα και κανονιστικά και, πάνω απ' όλα, διαχέονται και γενικεύονται πλέον μέσα στην κοινωνία.

Με άλλα λόγια, όλοι σχεδόν γίνονται εγγράμματοι και επικοινωνούν με έναν επεξεργασμένο κώδικα, με σαφείς, σχετικά «γραμματικές» (συστηματοποιημένες) προτάσεις, και όχι με δέσμια των συμφραζομένων γρυλίσματα και νεύματα.

Όμως η υψηλή κουλτούρα, άρτι γενικευμένη σε όλο τον πληθυσμό, έχει μεγάλη ανάγκη πολιτικής υποστήριξης και ενίσχυσης. Κατά την αγροτική εποχή, μερικές φορές τις είχε και επωφελήθηκε απ' αυτό, άλλες φορές όμως ήταν σε θέση να κάνει χωρίς πολιτική προστασία και αυτό αποτέλεσε πράγματι ένα από τα ισχυρά σημεία της. Σε σκοτεινές περιόδους, όταν επικρατούσε αναρχία και δεν ετηρείτο πλέον η ειρήνη του βασιλιά, τα χριστιανικά ή τα βουδιστικά μοναστήρια, τα zawiyas των Δερβίσηδων, και οι κοινότητες των βραχυμάνων μπορούσαν να επιβιώσουν και, ώς ένα σημείο, να συντρέγουν ζωντανή την υψηλή κουλτούρα, χωρίς ν' απολαύσουν της προστασίας του σπαθιού.

Τώρα που το έργο το οποίο έχει να φέρει σε πέρας η υψηλή κουλτούρα είναι τόσο μεγαλύτερο και τόσο περισσότερο επίπονο, δεν μπορεί πλέον να τα βγάλει πέρα χωρίς πολιτική υποδομή. Όπως παρατηρεί ένα από τα πρόσωπα του 'Όχι ορχιδέες για τη δεσποινίδα Μπλάντις, κάθε κορίτσι θα πρέπει να έχει ένα σύζυγο, κατά προτίμηση το δικό της και κάθε υψηλός πολιτισμός θέλει τώρα ένα κράτος, κατά προτίμηση το δικό του. Δεν είναι σε θέση όλοι οι άγριοι πολιτισμοί να γίνουν υψηλοί, και εκείνοι που έχουν σοβαρές προπτικές να το πετύχουν τείνουν να υποκύπτουν αμαχητί: δεν γεννούν έναν εθνικισμό. Εκείνοι οι οποίοι θεωρούν πως έχουν κάποιες πιθανότητες -ή, αν πρέπει να αποφύγουμε τις ανθρωπομορφικές εκφράσεις μιλώντας για πολιτισμούς, εκείνοι των οποίων οι ανθρώπινοι φορείς τους πιστώνουν με καλές προοπτικές - παλεύουν μεταξύ τους για να εξασφαλίσουν διαθέσιμους πληθυσμούς και διαθέσιμο κράτος-έδαφος. Αυτό

είναι το ένα είδος εθνικιστικής ή εθνοτικής σύγκρουσης. Όπου τα υπάρχοντα πολιτικά όρια δεν κατορθώνουν να εναρμονιστούν με εκείνα παλαιών ή αποκρυσταλλωνόμενων υψηλών πολιτισμών με πολιτικές βλέψεις, ξεσπά ένα άλλο είδος σύγκρουσης, τόσο έντονα χαρακτηριστικό της εποχής του εθνικισμού.

Μια άλλη αναλογία, η οποία έρχεται να προστεθεί στην προηγηθείσα βοτανολογική, προσφέρεται για την περιγραφή της νέας κατάστασης. Ο ανθρωπος της αγροτικής περιόδου μπορεί να συγκριθεί με ένα φυσικό είδος το οποίο είναι σε θέση να επιβιώσει στο φυσικό περιβάλλον. Ο βιομηχανικός ανθρωπος μπορεί να συγκριθεί με ένα τεχνητά παραγμένο ή ανατεθραγμένο είδος το οποίο δεν μπορεί πλέον ν' αναπνεύσει καλά μέσα στη φυσικής προελεύσεως ατμόσφαιρα, αλλά μπορεί να λειτουργήσει καλά και να επιβιώσει μόνο μέσα σ' έναν νέο, ειδικά συγκερασμένο και τεχνητά συντηρούμενο αέρα ή μέσο. Οπότε ζει μέσα σε ειδικά οριοθετημένες και κατασκευασμένες μονάδες, ένα είδος γιγαντιαίου ενυδρείου ή αναπνευστικού θαλάμου. Όμως οι θάλαμοι αυτοί χρειάζεται να ανεγερθούν και να συντρέγουν. Η διατήρηση του ζωοδότη και ζωοδόχου αέρα ή υγρού στο εσωτερικό καθενός από τα γιγάντια αυτά δοχεία δεν γίνεται από μόνη της. Απαιτεί μια ειδική εγκατάσταση. Το όνομα που έχει η εγκατάσταση αυτή είναι εθνικό εκπαιδευτικό και επικοινωνιακό σύστημα. Ο μόνος αποτελεσματικός του φύλακας και προστάτης είναι το κράτος.

Δεν θα ήταν αδύνατον από άποψη αρχής να υπάρξει μια ενιαία τέτοια πολιτισμική/εκπαιδευτική γυάλα χρυσόφαρων για ολόκληρο τον πλανήτη, υποστηριζόμενη από μια ενιαία πολιτική αρχή και ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα. Μακροπρόθεσμα κάτι τέτοιο θα μπορούσε ίσως να συμβεί. Στο μεταξύ όμως, και για πολύ σημαντικούς λόγους που απομένει

να συζητήσουμε, ο γενικός κανόνας είναι ένα σύνολο από ασυνεχείς αναπνευστικούς θαλάμους ή ενυδρεία, καθένας με το δικό του αποκλειστικής χρήσεως, μη ανταλλάξιμο, μέσο ή ατμόσφαιρα. Μοιράζονται βέβαια κάποια γενικά χαρακτηριστικά. Οι συνταγές για τη σύνθεση του μέσου των πλήρως ανεπτυγμένων βιομηχανιών ενυδρείων είναι σχεδόν όμοιες μεταξύ τους, μολονότι πλούσιες σε σχετικά επιφανειακά μεν αλλά ηθελημένα υπογραμμιζόμενα χαρακτηριστικά διαφοροποιημένα κατά μάρκες.

Υπάρχουν μερικοί σοβαροί και προφανείς λόγοι γι' αυτό το νέο πλουραλισμό, ο οποίος πρόκειται και να διερευνηθεί πιο κάτω. Η βιομηχανική εποχή κληρονόμησε και τις πολιτικές οντότητες και τις κουλτούρες, υψηλές και χαμηλές, της προηγούμενης εποχής. Δεν υπήρχε κανένας λόγος να συγχωνευθούν όλες ξαφνικά σε μια ενιαία, ενώ υπήρχαν σοβαροί λόγοι για το αντίθετο: η εκβιομηχάνιση, με άλλα λόγια ο τύπος παραγωγής ή καταμερισμού εργασίας, ο οποίος καθιστά επιτακτικά αυτά τα ομοιογενή αναπνευστικά δοχεία, δεν έφτασε ταυτοχρόνως σε όλα τα μέρη του κόσμου, ούτε κατά τον ίδιο τρόπο. Το διαφορισμένο χρονοδιάγραμμα της άφιξής του χώρισε πολύ αποτελεσματικά την ανθρωπότητα σε αντίπαλες ομάδες. Αυτές οι διαφορές στο χρόνο άφιξης της εκβιομηχάνισης σε διάφορες κοινότητες οξύνονταν στην περίπτωση που μπορούσαν ν' αξιοποιήσουν κάποιες πολιτισμικές, γενετικές ή παρόμοιες ειδοποιούς διαφορές, που είχε αφήσει πίσω του ο αγροτικός κόσμος. Η χρονολόγηση της «ανάπτυξης» αποτελεί ένα κρίσιμο πολιτικό διακριτικό σημάδι, εφόσον κατορθώνει να πιαστεί από κάποια πολιτισμική διαφορά κληρονομημένη από την αγροτική εποχή και να τη χρησιμοποιήσει ως σύμβολό της.

Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης πραγματοποιήθηκε σε διαδοχικές φάσεις και υπό διαφορετικές συνθήκες, και γένη-

σε ποικίλες νέες αντιπαλότητες, με νέα κέρδη και ζημιές που έπρεπε να επιτευχθούν ή να αποφευχθούν. Προφήτες και σχολιαστές της βιομηχανικής εποχής, τόσο από τα αριστερά όσο και από τα δεξιά, συχνά προανήγγειλαν την έλευση του διεθνισμού, επήλθε ωστόσο το εντελώς αντίθετο: η εποχή του εθνικισμού.

5

Τι είναι έθνος;

Βρισκόμαστε λοιπόν τώρα σε θέση να αποπειραθούμε επιτέλους κάποια πειστική απάντηση στο ερώτημα αυτό. Υπήρχαν αρχικά δύο ιδιαίτερα φερέλπιδες υποψήφιοι για την κατασκευή μιας θεωρίας της εθνικότητας: η θέληση και ο πολιτισμός. Προφανώς, καθένας απ' αυτούς είναι σημαντικός και απαραίτητος: ωστόσο, εξίσου προφανώς, κανένας απ' τους δύο δεν είναι ούτε κατά προσέγγιση επαρκής. Είναι χρήσιμο να εξετάσουμε γιατί συμβαίνει αυτό.

Η βούληση ή η συναίνεση αποτελούν αναμφίβολα ένα σημαντικό παράγοντα στο σχηματισμό των περισσότερων ομάδων, μεγάλων και μικρών. Η ανθρωπότητα οργανωνόταν ανέκαθεν σε ομάδες, κάθε μορφής και μεγέθους, άλλοτε με αυστηρά κι άλλοτε με χαλαρά περιγράμματα, άλλοτε σαφώς οριοθετημένες κι άλλοτε συνυφασμένες και αλληλοεπικαλυπτόμενες. Η ποικιλία αυτών των ενδεχομένων, καθώς και των αρχών στη βάση των οποίων συστήθηκαν και συντηρήθηκαν οι ομάδες, είναι ατελείωτη. Δύο όμως ειδοποιοί παράγοντες ή καταλύτες του σχηματισμού και της συντήρησης των ομάδων είναι εμφανώς κρίσιμοι: από τη μια, η θέληση, η εκούσια προσχώρηση και ταύτιση, η αφοσίωση, η αλληλεγγύη κι από την άλλη, ο φόβος, ο καταναγκασμός, η καταπίεση. Τα δύο αυτά ενδεχόμενα αποτελούν τους ακραίους πόλους κατά μήκος ενός φάσματος. Ίσως κάποιες κοινότητες να στηρίζονται αποκλειστικά ή κατ' εξοχήν στον ένα ή τον άλλο, θα πρέπει

όμως να είναι σπάνιες. Οι περισσότερες υπάρχουσες ομάδες στηρίζονται σε ένα μείγμα αφοσίωσης και ταύτισης (στην ηθελημένη προσχώρηση), καθώς και εξωτερικών κινήτρων, θετικών ή αρνητικών, όπως είναι οι ελπίδες και οι φόβοι.

Εάν ορίσουμε τα έθνη ως ομάδες οι οποίες έχουν τη θέληση να συνεχίσουν να υπάρχουν ως κοινότητες⁶, ο ορισμός δίχτυ που θα έχουμε έτσι ρίζει στη θάλασσα θα αποφέρει μια υπερβολικά μεγάλη φαριά. Η σαγήνη που θα έχουμε σύρει θα εμπειρέχει σίγουρα τις κοινότητες εκείνες, τις οποίες εύχολα θ' αναγνωρίζαμε ως ενεργά και συνεκτικά έθνη: αυτά τα γνήσια έθνη έχουν πράγματι τη θέληση να είναι τέτοια, και η ζωή τους μπορεί όντως ν' αποτελεί ένα συνεχές, ανεπίσημο δημοφήφισμα αυτοεπιβεβαίωσης. Ωστόσο (δυστυχώς για τον ορισμό αυτό) το ίδιο ισχύει για πολλές άλλες λέσχες, συνωμοτικές ομάδες, συμμορίες, παρέες, κόμματα, για να μην αναφέρουμε τις πολυάριθμες κοινότητες και τους συνδέσμους της προβιομηχανίας εποχής, οι οποίες δεν στρατολογούσαν τα μέλη τους κι ούτε ορίζονταν σύμφωνα με την αρχή του εθνικισμού, την οποία μάλλον αψηφούσαν. Η θέληση, η συναίνεση και η ταύτιση δεν έλειψαν ποτέ από την ανθρώπινη σκηνή, παρ' όλο που ταυτόχρονα συνοδεύτηκαν (και εξακολουθούν να συνοδεύονται) από τον υπολογισμό, το φόβο και το συμφέρον. (Αποτελεί ένα ενδιαφέρον και αμφιλεγόμενο ερώτημα, κατά πόσον η απλή αδράνεια, η διαιώνιση συνόλων και συνδυασμών, θα πρέπει να θεωρηθεί ως σιωπηρή συναίνεση ή ως κάτι αλλό).

Η σιωπηρή αυτο-ταύτιση λειτουργείσε για λογαριασμό κάθε είδους ομάδων, που μπορεί να είναι ευρύτερες ή στενότερες από τα έθνη, ή να τα διατέμνουν, ή να οργανώνονται οριζόντια, ή κατ' άλλους τρόπους. Με λίγα λόγια, ακόμη κι αν η θέληση αποτελούσε τη βάση του έθνους (για να παραφέραστε έναν ιδεαλιστικό ορισμό του κράτους), αποτελεί ταυ-

τόχρονα τη βάση για τόσα άλλα πράγματα, ώστε να μην είναι δυνατόν να ορίσουμε το έθνος κατ' αυτό τον τρόπο. Ο μόνος λόγος για τον οποίο ο ορισμός αυτός μοιάζει ελκυστικός είναι ότι στη νεότερη εθνικιστική εποχή οι εθνικές οντότητες είναι τα προτιμώμενα, αγαπημένα αντικείμενα ταύτισης και ηθελημένης προσχώρησης, ενώ αυτά τα άλλα είδη ομάδων ξεχνιούνται πλέον πάρα πολύ εύκολα. Εκείνοι που εκλαμβάνουν ως δεδομένες τις σιωπηρές παραδοχές του εθνικισμού, τις αποδίδουν την ίδια στιγμή, εσφαλμένα, στην εν γένει ανθρωπότητα όλων των εποχών. 'Όμως ένας ορισμός προσκολλημένος σε παραδοχές και συνθήκες μιας εποχής (και ο οποίος αποτελεί ήδη γι' αυτή υπερβολή) δεν μπορεί να βοηθήσει στην εξήγηση της εμφάνισης αυτής της εποχής.

Οποιοσδήποτε ορισμός των εθνών στη βάση του κοινού πολιτισμού αποτελεί ένα άλλο δίχτυ, που κι αυτό με τη σειρά του αποφέρει μια υπέροχη ψαριά. Η ανθρώπινη ιστορία υπήρξε πάντοτε και συνεχίζει να είναι καλά προικισμένη με πολιτισμικές διαφοροποιήσεις. Τα πολιτισμικά σύνορα είναι άλλοτε αυστηρά κι άλλοτε ασαφή· η διαμόρφωσή τους είναι άλλοτε καθαρή και απλή κι άλλοτε δαιδαλώδης και σύνθετη. Για όλους τους λόγους στους οποίους δώσαμε ήδη τόση έμφαση, αυτός ο πλούτος της διαφοροποίησης δεν εναρμονίζεται κατά κανόνα ή εν γένει –κι ούτε και θα μπορούσε άλλωστε– είτε με τα σύνορα πολιτικών οντοτήτων (το πεδίο δικαιοδοσίας πραγματικών αρχών εξουσίας) είτε με τα σύνορα οντοτήτων που ευλογήθηκαν από το δημοκρατικό μυστήριο της συναίνεσης και της θέλησης. Ο αγροτικός κόσμος απλούστατα δεν μπορούσε να είναι τόσο καλά τακτοποιημένος. Ο βιομηχανικός κόσμος τείνει να το κατορθώσει, ή τουλάχιστον να προσεγγίσει μια τέτοια απλότητα· αυτό όμως είναι άλλο θέμα και υπάρχουν πλέον ειδικοί παράγοντες που το προσδιορίζουν.

Η εδραίωση ευρύτατα διαδεδομένων υψηλών πολιτισμών (τυποποιημένων συστημάτων επικοινωνίας που στηρίζονται στην εγγραμματοσύνη και την εκπαίδευση), διαδικασία που γρήγορα κέρδισε έδαφος απ' άκρη σ' άκρη του κόσμου, δίνει την εντύπωση, σε οποιονδήποτε έχει βυθιστεί ολότελα στις σύγχρονές μας προκαταλήψεις, πως η εθνικότητα θα ήταν δυνατόν να οριστεί στη βάση του κοινού πολιτισμού. Οι άνθρωποι σήμερα μπορούν να ζήσουν μόνο σε ενότητες που ορίζονται από έναν κοινό πολιτισμό και είναι εσωτερικά κινητικές και ρευστές. Ο γνήσιος πολιτισμικός πλουραλισμός παύει να είναι βιώσιμος υπό τις τρέχουσες συνθήκες. Ωστόσο, λίγη ιστορική επίγνωση ή κοινωνιολογική εκλέπτυνση θα έφταναν για να διαλύσουν την φευδαίσθηση πως τα πράγματα ήταν πάντοτε έτσι. Αρκετές πολιτισμικά πολυδιάστατες κοινωνίες λειτουργησαν καλά κατά το παρελθόν: τόσο καλά μάλιστα, που μερικές φορές εφευρέθηκε πολιτισμικός πλουραλισμός σε περιπτώσεις όπου προηγουμένων έλειπε.

Εάν, για τόσο πειστικούς λόγους, τα δύο αυτά μονοπάτια που υπόσχονται να οδηγήσουν στον ορισμό του εθνικισμού είναι κλειστά, υπάρχει άραγε άλλος δρόμος;

Το μεγάλο, πληγ όμως ισχύον, παράδοξο είναι τούτο: τα έθνη μπορούν να οριστούν μονάχα με βάση την εποχή του εθνικισμού και όχι, όπως θα περίμενε κανείς, αντίστροφα. Δεν είναι αλήθεια πως η «εποχή του εθνικισμού» είναι μια απλή συμπερίληψη της αφύπνισης και της πολιτικής αυτοεπιβεβαίωσης αυτού, εκείνου ή του άλλου έθνους. Θα έλεγα μάλλον πως, όταν οι γενικές συνθήκες επιτρέπουν τυποποιημένες, ομοιογενείς, κεντρικά υποστηριζόμενες υψηλές κουλτούρες, οι οποίες διαποτίζουν ολόκληρους πληθυσμούς και όχι μόνο επίλεκτες μειοψηφίες, τότε προκύπτει μια κατάσταση κατά την οποία οι σαφώς οριζόμενες εκπαίδευτικά επικυρωμένες και ενοποιημένες κουλτούρες αποτελούν το μόνο σχεδόν

είδος οντότητας με το οποίο οι άνθρωποι ταυτίζονται με προθυμία και συχνά με ενθουσιασμό. Οι πολιτισμοί μοιάζουν τώρα να είναι οι φυσικές δεξαμενές της πολιτικής νομιμότητας. Μόνο τότε συμβαίνει η παραμικρή αφήφηση των ορίων τους από πολιτική οντότητων να μοιάζει με σκάνδαλο.

Γι' αυτές τις συνθήκες, αλλά μόνο αυτές, τα έθνη μπορούν όντως να οριστούν ταυτόχρονα στη βάση της θέλησης και της κουλτούρας και μάλιστα στη βάση της σύγχρισης των δύο αυτών με τις πολιτικές οντότητες. Στις συνθήκες αυτές, οι άνθρωποι επιδιώκουν να είναι πολιτικά ενωμένοι με όλους αυτούς, και μόνο αυτούς, οι οποίοι μοιράζονται την κουλτούρα τους. Οι πολιτείες επιδιώκουν τότε να επεκτείνουν τα σύνορά τους ώσπου να φθάσουν στα όρια της κουλτούρας τους, καθώς επίσης να προστατεύσουν και να επιβάλουν την κουλτούρα τους με τα σύνορα της επικράτειάς τους. Η συγχώνευση θέλησης, κουλτούρας και πολιτείας γίνεται πλέον το πρότυπο, και μάλιστα ένα πρότυπο που δεν μπορεί να αμφισβηθεί ούτε εύκολα ούτε συχνά. (Κάποτε το αφηρούσαν ατιμωρητί σχεδόν καθολικά, και πράγματι περνούσε απαρατήρητο και ασχολίαστο). Οι συνθήκες αυτές δεν ορίζουν την ανθρώπινη κατάσταση εν γένει, αλλά μονάχα τη βιομηχανική παραλλαγή της.

Τα έθνη γεννιούνται από τον εθνικισμό και όχι το αντίστροφο. Ομολογουμένως, ο εθνικισμός χρησιμοποιεί την προϋπάρχουσα, ιστορικά κληροδοτούμενη πληθώρα των πολιτισμών και τον πολιτισμικό πλούτο, παρ' όλο που τα χρησιμοποιεί πολύ επιλεκτικά και συνήθως τα μετασχηματίζει ριζικά.

Είναι έτσι δυνατόν ν' αναβιώσουν νεκρές γλώσσες, να εφευρεθούν παραδόσεις, ν' αποκατασταθούν εντελώς φανταστικές αρχέγονες καθαρότητες. Αυτή όμως η πολιτισμικά δημιουργική, ευφάνταστη, σαφώς εφευρετική όψη της εθνικι-

στικής φλόγας δεν θα έπρεπε να οδηγήσει κανέναν στο εσφαλμένο συμπέρασμα πως ο εθνικισμός είναι ένα τυχαίο, τεχνητό, ιδεολογικό εφεύρημα, το οποίο θα μπορούσε να μην είχε προκύψει, αν αυτοί οι καταραμένοι, πολυπράγμονες και ενοχλητικοί Ευρωπαίοι διανοητές, ανίκανοι ν' αφήσουν τα πράγματα στην ησυχία τους, δεν το είχαν μηχανεύτει και δεν το είχαν εγχύσει μοιραία στις φλέβες των κατά τα άλλα βιώσιμων πολιτικών κοινοτήτων. Τα πολιτισμικά κουρέλια και μπαλώματα που χρησιμοποιούνται από τον εθνικισμό είναι συχνά αυθαίρετα ιστορικά εφεύρηματα. Κάθε παλιό κουρέλι και μπάλωμα θα μπορούσε να κάνει τη δουλειά. Κατά κανέναν όμως τρόπο δεν έπεται πως η ίδια η αρχή του εθνικισμού, σε αντίθεση προς τις μορφές που τυχαίνει να διαλέγει για τις ενσαρκώσεις της, είναι έστω και στο ελάχιστο συμπτωματική και τυχαία.

Τίποτε δεν θα απείχε από την πραγματικότητα περισσότερο από μια τέτοια υπόθεση. Ο εθνικισμός δεν είναι αυτό που δείχνει και πάνω απ' όλα δεν είναι αυτό που δείχνει στον εαυτό του. Οι πολιτισμοί τους οποίους ισχυρίζεται πως υπερασπίζεται και αναβιώνει αποτελούν συχνά δικές του επινοήσεις, ή τους τροποποιεί τόσο πολύ που γίνονται αγνώριστοι. Ωστόσο, η εθνικιστική αρχή ως τέτοια, σε διάκριση από την κάθε συγκεκριμένη μορφή της και από την εκάστοτε ξεχωριστή ανοησία την οποία κηρύσσει, έχει πολύ βαθιές ρίζες στην κοινή μας τρέχουσα κατάσταση, δεν είναι καθόλου τυχαία κι ούτε θα είναι εύκολο να την αρνηθεί κανείς.

Ο Ντυρχέμ δίδαξε πως στη θρησκευτική λατρεία η κοινωνία λατρεύει την ίδια της τη συγκαλυμμένη εικόνα. Στην εθνικιστική εποχή, οι κοινωνίες λατρεύουν τον εαυτό τους ανοιχτά και ξεδιάντροπα, αποβάλλοντας κάθε κάλυμμα. Στη Νυρεμβέργη, η ναζιστική Γερμανία δεν λάτρεψε τον εαυτό

της υποκρινόμενη πως λατρεύει τον Θεό ή έστω τον Wotan*. λάτρεψε απροκάλυπτα τον εαυτό της. Υπό μια μετριοπαθέστερη, καίτοι εξίσου σημαντική μορφή, οι πεφωτισμένοι εκ-συγχρονιστές θεολόγοι δεν πιστεύουν ούτε δείχνουν και πολύ ενδιαφέρον για τα δόγματα της πίστης τους, τα οποία είχαν τόσο πολλά σημάνει για τους προκατόχους τους. Τα αντιμετωπίζουν με ένα είδος κωμικού αυτολειτουργισμού, θεωρώντας τα έγκυρα απλώς και μόνο ως ενοιολογικά και τελετουργικά εργαλεία μέσω των οποίων μια κοινωνική παράδοση δηλώνει τις αξίες, τη συνέχεια και την αλληλεγγύη της. Την ίδια στιγμή συσκοτίζουν και μειώνουν συστηματικά τη διαφορά ανάμεσα σε μια τέτοια σιωπηρά υποβαθμισμένη «πίστη» και στην πραγματική πίστη που προηγήθηκε και έπαιξε έναν τόσο χρίσμα ρόλο στην πρώιμη ευρωπαϊκή ιστορία, ρόλο που ποτέ δεν θα μπορούσαν να παίξουν οι αραιωμένες και νερωμένες, ώσπου να γίνουν αγνώριστες, τρέχουσες εκδοχές της.

Όμως το γεγονός πως η κοινωνική αυτο-λατρεία, είτε σφοδρή και βίαιη είτε ήπια και ανεπαισθητη, αποτελεί πλέον μια ανοιχτά ομολογημένη συλλογική αυτο-λατρεία, παρά έναν τρόπο συγκαλυμμένης εξύμνησης της κοινωνίας μέσω της εικόνας του Θεού, όπως επέμενε ο Ντυρκέμ, δεν σημαίνει πως το τρέχον στυλ είναι περισσότερο ειλικρινές από εκείνο των εποχών στις οποίες αναφέρεται ο Ντυρκέμ. Η κοινότητα μπορεί να μην εννοείται πια υπό το πρίσμα του θείου, ο εθνικισμός όμως έχει τις δικές του αμνησίες και επιλογές, οι οποίες, ακόμη κι όταν είναι αυστηρά εγκόσμιες, μπορούν να είναι βαθύτατα διαστρεβλωτικές και απατηλές.

Η βασική απάτη και αυταπάτη, την οποία καλλιεργεί ο εθνικισμός, είναι τούτη: ο εθνικισμός είναι, κατ' ουσίαν, η

* γερμανικός θεός του πολέμου (σ.τ.μ.)

γενική επιβολή μιας υψηλής κουλτούρας στην κοινωνία, όπου προηγουμένως χαμηλοί πολιτισμοί είχαν καταλάβει τις ζωές της πλειοψηφίας, κάποτε δε και του συνόλου του πληθυσμού. Σημαίνει τη γενικευμένη εκείνη διάδοση ενός ιδιώματος, διαμεσολαβούμενου από το σχολείο και ελεγχόμενου από την ακαδημία, που κωδικοποιείται ώστε να ικανοποιεί τις απαιτήσεις μιας σχετικά ακριβούς γραφειοκρατικής και τεχνολογικής επικοινωνίας. Είναι η εγκαθίδρυση μιας ανώνυμης, απρόσωπης κοινωνίας, με άτομα αμοιβαία αντικαταστά, των οποίων η συνοχή εξασφαλίζεται πάνω απ' όλα μέσω ενός κοινού πολιτισμού τέτοιου τύπου, ο οποίος έρχεται να αντικαταστήσει την προηγούμενη σύνθετη δομή των τοπικών ομάδων, που στηρίζονταν σε λαϊκές παραδόσεις, τοπικά και ιδιόμορφα αναπαραγόμενες από τις ίδιες τις μικροομάδες. Αυτό συμβαίνει στην πραγματικότητα.

Αυτό όμως έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις διαβεβαιώσεις του εθνικισμού και με τις ένθερμες πεποιθήσεις των εθνικιστών. Ο εθνικισμός προβαίνει συχνά στις κατακτήσεις του στο όνομα ενός υποτιθέμενου λαϊκού πολιτισμού. Αντλεί το συμβολισμό του από την υγιή, αρχέγονη, ρωμαλέα ζωή των χωρικών, του Volk, το narod*. Υπάρχει ένα στοιχείο αλήθειας στην αυτοπαρουσίαση του εθνικισμού, όταν το narod ή το Volk διαυχθερώνται από αξιωματούχους μιας άλλης, ξένης υψηλής κουλτούρας, της οποίας η καταπίεση πρέπει να αντιμετωπίστει αρχικά με μια πολιτισμική αναγέννηση και επανεπιβεβαίωση και εντέλει με έναν πόλεμο εθνικής απελευθέρωσης. Στην περίπτωση που ο εθνικισμός ευδοκιμήσει, αποβάλλει την ξένη υψηλή κουλτούρα, χωρίς ωστόσο και να την αντικαταστήσει με την παλιά τοπική χαμηλή κουλτούρα: αναζωογονεί ή εφευρίσκει μια δική του τοπική υψηλή (εγ-

* (ρωσ. και γερμ. αντιστοίχως) λαός (σ.τ.μ.)

γράμματη, μεταδιδόμενη από ειδικούς) κουλτούρα, που θα έχει ομολογουμένως κάποιους δεσμούς με τους προηγούμενους τοπικούς παραδοσιακούς τρόπους και διαλέκτους. Ωστόσο ήταν οι μεγάλες χυρίες στην 'Οπερα της Βουδαπέστης που είχαν δώσει τα πάντα για ένα χωριάτικο φόρεμα, ή τουλάχιστον για ένα υποτιθέμενο τέτοιο. Σήμερα στη Σοβιετική Ένωση οι καταναλωτές δίσκων με «εθνοτική» μουσική δεν είναι ο εναπομείνας εθνοτικός αγροτικός πληθυσμός, αλλά ο άρτι εξαστισμένος, διαμερισματόβιος, μορφωμένος και πολύγλωσσος πληθυσμός⁷, στον οποίο αρέσει να εκφράζει τα πραγματικά ή φανταστικά του συναισθήματα και ρίζες, και ο οποίος αναμφίβολα θα ενδώσει σε όση εθνικιστική συμπεριφορά μπορεί να επιτρέψει η πολιτική κατάσταση.

Εξακολουθεί έτσι να διατηρείται μια κοινωνιολογική αυταπάτη, μια θέαση της πραγματικότητας μέσα από ένα πρίσμα ψευδαίσθησης, η οποία δεν μοιάζει ωστόσο με εκείνη που ανέλυσε ο Ντυρκέμ. Η κοινωνία δεν λατρεύει πλέον τον εαυτό της μέσα από θρησκευτικά σύμβολα: μια μοντέρνα, αεροδυναμική, εποχούμενη υψηλή κουλτούρα πανηγυρίζει τον εαυτό της με τραγούδια και χορούς που δανείζεται (στυλίζοντάς τα στην πορεία) από έναν παραδοσιακό πολιτισμό, τον οποίο υπερηφανεύεται πως διαιωνίζει, υπερασπίζεται και επιβεβαιώνει.

Η πορεία του πραγματικού εθνικισμού ποτέ δεν υπήρξε ομαλή

'Ένα χαρακτηριστικό –και δεν θα μας λείψουν οι λόγοι για να επιστρέψουμε σε τέτοιου είδους σενάρια – εξελίσσεται κάπως έτσι. Οι Ρουριτανοί* ήταν ένας πληθυσμός χωρικών,

* Η ιδέα αυτού του φανταστικού λαού και της ειδυλλιακής του χώρας ορείται στον 'Αγγλο μαθιστοριογράφο A. Hope (σ.τ.μ.)

οι οποίοι μιλούσαν μια ομάδα συγγενών και λίγο-πολύ αμοιβαία κατανοητών διαλέκτων. Κατοικούσαν σε μια σειρά ασυνεχείς, αλλά όχι εντελώς αποκομμένους θύλακες, στη γη της Αυτοκρατορίας της Μεγαλομανίας. Η ρουριτανική γλώσσα ή μάλλον οι διάλεκτοι που μπορούσε να θεωρηθεί ότι την αποτελούν δεν μιλιόταν από κανέναν άλλο εκτός από αυτούς τους χωρικούς. Η αριστοκρατία και η τάξη των αξιωματούχων μιλούσαν τη γλώσσα της μεγαλομανικής αυλής, η οποία συνέβαινε να ανήκει σε μια γλωσσική ομάδα διαφορετική από εκείνη της οποίας παραφύαδες αποτελούσαν οι ρουριτανικές διάλεκτοι.

Η πλειοψηφία, αλλά όχι το σύνολο, των Ρουριτανών χωρικών ανήκε σε μια Ενολησία της οποίας η ιερουργία προερχόταν από άλλη πάλι γλωσσολογική ομάδα, και πολλοί από τους ιερείς, ιδιαίτερα οι υψηλά ιστάμενοι στην ιεραρχική κλίμακα, μιλούσαν μια γλώσσα η οποία ήταν μια νεότερη καθομιλούμενη εκδοχή της ιερουργικής γλώσσας αυτού του δόγματος και η οποία απείχε επίσης πάρα πολύ από τα ρουριτανικά. Οι μικρέμποροι των κωμοπόλεων που εξυπηρετούσαν τη ρουριτανική ύπαιθρο προέρχονταν από μια διαφορετική επίσης εθνοτική ομάδα και θρησκεία, για την οποία μάλιστα οι Ρουριτανοί χωρικοί έτρεφαν βαθιά αντιπάθεια.

Οι Ρουριτανοί είχαν κατά το παρελθόν περάσει μεγάλες οδύνες, όμορφα και συγκινητικά καταγγραμμένες στα μοιρολόγια τους (που με τόση επικινέλεια συγκέντρωσαν οι δάσκαλοι των χωριών στα τέλη του 19ου αιώνα και που, μέσα από τις συνθέσεις του μεγάλου Ρουριτανού εθνικού συνθέτη Λ., έγιναν γνωστά στο διεθνές μουσικό κοινό). Η θλιβερή καταπίεση της ρουριτανικής αγροτιάς προκάλεσε, κατά τον 18ο αιώνα, ένα αντάρτικο υπό την καθοδήγηση του διάσημου Ρουριτανού κοινωνικού ληστή Κ., του οποίου τα κατορθώματα λέγεται πως ακόμη διατηρούνται ζωντανά στην τοπική λαϊκή

μνήμη, για να μην αναφέρουμε τα διάφορα μυθιστορήματα και τις δύο ταινίες, μία εκ των οποίων ήταν παραγωγή του εθνικού καλλιτέχνη Ζ. υπό την αιγίδα υψηλών κλιμακίων, λίγο μετά την ανακήρυξη της Λαϊκής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουριτανίας.

Η ειλικρίνεια επιβάλλει να παραδεχτούμε πως ο κοινωνικός ληστής συνελήφθη από τους ίδιους του τους συμπατριώτες, και πως το δικαστήριο που τον καταδίκασε σ' έναν επώδυνο θάνατο είχε για πρόεδρό του έναν άλλο συμπατριώτη. Επιπλέον, λίγο μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ρουριτανίας, μία εγκύλιος κυκλοφόρησε μεταξύ των υπουργείων Εσωτερικών, Δικαιούσης και Παιδείας, που διερευνούσε μήπως θα ήταν σκοπιμότερο να τιμώνται οι στρατιωτικές μονάδες όμυνας των χωριών, που είχαν αντιμετωπίσει το λήσταρχο και τις συμμορίες του, παρά ο ίδιος ο λήσταρχος, κι αυτό για να μην ενθαρρύνεται η αντιπαράθεση με την αστυνομία.

Μια προσεκτική ανάλυση των παραδοσιακών τραγουδιών, που με τόσο κόπο συγκεντρώθηκαν τον 19ο αιώνα και ενσωματώθηκαν πλέον στο ρεπερτόριο του ρουριτανικού νεολαίστικου κατασκηνωτικού και αθλητικού κινήματος, δεν φέρνει στο φως ιδιαίτερες ενδείξεις κάποιας σοβαρής δυσαρέσκειας των αγροτών όσον αφορά τη γλωσσολογική και πολιτισμική τους κατάσταση, όσο κι αν τους κατέβλιψαν άλλα, πιο γήινα ζητήματα. Απεναντίας, όση συνέδηση της γλωσσολογικής πολυφωνίας διαυκρίνεται στα λόγια των τραγουδιών είναι ειρωνική, εύθυμη και καλοδιάθετη, και συνίσταται εν μέρει σε δίγλωσσα λογοπαίγνια, μερικές φορές συζητήσιμου γούστου. Θα πρέπει επίσης να παραδεχθούμε πως ένα από τα πιο συγκινητικά από αυτά τα τραγουδιά –το τραγουδόσα συχνά καθισμένος κοντά στη φωτιά της κατασκήνωσης, δημο-
που με έστελναν κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διασκο-

πών – μιλά για τη μοίρα ενός βοσκόπουλου που ενώ έβοσκε τρεις ευνουχισμένους ταύρους στο τριφύλλι (sic) του φεουδάρχη κοντά στο δάσος, παρουσιάστηκε ξαφνικά μπροστά του μια ομάδα κοινωνικών ληστών, που του ζήτησαν να τους παραδώσει την κάπα του. Συνδυάζοντας την απερίσκεπτη τρέλα με έλλειψη πολιτικής συνειδητοποίησης, το βοσκόπουλο αρνήθηκε και αυτοί το δολοφόνησαν. Δεν ξέρω αν διορθώθηκε ανάλογα αυτό το τραγούδι αφ' ότου η Ρουριτανία έγινε σοσιαλιστική. Όπως και να 'χει το πράγμα, για να επιστρέψω στο χυρίως θέμα μου, παρ' όλο που τα τραγούδια συχνά περιέχουν παράπονα για την κατάσταση των χωρικών, δεν θέτουν θέμα πολιτισμικού εθνικισμού.

Αυτό θα συνέβαινε κάποτε, και είναι κατά πάσα πιθανότητα μεταγενέστερο της σύνθεσης των εν λόγω τραγουδιών. Κατά τον 19ο αιώνα επήλθε μια πληθυσμιακή έκρηξη την ίδια στιγμή που κάποιες άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας της Μεγαλομανίας –όχι όμως και η Ρουριτανία – εκβιομηχανίζονταν με ταχείς ρυθμούς. Οι Ρουριτανοί χωρικοί αναγκάστηκαν ν' αναζητήσουν δουλειά στις περισσότερο ανεπτυγμένες βιομηχανικές περιοχές, και κάποιοι τα κατάφεραν, αποδεχόμενοι τους τρομερούς όρους που ίσχυαν τον καιρό εκείνο. Ως καθυστερημένοι αγροίκοι που μιλούσαν μια δυσνόητη και σπανίως γραφόμενη ή διδασκόμενη γλώσσα, υφίσταντο μια ιδιαίτερα σκληρή μοίρα στις εξαθλιωμένες συνοικίες των πόλεων όπου είχαν μετακομίσει. Ταυτόχρονα, ορισμένοι Ρουριτανοί νέοι, προορισμένοι για την εκπληρωμή της αναγκής όσο και σ' αυτήν της ιερουργίας, επηρεάστηκαν από τις νέες φιλελεύθερες ιδέες κατά τη διάρκεια της γυμνασιωσής παιδείας τους και στράφηκαν στην κοσμική εκπαίδευση του πανεπιστημίου, για να καταλήξουν όχι ιερείς, αλλά δημοσιογράφοι, δάσκαλοι και καθηγητές. Σ' αυτό τους ενθάρρυναν μερικοί ξένοι, μη Ρουριτανοί εθνογρά-

φοι, μουσικολόγοι και ιστορικοί, οι οποίοι είχαν έρθει να εξερευνήσουν τη Ρουριτανία. Η συνεχιζόμενη εργατική μετανάστευση, η ολοένα περισσότερο διαδεδομένη στοιχειώδης εκπαίδευση και στρατολόγηση παρείχαν σ' αυτούς τους Ρουριτανούς αφυπνιστές ένα συνεχώς αυξανόμενο κοινό.

Βεβαίως, οι Ρουριτανοί είχαν κάθε δυνατότητα να αφομοιωθούν, εφόσον το επιθυμούσαν (και πολλοί το επιθυμούσαν), από την κυρίαρχη γλώσσα της Μεγαλομανίας. Κανένα γενετικά μεταδιδόμενο γνώρισμα, καμιά βαθιά θρησκευτική συνήθεια, δεν διαχώριζε ένα μορφωμένο Ρουριτανό από έναν αντίστοιχο Μεγαλομανό. Πράγματι, πολλοί αφομοιώθηκαν συχνά χωρίς καν να μπουν στον κόπο ν' αλλάξουν τα ονόματά τους, και ο τηλεφωνικός κατάλογος της παλαιάς πρωτεύουσας της Μεγαλομανίας (της σημερινής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Μεγαλομανίας) βρίθει από ρουριτανικά ονόματα, πολλά από τα οποία όμως έχουν γραφτεί κάπως κωμικά κατά το μεγαλομανικό τρόπο και έχουν προσαρμοστεί στις μεγαλομανικές φωνητικές ιδιομορφίες. Το θέμα είναι πως, μετά από ένα μάλλον τραχύ και επώδυνο ξεκίνημα της πρώτης γενιάς, οι πιθανότητες να επιτύχει στη ζωή του ο γόνος του Ρουριτανού μετανάστη εργάτη δεν ήταν υπερβολικά μικρές, για να μην πούμε πως (με δεδομένη την προθυμία του να εργαστεί σκληρά) ήταν τουλάχιστον όσες και των μη Ρουριτανών Μεγαλομανών συμπολιτών του. Έτσι, οι απόγονοι αυτοί μετείχαν στη συν τω χρόνω αύξουσα ευημερία καθώς και γενικότερη αστικοποίηση της περιοχής. Επομένως, όσον αφορά τις πιθανότητες ατομικής επιτυχίας, δεν συνέτρεχαν ίσως λόγοι γένεσης ενός σφρόδρου ρουριτανικού εθνικισμού.

Παρ' όλα αυτά, εντέλει κάτι τέτοιο συνέβη. Θα ήταν μεγάλο λάθος, νομίζω, να αποδώσουμε συνειδητό υπολογισμό στα μέλη του κινήματος. Από υποκειμενική άποψη, θα

πρέπει να υποθέσουμε πως είχαν τα κίνητρα και τα συναισθήματα που τόσο έντονα εκφράζονται στη φιλολογία της εθνικής τους αναγέννησης. Θρηνούσαν για τη μιζέρια και την εγκατάλειψη των γενέθλιων κοιλάδων τους, ενώ ταυτόχρονα αναγνώριζαν ακόμη εκεί τις αρετές της αγροτικής ζωής: θρηνούσαν για τις διωχρίσεις που υφίσταντο οι ομοεθνείς τους και για την αποξένωση από τον ντόπιο πολιτισμό, στην οποία τους καταδίκαζε η ζωή στα προλεταριακά προάστια των βιομηχανικών πόλεων. Κήρυτταν εναντίον αυτών των δεινών και είχαν αρκετή απήχηση, τουλάχιστον μεταξύ των συντρόφων τους. Ο τρόπος κατά τον οποίο η Ρουριτανία κατόρθωσε τελικά να αποκτήσει την ανεξαρτησία της, όταν και η διεθνής πολιτική συγκυρία έγινε ευνοϊκή, έχει πλέον καταγραφεί στα ιστορικά αρχεία και δεν χρειάζεται να επαναληφθεί εδώ.

Εκείνο που πρέπει να επαναλάβουμε είναι πως δεν υπάρχει λόγος να καταλογιστεί σε οποιονδήποτε ο όποιος μακροπρόθεσμος συμφεροντολογικός υπολογισμός. Οι εθνικιστές διανοούμενοι ήταν γεμάτοι θερμό και γεναιόψυχο ενθουσιασμό για λογαριασμό των ομοεθνών τους. Όταν φορούσαν τις παραδοσιακές ενδυμασίες και περιέτρεχαν τους λόφους, συνθέτοντας ποιήματα στα ξέφωτα του δάσους, καθόλου δεν ονειρεύονταν να γίνουν μια μέρα πανίσχυροι γραφειοκράτες, πρέσβεις και υπουργοί. Ομοίως, οι χωρικοί και οι εργάτες, τους οποίους κατόρθωναν να αγγίξουν με τα κηρύγματά τους, ένιωθαν πικρία για την κατάστασή τους, ποτέ όμως δεν έκαναν όνειρα για προγράμματα βιομηχανικής ανάπτυξης, τα οποία θα έφερναν κάποια μέρα μια χαλυβουργία (μάλλον άχρηστη, όπως τελικά αποδείχτηκε) στην καρδιά των ρουριτανικών κοιλάδων, καταστρέφοντας έτσι τελείως ένα αρκετά ευμεγέθες τμήμα των γύρω αρόσιμων γαιών και βοσκοτόπιων. Θα ήταν ολότελα λάθος να αναχθούν τα συναισθήματα

αυτά σε υπολογισμούς υλικού αφέλους ή κοινωνικής κινητικότητας. Η παρούσα θεωρία παρωδείται μερικές φορές ως αναγωγή του εθνικού αισθήματος σε υπολογισμούς προοπτικών κοινωνικής ανόδου. Αυτό όμως αποτελεί διαστρέβλωση. Τον παλιό καιρό δεν είχε νόημα να ρωτήσει κανείς εάν οι χωρικοί αγαπούσαν την πολιτισμική τους παράδοση: τη θεωρούσαν δεδομένη, όπως τον αέρα που ανέπνεαν, και δεν είχαν συνέδηση ούτε του ενός ούτε του άλλου. 'Όταν όμως η εργατική μετανάστευση και η γραφειοκρατική απασχόληση έγιναν κυρίαρχες μορφές στον κοινωνικό τους ορίζοντα, έμαθαν γρήγορα πόσο διαφορετικό ήταν να έχουν να κάνουν με έναν ομοεθνή, κάποιον που να καταλαβαίνει και να συμμερίζεται την κουλτούρα τους, απ' ό,τι με κάποιον εχθρικό προς αυτή. Αυτή η πολύ συγχεκριμένη εμπειρία τους δίδαξε να έχουν συνεδηση της κουλτούρας τους και να την αγαπούν (ή, αντίθετα, να επιθυμούν να απαλλαγούν απ' αυτή) χωρίς κανένα συνεδητό υπολογισμό πλεονεκτημάτων και προοπτικών κοινωνικής κινητικότητας. Στις σταθερές αυτοτελείς κοινότητες ο πολιτισμός είναι συχνά μάλλον αθέατος, όταν όμως η κινητικότητα και η ελεύθερη συμφραζομένων επικοινωνία φθάσουν να γίνουν η ουσία της κοινωνικής ζωής, ο πολιτισμός μέσα στον οποίο διδάχτηκε κανείς να επικοινωνεί γίνεται ο πυρήνας της ταυτότητάς του.

'Ετσι, εάν πράγματι είχαν γίνει τέτοιοι υπολογισμοί (πράγμα που δεν ισχύει), σ' ένα μεγάλο αριθμό περιπτώσεων (αν και οπωσδήποτε όχι σε όλες) θα ήταν πολύ βάσιμοι. Πράγματι, με δεδομένη τη σχετική τουλάχιστον σπανιότητα Ρουριτανών διανοούμενων, εκείνοι οι Ρουριτανοί οι οποίοι είχαν υψηλότερα προσόντα εξασφάλισαν πολύ καλύτερες θέσεις στην ανεξάρτητη Ρουριτανία απ' ό,τι οι περισσότεροι από αυτούς θα μπορούσαν ποτέ να ελπίσουν στην ευρύτερη Μεγαλομανία, όπου είχαν να ανταγωνιστούν με περισσότερο

ανεπτυγμένες από άποψη παιδείας εθνοτικές ομάδες. 'Οσο για τους χωρικούς και τους εργάτες, αυτοί δεν επωφελήθηκαν άμεσα: η χάραξη όμως πολιτικών συνόρων γύρω από την επαναπροσδιορισμένη εθνοτική Ρουριτανία, σήμανε εν καιρώ την υποστήριξη και την προστασία των βιομηχανιών στην περιοχή, και μείωσε εντέλει δραστικά την ανάγκη για εργατική μετανάστευση μακριά απ' αυτή.

'Όλα τούτα συνοψίζονται στο εξής: κατά την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης, αυτοί που μπαίνουν στη νέα τάξη πραγμάτων, προερχόμενοι από πολιτισμικές και γλωσσικές ομάδες απομακρυσμένες από εκείνες του πιο προηγμένου κέντρου, βρίσκονται σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση, χειρότερη κι από εκείνη άλλων οικονομικά ασθενών νέων προλετάριων, οι οποίοι έχουν το πλεονέκτημα να ανήκουν στον ίδιο πολιτισμό με τους πολιτικούς και οικονομικούς κυρίους. 'Όμως η πολιτισμική/γλωσσική απόσταση και η ικανότητα να διακρίνονται από τους άλλους, οι οποίες αποτελούν τόσο σοβαρό μειονέκτημα όταν πρόκειται για τα άτομα, μπορούν, και συχνά καταλήγουν πράγματι, να αποτελούν σαφές πλεονέκτημα όταν πρόκειται για ολόκληρες συλλογικότητες, ή εν δυνάμει συλλογικότητες, τέτοιων θυμάτων του αναδυόμενου κόσμου. Τις καθιστούν ικανές να αντιληφθούν και να εκφράσουν την πικρία και τη δυσαρέσκειά τους με κατανοητούς όρους. Οι Ρουριτανοί σκέπτονταν και αισθάνονταν παλαιότερα με σημείο αναφοράς την οικογενειακή μονάδα και το χωριό ή το πολύ πολύ την κοιλάδα, και ίσως περιστασιακά τη θρησκεία. Τώρα όμως, αφ' ότου παρασύρθηκαν στο χωνευτήρι της πρώιμης βιομηχανικής ανάπτυξης, έπαψαν να έχουν κοιλάδα και χωριό: μερικές φορές δεν είχαν ούτε οικογένεια. Ήπήρχαν όμως άλλα άτομα καταδικασμένα στη φτώχεια και την εκμετάλλευση, πολλά εκ των οποίων μιλούσαν αναγνωρίσιμες παρεμφερείς διαλέκτους, την ίδια στιγμή που οι περισσότεροι

από τους ευημερούντες μιλούσαν κάτι το εντελώς ξένο· έτσι, απ' αυτή την αντίθεση και με την ενθάρρυνση εκείνων των δημοσιογράφων και των δασκάλων, γεννήθηκε η νέα έννοια του ρουριτανικού έθνους. Και δεν επρόκειτο για ψευδαίσθηση: η πραγματοποίηση κάποιων από τους στόχους του νεότευκτου ρουριτανικού εθνικού κινήματος ανακούφισε πράγματι τους ανθρώπους από τα δεινά που είχαν συμβάλει στη γένεσή του. Η ανακούφιση ίσως να είχε ούτως ή άλλως επέλθει: υπ' αυτή όμως την εθνική μορφή της, έφερε επίσης στο προσκήνιο μια νέα υψηλή κουλτούρα και το φύλακα-κράτος της.

Αυτή είναι η μία από τις δύο σημαντικές αρχές της διάσπασης, οι οποίες διέπουν την εμφάνιση νέων οντοτήτων, καθώς γεννιέται ο βιομηχανικός κόσμος με τους στεγανούς του πολιτισμικούς αναπνευστικούς θαλάμους. Θα μπορούσε να ονομαστεί η αρχή των φραγμών στην επικοινωνία, φραγμών που βασίζονται σε προηγούμενους, προβιομηχανικούς πολιτισμούς, επιδρά δε με ιδιαίτερη ένταση κατά την πρώιμη περίοδο της εκβιομηχάνισης. Η άλλη αρχή, εξίσου σημαντική, θα μπορούσε να ονομαστεί αρχή των αναστολέων της κοινωνίκης εντροπίας και της αξίζει χωριστή μεταχείριση.

6

Κοινωνική εντροπία και ισότητα στη βιομηχανική κοινωνία

Η μετάβαση από την αγροτική στη βιομηχανική κοινωνία έχει μια ιδιότητα εντροπίας, περάσματος δηλαδή από την πάγια διάταξη στη συστηματική τυχαιότητα. Η αγροτική κοινωνία, με τις σχετικά σταθερές ειδικεύσεις της, τις στέρεες περιφερειακές, συγγενειακές, επαγγελματικές και ιεραρχικές ομαδοποιήσεις της, έχει μια σαφή κοινωνική δομή. Τα στοιχεία της έχουν ορισμένη διάταξη και δεν κατανέμονται τυχαία. Οι επιμέρους κουλτούρες της υπογραμμίζουν και ενισχύουν αυτές τις δομικές διαφοροποιήσεις, χωρίς να προβάλλουν και να οξύνουν την πολιτισμική διαφορά στο εσωτερικό της δομής και να παρεμποδίζουν έτσι τη λειτουργία της ευρύτερης κοινωνίας. Το εντελώς αντίθετο. Αντί να θεωρεί ότι πλήρεται από τέτοιες πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, η κοινωνία εκτιμά πως η έκφραση και αναγνώρισή τους είναι θεμιτή και απαραίτητη. Ο σεβασμός απέναντί τους είναι η ουσία του πρωτοκόλλου.

Η βιομηχανική κοινωνία είναι διαφορετική. Οι εδαφικές και εργασιακές της ενότητες είναι ad hoc: η ιδιότητα του μέλους προσφέρεται σε μεγάλο κοινό, είναι ρευστή και εν γένει δεν επιστρατεύει ούτε δεσμεύει την αφοσίωση και την ταυτότητα των μελών. Εν ολίγοις, οι παλιές δομές διαλύονται και αντικαθίστανται σε μεγάλο βαθμό από μια εσωτερικά τυχαία και ρευστή ολότητα, μέσα στην οποία δεν υπάρχουν πολλά

πράγματα (αν συγκριθεί τουλάχιστον με την προηγηθείσα αγροτική κοινωνία) που να μοιάζουν με αυθεντικές επιμέρους δομές. Υπάρχουν ελάχιστα ίχνη οποιασδήποτε ενεργούς συνδετικής οργάνωσης σε οποιοδήποτε επίπεδο ανάμεσα στο άτομο και τη συνολική κοινότητα. Έτσι, αυτή η συνολική και υπέρτατη πολιτική κοινότητα αποκτά μια εντελώς νέα και πολύ σπουδαία σημασία, αφού συνδέεται (όσο ποτέ σχεδόν άλλοτε) τόσο με το κράτος όσο και με το πολιτισμικό σύνορο. Το έθνος αποκτά τώρα υπέρτατη σημασία, την οποία οφείλει τόσο στη διάβρωση των υπο-ομαδοποιήσεων, όσο και στην τεράστια αύξηση της βαρύτητας που προσλαμβάνει ένας κοινός πολιτισμός βασισμένος στην εγγραμματοσύνη. Το κράτος επιφορτίζεται αναπόφευκτα με τη συντήρηση και την εποπτεία μιας γιγάντιας κοινωνικής υποδομής (οι δαπάνες για την οποία αγγίζουν χαρακτηριστικά το ήμισυ των συνολικών εσόδων της κοινωνίας). Το εκπαιδευτικό σύστημα γίνεται ένα πολύ κρίσιμο τμήμα της, και η διατήρηση του πολιτισμικού/γλωσσολογικού μέσου γίνεται τώρα ο κεντρικός ρόλος της εκπαίδευσης. Οι πολίτες μπορούν να αναπνέουν ενοιολογικά και να ενεργούν μόνο στο εσωτερικό αυτού του μέσου, το οποίο συμπίπτει σε έκταση με το έδαφος του κράτους και με τον εκπαιδευτικό και πολιτισμικό μηχανισμό του, και το οποίο χρειάζεται προστασία, στήριξη και φροντίδα.

Ο ρόλος της κουλτούρας παύει πλέον να είναι η υπογράμμιση, ο τονισμός και η επικύρωση των δομικών διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό της κοινωνίας (ακόμη κι αν κάποιες απ' αυτές συνεχίζουν να υπάρχουν, κι ακόμη κι αν, πράγμα που δεν αποκλείεται, κάποιες νέες εμφανιστούν): αντιθέτως, όταν κατά καιρούς οι πολιτισμικές διαφορές επιβεβαιώνουν πράγματι και ενισχύουν διαφορές κοινωνικής θέσης, το γεγονός θεωρείται ότι ντροπιάζει κατά κάποιον τρόπο την

εν λόγω κοινωνία και συνιστά ένδειξη μερικής αποτυχίας του εκπαιδευτικού της συστήματος. Το σύστημα αυτό έχει καθήκον να παράγει άξια, πιστά και ικανά μέλη της συνολικής κοινωνίας, τα οποία θα μπορούν να καταλαμβάνουν θέσεις στο εσωτερικό της χωρίς να παρεμποδίζονται από φατριαστικούς δεσμούς με ενδεχόμενες υπο-ομάδες της. Κι αν κάποιο τμήμα του εκπαιδευτικού συστήματος παράγει όντως, λόγω παραλείψεων ή λαθραίων προδιαγραφών, εσωτερικές πολιτισμικές διαφορές και επιτρέπει έτσι ή ενθαρρύνει τις διαχρίσεις, το γεγονός θεωρείται σκανδαλώδες.

Εμπόδια στην εντροπία

Όλα τούτα αποτελούν απλώς μια επαναδιατύπωση της γενικής θεωρίας μας για τις βάσεις του εθνικισμού, για το νέο ρόλο της κουλτούρας σε κινητικές, εκπαιδευτικές, ανώνυμες κοινωνίες. Ωστόσο, ένα σημαντικό σημείο φωτίζεται όταν υπογραμμίζουμε την ανάγκη γι' αυτή την εκ πρώτης όψεως τυχαία, εντροπική κινητικότητα και κατανομή των ατόμων σε μια κοινωνία αυτού του τύπου. Στο εσωτερικό της, παρ' όλο που οι υποκοινότητες έχουν εν μέρει διαβρωθεί και το ηθικό τους κύρος έχει πολύ εξασθενήσει, οι άνθρωποι εξαχολουθούν ωστόσο να διαφέρουν με πάρα πολλούς τρόπους. Οι άνθρωποι είναι δυνατόν να ταξινομηθούν ως ψηλοί και κοντοί, χοντροί κι αδύνατοι, μελαχρινοί και ξανθοί, και με πολλούς άλλους τρόπους. Είναι σαφές πως οι τρόποι κατά τους οποίους μπορούν να ταξινομηθούν οι άνθρωποι είναι απειροριστοί. Οι περισσότερες από τις δυνατές ταξινομήσεις δεν παρουσιάζουν κανένα ενδιαφέρον. Μερικές όμως αποκτούν μεγάλη κοινωνική και πολιτική σημασία. Είναι αυτές τις οποίες μπαίνω στον πειρασμό να χαρακτηρίσωνται «ανθεκτικές στην εντροπία». Μια ταξινόμηση είναι ανθεκτική στην εν-

τροπία εφόσον βασίζεται σε ιδιότητα που έχει έντονα την τάση να μη διαχέεται ομαλά σ' ολόκληρη την κοινωνία, ακόμη κι αν περάσει καιρός από την εγκαθίδρυση μιας βιομηχανικής κοινωνίας. Σε μια τέτοια ανθεκτική στην εντροπία περίπτωση, εκείνα τα άτομα τα οποία περιγράφονται από το εν λόγω χαρακτηριστικό θα τείνουν να συγκεντρώνονται στο ένα ή το άλλο τμήμα της συνολικής κοινωνίας.

Ας υποθέσουμε πως μια κοινωνία περιέχει έναν ορισμένο αριθμό ατόμων τα οποία, από μια ιδιοτροπία της κληρονομικότητας, έχουν δέρμα χρώματος μπλε. Ας υποθέσουμε ακόμη ότι, παρά την πάροδο αρκετών γενεών από την εγκαθίδρυση της νέας οικονομίας και την επίσημη διακήρυξη και εφαρμογή μιας πολιτικής τύπου *la carrière ouverte aux talents**, οι περισσότεροι μπλε συνεχίζουν πεισματικά να κατέχουν θέσεις είτε στην κορυφή είτε στον πυθμένα της εν λόγω κοινωνίας: με άλλα λόγια, οι μπλε τείνουν να καρπούνται είτε υπερβολικά πολλά είτε υπερβολικά λίγα από τα διαθέσιμα στην κοινωνία αυτή πλεονεκτήματα. Αυτό θα καθιστούσε την μπλε ιδιότητα στοιχείο ανθεκτικό στην κοινωνική εντροπία, με την έννοια που έχουμε δώσει στον όρο.

Ας σημειωθεί, παρεμπιπτόντως, ότι πάντα είναι δυνατόν να εφεύρει κανείς χαρακτηριστικά τα οποία θα μπορούσαν, σε όποια δεδομένη στιγμή, να φανούν ανθεκτικά στην εντροπία. Είναι πάντα δυνατόν να επινοηθεί μια έννοια η οποία να μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σ' αυτή ή την άλλη κατηγορία ανθρώπων. Όμως μια έννοια ανθεκτική στην εντροπία παρουσιάζει ενδιαφέρον μόνο εφόσον πρόκειται για μια σχετικά φυσική έννοια, μια έννοια που είναι ήδη εν χρήσει στην εν λόγω κοινωνία, και δεν επινοήθηκε τεχνητά επί τούτου. Τότε,

* (γαλλ.) Ευκαιρίες σταδιοδρομίας προσφέρονται σε ταλαντούχους. (σ.τ.μ.)

αν είναι άνισα κατανεμημένη στην ευρύτερη κοινωνία, υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να προκύψουν προβλήματα.

Μπορούμε πλέον εύκολα να προβλέψουμε τη συνέχεια του επιχειρήματος αυτού: τα ανθεκτικά στην εντροπία χαρακτηριστικά συνιστούν ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα για τη βιομηχανική κοινωνία. Για την αγροτική κοινωνία ίσχυε σχεδόν το αντίθετο. Αντί να θρηνεί για τα ανθεκτικά στην εντροπία χαρακτηριστικά της, εκείνου του είδους η κοινωνία συνήθιζε να τα εφευρίσκει κάθε φορά που θεωρούσε πως η φύση την είχε εφοδιάσει ανεπαρκώς με αυτό το εμπόρευμα. Της άρεσε να υποθέτει πως ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων ήταν γεννημένοι ηγέτες, ενώ άλλοι ήταν εκ φύσεως σκλάβοι και, προκειμένου να πείσει τους ανθρώπους να συμμορφώνονται με τις προσδοκίες αυτές, και μάλιστα να τις υιοθετούν, επιστράτευε κατασταλτικές και ιδεολογικές κυρώσεις. Η κοινωνία εφηρύρε αμφίβολες ανθρώπινες ιδιότητες και καταγγές, των οποίων ο κύριος σκοπός ήταν ακριβώς η ανθεκτικότητα στην εντροπία. Η θρησκευτική ελίτ στις μουσουλμανικές κατά φυλές οργανωμένες χώρες συχνά ορίζεται και νομιμοποιείται με αναφορά στην καταγωγή από τον Προφήτη. Η κοινωνική θέση στις φυλές της Κεντρικής Ασίας εκφράζεται συχνά με αναφορά στην καταγωγή από το κλαν του Τζένγκις Χαν. Οι ευρωπαϊκές αριστοκρατίες θεωρούν συχνά ότι έλκουν την καταγωγή τους από μια διακεχριμένη κατακτητική εθνική ομάδα.

Η ανθεκτικότητα στην εντροπία δημιουργεί ρωγμές, μερικές φορές πραγματικά χάσματα, στις βιομηχανικές κοινωνίες στις οποίες εμφανίζεται. Κατά τι όμως διαφέρει αυτή η τάση για ρωγμές από εκείνη που γεννούν οι απλές πολιτισμικές διαφορές και τα προβλήματα επικοινωνίας που εμφανίζονται στην πρώιμη βιομηχανική κοινωνία, και τα οποία συζητήθηκαν στο προηγούμενο κομμάτι;

Τα δύο φαινόμενα πάρουσιάζουν πράγματι κάποια συγγένεια και αλληλεπικάλυψη. Οι διαφορές τους είναι ωστόσο εξίσου σημαντικές. Η διαφοροποιημένη πρόσβαση στη γλώσσα και την κουλτούρα του περισσότερο προηγμένου πολιτικού και οικονομικού κέντρου, που αποτελεί εμπόδιο γι' αυτούς που γεννήθηκαν σε πιο περιφερειακούς πολιτισμούς και παρακινεί τους ίδιους και τους γηγέτες τους σ' έναν πολιτισμικό και εντέλει πολιτικό εθνικισμό, σημαίνει βέβαια, την ίδια στιγμή, κάποιους είδους ανθεκτικότητα στην εντροπία. Οι μετανάστες εργάτες, οι οποίοι δεν μιλούν καν μια διάλεκτο της κύριας κρατικής γλώσσας που χρησιμοποιούν οι γραφειοκράτες και οι επιχειρηματίες, έχουν κατ' αρχάς, γι' αυτον οικριώνται το λόγο, πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες να παραμείνουν στον πυθμένα της κοινωνικής ιεραρχίας και επομένως είναι λιγότερο σε θέση να διορθώσουν και να αντισταθμίσουν τα μειονεκτήματα που τους κατατρύχουν, τόσο για λογαριασμό τους, όσο και για λογαριασμό των παιδιών τους. Από την άλλη μεριά, όταν η γλώσσα τους (ή μάλλον, μια τυποποιημένη και εξομαλυμένη εκδοχή μιας από τις διαλέκτους της) γίνει η εκπαιδευτική, γραφειοκρατική και εμπορική γλώσσα ενός νέου ανεξάρτητου εθνικιστικού κράτους, αυτά τα ιδιαίτερα μειονεκτήματα θα εξαφανιστούν και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους θα πάψουν να είναι ανθεκτικά στην εντροπία.

Είναι όμως σημαντικό να σημειώσουμε πως, στην υποθετική αυτή περίπτωση, θα μπορούσαν εξίσου να παρακάμψουν το μειονέκτημά τους εάν αφομοιώνονταν στην παλιά κυρίαρχη γλώσσα και κουλτούρα: και πράγματι, πολλοί άνθρωποι προτίμησαν αυτό το δρόμο. Δεν έχουμε λόγο να υποθέσουμε πως εκείνοι που τον περπάτησαν είναι λιγότεροι απ' αυτούς που έκαναν την εθνικιστική επιλογή. Μάλιστα, πολλοί είναι πιθανόν να πήραν και τους δύο δρόμους, διαδοχικά ή και ταυ-

τόχρονα⁸. Για παράδειγμα, πολλοί έγιναν αλυτρωτικοί εθνικιστές στο όνομα μιας κουλτούρας που δεν ήταν εκείνη της αυθεντικής καταγωγής τους, κατ' αρχάς αφομοιωνόμενοι και στη συνέχεια αναλαμβάνοντας πολιτικό αγώνα για να εξασφαλίσουν στη νέα κουλτούρα τους πλήρες στάτους υψηλής κουλτούρας καθώς και δική της πολιτική κρατική στέγη.

Αυτό όμως που διακρίνει μια τέτοια περίπτωση, όσο κι αν είναι πράγματι κρίσιμης σημασίας, από άλλα είδη ανθεκτικότητας στην εντροπία, είναι το εξής: εάν αυτό που όλο κι όλο διασυνεύεται στην πραγματικότητα είναι ένα επικοινωνιακό χάσμα (που συνδέεται όμως καίρια με γενικά μειονεκτήματα ως προς την οικονομική και κοινωνική θέση), τότε μπορεί εύκολα να διορθωθεί με οποιαδήποτε από τις δύο μεθόδους που συζητήσαμε: είτε με έναν αποτελεσματικό εθνικισμό είτε με αφομοίωση είτε και με συνδυασμό των δύο. Υπάρχουν όμως μορφές ανθεκτικότητας στην εντροπία, των οποίων οι διασπαστικές κοινωνικές επιπτώσεις δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν μόνο με τη διόρθωση του επικοινωνιακού μειονεκτήματος. Ο δεύτερος δυνατός δρόμος, της αφομοίωσης μέσα από την εκπαίδευση, είναι κλειστός. Εδώ υπεισέρχονται κι άλλα πράγματα, πέρα από έναν επικοινωνιακό φραγμό. Εάν συμβεί ο πρώτος δρόμος (δηλαδή ένας επιτυχής αλυτρωτισμός) να έχει κι αυτός αποκλειστεί από την ισορροπία των πολιτικών δυνάμεων, η κατάσταση είναι σοβαρή και θα συνεχίσει να σιγοβράζει.

Η αδυναμία επικοινωνίας, όπως αυτή που προκύπτει μεταξύ των εισερχομένων από έναν ξένο πολιτισμό σε μια εξβιομηχανιζόμενη περιοχή, αποτελεί μία μορφή εντροπικής αναστολής (παρ' όλο που η συγκεκριμένη μορφή μπορεί εύκολα να ξεπεραστεί σε διάστημα μίας ή δύο γενεών). Ωστόσο το αντίστροφο δεν ισχύει και οι εντροπικές αναστολές δεν οφείλονται όλες σε μια απλή αδυναμία επικοινωνίας. Εκείνες

που δεν οφείλονται σε μια τέτοια αδυναμία, και που δεν αντιμετωπίζονται ούτε με αφομοίωση μέσα στην κυρίαρχη δεξαμενή ούτε με τη δημιουργία μιας νέας ανεξάρτητης δεξαμενής, η οποία θα χρησιμοποιεί το ιθαγενές στοιχείο των εισερχομένων, είναι αναλόγως και οι πιο τραγικές. Συνιστούν ένα πρόβλημα του οποίου η λύση δεν είναι ακόμη ορατή και το οποίο μπορεί κάλλιστα ν' αποτελέσει ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα που θα κληθεί να αντιμετωπίσει η βιομηχανική κοινωνία.

Ας επιστρέψουμε όμως στην υποθετική μας περίπτωση του υπο-πληθυσμού μπλε δέρματος στο εσωτερικό της ευρύτερης κοινωνίας, κι ας υποθέσουμε πως, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, ο πληθυσμός αυτός βρίσκεται συγκεντρωμένος κοντά στον πυθμένα της κοινωνικής κλίμακας. Οι βιομηχανικές κοινωνίες είναι πολύ ανισωτικές εφόσον παρέχουν στους πολίτες τους ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών θέσεων, ορισμένες από τις οποίες είναι πολύ πιο πλεονεκτικές από άλλες. Ωστόσο, είναι ταυτόχρονα εξισωτικές, εφόσον το σύστημα αυτό των θέσεων σχηματίζει ένα είδος συνεχούς (δεν παρουσιάζει στο εσωτερικό του ριζικές ασυνέχειες) κι εφόσον υπάρχει μια διάχυτη πίστη, υπερβολική πιθανόν, όχι όμως και τελείως αναληθής, ότι έχει κανείς τη δυνατότητα να κινηθεί προς τα πάνω και προς τα κάτω και ότι οι αυστηροί φραγμοί στο εσωτερικό του συστήματος είναι παράνομοι. Η βιομηχανική κοινωνία, σε σύγκριση τουλάχιστον με τις περισσότερες αγροτικές κοινωνίες, αποδεικνύεται εκπληκτικά εξισωτική, και στην ανεπτυγμένη μορφή της υπάρχει έντονη σύγκλιση των τρόπων ζωής καθώς και σημαντική ελάττωση των κοινωνικών αποστάσεων. Στην υποθετική μας όμως περίπτωση του μπλε πληθυσμού που συγκεντρώνεται στον πυθμένα, η σύζευξη της εύκολης αναγνωρισιμότητας (το μπλε είναι χρώμα που χτυπάει στο μάτι) με τη μη τυχαία, αντι-εντροπική κα-

τανομή αυτής της κατηγορίας ανθρώπων (των Μπλε) έχει μερικές πολύ δυσάρεστες επιπτώσεις.

Μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να δεχτούμε πως συχνά οι πληθυσμοί διαφέρουν σε κάποιο βαθμό ως προς τα έμφυτα χαρίσματά τους. Η υπόθεση πως όλα τα χαρίσματα κατανέμονται με απόλυτη ισότητα είναι περίπου τόσο πιθανή όσο και ένα έδαφος απολύτως επίπεδο. Όσο για την ανάπτυξη των χαρισμάτων, είναι εξίσου προφανές πως οι κοινωνικοί παράγοντες είναι πολύ πιο σημαντικοί από την έμφυτη προϊκιση. (Μερικοί πληθυσμοί οι οποίοι συνδέονται στενότερα με τα επιτεύγματα της ανθρωπότητας κατά τους τελευταίους αιώνες υπήρξαν καθυστερημένοι άγριοι όχι πολλές γενιές νωρίτερα, ενώ είναι μάλλον απίθανο να άλλαξαν ριζικά τα γενετικά τους εφόδια κατά τη σύντομη περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στη βαρβαρότητά τους και την κορμοϊστορική τους επικράτηση – πράγμα που μοιάζει να επιβεβαιώνει τη θέση αυτή.) Το όλο ζήτημα δεν έχει μεγάλη σημασία, εφόσον είναι προφανές ότι το φάσμα των ικανοτήτων που εμφανίζονται στο εσωτερικό δεδομένων «εθνοτικών» ή «φυλετικών» ομάδων είναι κατά πολύ μεγαλύτερες από τις διαφορές ανάμεσα στους μέσους όρους τέτοιων ποικίλων ομάδων.

Απ' όλα αυτά συνάγεται κάτι πολύ σημαντικό. Οι Μπλε συγκεντρώνονται στον πυθμένα και είναι πιθανόν να έχουν επιδόσεις χαμηλότερες, κατά μέσον όρο, από εκείνες των ομάδων που παρουσιάζουν πιο τυχαία κατανομή. Κανένας δεν ξέρει κατά πόσον αυτό οφείλεται σε γενετικές διαφορές ή σε κοινωνικούς παράγοντες. Ένα πράγμα είναι όμως βέβαιο: μεταξύ του μπλε πληθυσμού θα βρεθούν πολλοί που θα είναι πολύ ικανότεροι, πολύ πιο κατάλληλοι από πάρα πολλά μέλη, μη μπλε τμημάτων του συνολικού πληθυσμού, όποια κι αν είναι τα κριτήρια επίδοσης που θα μπορούσαν να προτιμήθουν και να εφαρμοστούν.

Τι πρόκειται να συμβεί τώρα στην περίπτωση που προσδιορίσαμε και περιγράψαμε; Ο συνδυασμός της μπλε ιδιότητας με τη χαμηλή κοινωνική θέση θα έχει σίγουρα δημιουργήσει μια προκατάληψη εναντίον των Μπλε. 'Όταν αυτοί που βρίσκονται στον πυθμένα φαίνεται ν' αποτελούν, χρωματικά ή κατά οποιονδήποτε άλλο τρόπο θα μπορούσατε να επιλέξετε, ένα τυχαίο πληγθυσμιακό δείγμα, τότε η εναντίον τους προκατάληψη δεν μπορεί να επεκταθεί σε κάποιο άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, αφού η κατάληψη της χαμηλότερης δυνατής κοινωνικής θέσης δεν συνδέεται ιδιαίτερα, ex hypothesi, με κανένα άλλο χαρακτηριστικό. Εάν όμως τόσο πολλοί από αυτούς που βρίσκονται στον πυθμένα είναι Μπλε, τότε η προκατάληψη που γεννιέται μεταξύ των ελαφρώς ανώτερων στρωμάτων σχετικά με τους κατωτέρους τους, από το φόρο μήπως και οι ίδιοι συμπιεστούν προς τα κάτω, επεκτείνεται αναπόφευκτα στην μπλε ιδιότητα. Πράγματι, οι μη μπλε ομάδες που βρίσκονται κάτω κάτω στην κοινωνική κλίμακα θα παρουσιάσουν ιδιαίτερα έντονη τάση για αντι-μπλε αισθήματα, επειδή έχουν ελάχιστα άλλα πράγματα για τα οποία μπορούν να είναι υπερήφανοι, και θ' αρπαχτούν με ιδιαίτερη λύσσα από το μοναδικό και θλιβερό διακριτικό τους, τη μη μπλε ιδιότητα.

Πάρα πολλοί ωστόσο από τους Μπλε, παρά την εναντίον τους προκατάληψη, θα βρίσκονται σε ανοδική πορεία. Η συγκέντρωση των Μπλε στον πυθμένα είναι μονάχα στατιστική, και πολλοί Μπλε (ακόμη κι αν οι ίδιοι δεν αποτελούν παρά μια μειοψηφία μέσα στο δικό τους μπλε υπο-πληγυσμό), με τη σκληρή δουλειά, τις ικανότητες ή και την τύχη, θα ακολουθήσουν ανοδική πορεία και θα καταλάβουν ανώτερη κοινωνική θέση. Τι συμβαίνει σ' αυτούς;

'Έχουμε κάνει την παραδοχή πως η μπλε ιδιότητα είναι, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, αδύνατον να ξεριζωθεί. Έτσι η

κοινωνική κατάσταση των ανερχόμενων Μπλε θα είναι επώδυνη και γεμάτη εντάσεις. 'Όποια κι αν είναι η ατομική τους αξία, οι Μπλε παραμένουν για πάντα οι βρώμικοι, τεμπέληγδες, φτωχοί, αμόρφωτοι Μπλε, στα μάτια των τυχαίων μη μπλε γνωριμιών και συναντήσεών τους (και το γεγονός πως τόσο πολλές ανθρώπινες επαφές είναι τυχαίες, φευγαλέες, αλλά παρ' όλα αυτά καθόλου ασήμαντες, ανήκει στην ουσία μιας σύνθετης κινητικής βιομηχανικής κοινωνίας). Ο λόγος είναι πως τα χαρακτηριστικά αυτά, ή κάποια παρόμοια, συνδέονται με την κατάληψη θέσεων που βρίσκονται κάτω κάτω στην κοινωνική κλίμακα.

Ως προς αυτά, ο ανερχόμενος Μπλε ίσως δεν βρίσκεται σε πολύ χειρότερη θέση από τον ανερχόμενο Ρουριτανό ξένο εργάτη του προηγούμενου παραδείγματός μας: υπάρχει όμως μια εξαιρετικά σημαντική διαφορά. Η ρουριτανική κουλτούρα είναι δυνατόν να αποβληθεί, η μπλε ιδιότητα, όχι. Έχουμε επίσης κάνει την παραδοχή πως οι Ρουριτανοί είχαν μια εδαφική βάση: υπάρχει μία περιοχή, η ρουριτανική πατρίδα, όπου οι χωρικοί που μιλούσαν κάποια εκδοχή της ρουριτανικής αποτελούσαν την πλειοψηφία. Έτσι, για άλλη μια φορά, οι Ρουριτανοί είχαν δύο διεξόδους: αφομοίωση στη μεγαλομανική γλώσσα και κουλτούρα ή εγκαθίδρυση μιας ένδοξης ανεξάρτητης Ρουριτανίας, όπου η διάλεκτός τους θα μετατρέποταν σε επίσημη και γραπτή γλώσσα. Καθεμία από τις δύο εναλλακτικές λύσεις έχει δοκιμαστεί με επιτυχία σε διαφορετικά μέρη και από διαφορετικούς λαούς. Ωστόσο, οι Μπλε στερούνται, ex hypothesi, της πρώτης από τις δύο αυτές δυνατές επιλογές. 'Ο, τι κι αν κάνουν δεν μπορούν ν' απαλλαγούν από την αποκαλυπτική μπλε ιδιότητα. Επιπλέον, ο μεγαλομανικός πολιτισμός είναι παλαιός και έχει μια πολύ συγκεκριμένη εικόνα για τον εαυτό του, στην οποία η μπλε ιδιότητα δεν έχει καμία απολύτως θέση.

Τι συμβαίνει όμως με τη δεύτερη δυνατή επιλογή, την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας; Όπως δείχνει η ιστορική και η σύγχρονη πραγματικότητα, οι πληθυσμοί που βρίσκονται υπό συνθήκες αντίστοιχες με αυτές των Μπλε μας, άλλες φορές κατέχουν δική τους εδαφική βάση και άλλοτε όχι. Στην πρώτη περίπτωση είναι προφανές πως έχουν τη μία τουλάχιστον από τις δύο δυνατές επιλογές που είχαν στη διάθεσή τους και οι Ρουριτανοί, και εφόσον είναι πολιτικά και στρατιωτικά εφικτό είναι πιθανόν να προχωρήσουν σ' αυτήν. Εάν όμως οι υποθετικοί Μπλε δεν έχουν στην κυριότητά τους εδαφική βάση, μέσα στα όρια της οποίας να μπορούν βάσιμα να ελπίζουν πως θα ιδρύσουν μια ανεξάρτητη Μπλε χώρα, ή ακόμη, στην εναλλακτική περίπτωση που έχουν πράγματι ένα έδαφος, εάν η γαλάζια αυτή πατρίδα είναι για τον ένα ή τον άλλο λόγο υπερβολικά φτωχή και απωθητική για να εξασφαλίσει την επιστροφή διεσπαρμένων σε άλλες περιοχές Μπλε, τότε οι Μπλε βρίσκονται πράγματι σε κακή κατάσταση.

Σ' αυτές τις συνθήκες, σοβαρά κοινωνιολογικά εμπόδια, που δεν φτάνει η απλή καλή θέληση και η νομοθεσία, ούτε ο πολιτικός αλυτρωτισμός και ακτιβισμός για να τα απομακρύνει, φράζουν το δρόμο προς εκείνη την πολιτισμική ομοιογένεια και την κοινωνική εντροπία οι οποίες δεν αποτελούν απλώς τον κανόνα κάθε προγράμμης βιομηχανικής κοινωνίας, αλλά επίσης, καθώς φαίνεται, μια προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία της. Όπου εμφανίζεται αυτή η συστηματική αναστολή της εντροπίας, είναι πολύ πιθανόν να αποτελέσει έναν από τους σοβαρότερους κινδύνους που έχει να αντιμετωπίσει η βιομηχανική κοινωνία. Αντιστρόφως, όσο οι μπλε πληθυσμοί είναι εγκλωβισμένοι κατά τις δύο ένοιες, μη έχοντας διέξοδο ούτε σε μία ομαλή αφομοίωση ούτε στην ανεξαρτησία, κάποιοι άλλοι πληθυσμοί μπορεί να ευνοηθούν δι-

πλά. Σε ένα ομοσπονδιακό κράτος, πληθυσμοί σαν τους υποθετικούς Ρουριτανούς μας μπορούν να κατέχουν μια αυτόνομη Ρουριτανία, όπου η ρουριτανική αποτελεί την επίσημη γλώσσα, κι ωστόσο, την ίδια στιγμή, να έχουν τη δυνατότητα να κινούνται ομαλά, χωρίς τριβές, κατά εντροπικό τρόπο, μέσα στο ευρύτερο κράτος, και τούτο χάρη στη μικρή πολιτισμική τους απόσταση από άλλους πολιτισμούς στο εσωτερικό του ομόσπονδου κράτους και χάρη στην απώλεια της δυνατότητας αναγνώρισης των ήδη αφομοιωμένων Ρουριτανών. Εναπόκειται, υποθέτω, στους Ρουριτανούς να αποφασίσουν κατά πόσον αυτό το διπλό πλεονέκτημα αξιζεί το τίμημα που πληρώνουν, το γεγονός δηλαδή πως η ρουριτανική επαρχία, ή η ομόσπονδη αυτόνομη δημοκρατία, δεν είναι πλήρως ανεξάρτητη. Ορισμένες περιπτώσεις οι οποίες ταιριάζουν σ' αυτή τη γενική περιγραφή παραφένουν εκούσια στο πλαίσιο του ευρύτερου ομόσπονδου κράτους, ενώ άλλες στερήθηκαν αυτή την επιλογή διά της βίας. Το Κεμπέκ θα μπορούσε ν' αναφερθεί ως παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης, ενώ η 'Ιμπολαντ της Νιγηρίας, της δεύτερης.

Τίθεται τότε το ερώτημα: ποιες είναι οι ιδιότητες που, στον πραγματικό κόσμο, μοιάζουν με την μπλε του υποθετικού μας παραδείγματος; Οι γενετικά μεταβιβαζόμενοι χαρακτήρες αποτελούν έναν, και μόνο έναν, τύπο αυτής της μπλε ιδιότητας. Οι άλλοι, οι μη γενετικοί τύποι της, είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντικοί. Επίσης θα όφειλε κανείς να προσθέσει πως δεν μπορούν όλοι οι γενετικά μεταβιβαζόμενοι χαρακτήρες να προκαλέσουν ρήγματα στην κοινωνία. Από τη μια μεριά, ένα ξανθοκόκκινο κεφάλι με φακίδες μπορεί, για παράδειγμα, να είναι η αιτία να κοροϊδέψουν κάποιον όταν είναι παιδί· από την άλλη, οι κοκκινομάλλες γυναίκες κρίνονται μερικές φορές ως ιδιαίτερα ελκυστικές. Επιπλέον, κάποιες εθνικικές ομάδες λέγεται πως εμπεριέχουν δυσανάλογο

αριθμό κοκκινομάλληδων· ωστόσο, παρά τα γεγονότα αυτά
ή/και τις λαϊκές δοξασίες, τα κόκκινα μαλλιά επ' ουδενί γεν-
νούν συγχρούσεις ή κοινωνικά προβλήματα.

Ένα μέρος της εξήγησης θα πρέπει να είναι, για να χρη-
σιμοποιήσω τον όρο που γι' αυτό το σκοπό εισήγαγα, πως
τα κόχκινα μαλλιά είναι τελείως εντροπικά, παρά τις όποιες
φημολογούμενες εθνοτικές συσχετίσεις. Τα φυσικά χαρακτη-
ριστικά τα οποία, αν και μεταβιβάζονται γενετικά, δεν φέ-
ρουν ισχυρές ιστορικές και γεωγραφικές φορτίσεις τείνουν να
είναι εντροπικά. Κι ακόμη και στην περίπτωση που υπάρχει
κάποια μέτρια συσχέτιση με ένα κοινωνικό πλεονέκτημα ή
μειονέκτημα, το γεγονός τείνει να είναι κοινωνικά ανεπαί-
σθητο. Αντιθέτως, στη Ρουάντα-Ουρούντι, όπου τα μέλη
των καταχτητικών ποικινικών ομάδων είναι ψηλότερα από
τους ντύπιους αγρότες, και όπου τα μέλη και των δύο ομά-
δων είναι ψηλότερα από τους Πυγμαίους, το φυσικό ύψος
σχετίζεται πολύ έντονα με την εθνοτική καταγωγή και την
πολιτική θέση. Ωστόσο, στις περισσότερες άλλες κοινωνίες,
αυτή η συσχέτιση είναι αρκετά χαλαρή ώστε να μην προσ-
λαμβάνει ιδιαίτερη κοινωνική βαρύτητα. 'Οσοι φοιτούν στο
'Ητον φαίνεται πως είναι κατά μέσον όρο ψηλότεροι από
τους άλλους' τα ψηλά ωστόσο μέλη της ανακτορικής φρουράς
δεν θωρεύται πως ανήκουν σε ανώτερη κοινωνική τάξη.

Οι φυσικοί ή γενετικά μεταβιβάζόμενοι χαρακτήρες δεν αποτελούν παρά ένα μονάχα είδος «μπλε ιδιότητας». Τι γίνεται με τα υπόλοιπα; Είναι εξαιρετικά σημαντικό και ενδιαφέρον το γεγονός ότι μερικές βαθιά ριζωμένες θρησκευτικοπολιτισμικές συνήθειες έχουν τέτοια δύναμη και επιμονή που τους επιτρέπουν να θεωρηθούν σχεδόν ισοδύναμες με τους χαρακτήρες που πηγάζουν από τη γενετική μας σύσταση. Η γλώσσα και η επίσημη δογματική πίστη μοιάζουν να είναι λιγότερο βαθιά ριζωμένες και είναι ευκολότερο να απο-

βλήθιούν. Το συνονθύλευμα δύμως των οικείων και διάχυτων αξιών και στάσεων ζωής, οι οποίες κατά την αγροτική εποχή συνδέονταν συνήθως με τη θρησκεία (είτε ενσωματώνονταν στην επίσημη υψηλή θεολογία της εν λόγω πίστης είτε όχι), έχει συχνά την εμμονή της πεταλίδας και συνεχίζει να λειτουργεί ως διακριτικό σημάδι για τους σχετικούς πληθυσμούς. Στην εποχή, για παράδειγμα, που η Αλγερία εθεωρείτο, από νομική άποψη, τμήμα της Γαλλίας, η αφομοίωση των Αλγερινών μεταναστών εργατών στη Γαλλία δεν παρεμποδίζόταν από καμία πολιτική ή γενετική διαφορά μεταξύ ενός, ας πούμε, Καβύλου και ενός χωρικού της νότιας Γαλλίας. Η αγεφύρωτη εν γένει ρωγμή μεταξύ των δύο πληθυσμών, η οποία καθιστούσε αδύνατη κάθε λύση που θα περιελάμβανε αφομοίωση, ήταν πολιτισμική και όχι φυσική. Η βαθιά ριζωμένη σύγκρουση μεταξύ των δύο κοινοτήτων στο 'Ωλστερ δεν βασίζεται προφανώς στο όποιο επικοινωνιακό χάσμα μεταξύ των δύο κοινοτήτων, αλλά στην ταύτιση με μία από τις δύο αντίπαλες τοπικές κουλτούρες, ταύτιση που είναι τόσο στέρεη, ώστε να είναι συγκρίσιμη με κάποια φυσικά χαρακτηριστικά, παρ' όλο που πρόκειται για κοινωνικό παράγωγο. Οι τρομοκρατικές οργανώσεις, των οποίων το κατ' όνομα δόγμα, ή μάλλον η φρασεολογία, είναι ένας χαλαρός σύγχρονος επαναστατικός μαρξισμός, στρατολογούν ουσιαστικά τα μέλη τους από μια κοινότητα η οποία καθορίστηκε κάποτε από μια θρησκευτική πίστη και η οποία συνεχίζει να καθορίζεται σήμερα από την κουλτούρα που είχε συνδεθεί με την πίστη αυτή.

* Ένα συναρπαστικό και βαθιά αποκαλυπτικό γεγονός συνέβη πρόσφατα στη Γιουγκοσλαβία*: στη Βοσνία, ο πρώην

* Έπενθυμίζεται ότι το κείμενο κυκλοφόρησε το 1983, μια οκταετία πριν από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και την αναβίωση εθνοτικών και θρησκευ-

μουσουλμανικός πληθυσμός εξασφάλισε επιτέλους το δικαίωμα, και τούτο όχι χωρίς επίπονες προσπάθειες, να χρησιμοποιεί για τον εαυτό του τον όρο «μουσουλμάνος», όταν συμπλήρωνε στο απογραφικό δελτίο την ένδειξη «εθνικότητα». Τούτο δεν είχε καθόλου την έννοια πως διατηρούσαν ακόμη την πίστη και συνέχιζαν να ασκούν τα θρησκευτικά καθήκοντα ενάς μουσουλμάνος, ακόμη λιγότερο πως αναγνώριζαν ότι αποτελούσαν μια εθνότητα μαζί με τους άλλους μουσουλμάνους ή πρώην μουσουλμάνους της Γιουγκοσλαβίας δημοσίες οι Αλβανοί του Κόσσοβο. Μιλούσαν σερβοχροαστική γλώσσα, είχαν Σλάβους προγόνους και μουσουλμανικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Αυτό που ενοούσαν ήταν πως δεν μπορούσαν να περιγράψουν τους εαυτούς τους ούτε ως Σέρβους ούτε ως Κροάτες (παρ' όλο που είχαν κοινή με τους Σέρβους και τους Κροάτες γλώσσα), και ο λόγος ήταν πως οι χαρακτηρισμοί αυτοί υπονοούσαν κάποιον ο οποίος υπήρξε είτε Ορθόδοξος είτε Καθολικός. Εξάλλου ο χαρακτηρισμός κάποιου ως Γιουγκοσλάβου ήταν υπερβολικά αφηρημένος, γενικόλογος και αναιμικός.

Προτίμησαν λοιπόν να περιγράψουν τους εαυτούς τους ως «μουσουλμάνους» (και είχαν, τουλάχιστον επίσημα, την άδεια να το κάνουν), εννοώντας μ' αυτό πως ήταν Βόσνιοι Σλάβοι πρώην μουσουλμάνοι, οι οποίοι αισθάνονται πως αποτελούν μια εθνοτική ομάδα, παρά το γεγονός ότι δεν είναι γλωσσικά διακριτοί από τους Σέρβους και τους Κροάτες και παρά το γεγονός ότι η πίστη που τους διακρίνει είναι τώρα μια εκπεσούσα πίστη. Ο ανώτατος δικαστής Oliver Wendell Holmes παρατήρησε κάποτε πως για να είναι κανείς τζέντλεμαν δεν χρειάζεται να ξέρει λατινικά και ελληνικά, αλλά χρειάζεται να τα έχει ξεχάσει. Στις μέρες μας, για να είσαι

τικών κινημάτων μεταξύ των πληθυσμών της. (σ.τ.μ.)

Βόσνιος μουσουλμάνος δεν χρειάζεται να πιστεύεις πως δεν υπάρχει θεός άλλος από τον Θεό και πως ο Μωάμεθ είναι ο Προφήτης του, αλλά χρειάζεται να έχεις χάσει αυτή την πίστη. Το σημείο της μετάβασης από την πίστη στην κουλτούρα, της συγχώνευσής της με την εθνότητα και εντέλει με το κράτος, αποτυπώνει με πολλή σαφήνεια ένας διάλογος που περιέχεται σ' εκείνη την κλασική πλέον μελέτη σχετικά με το ρόλο του στρατού σε μια αναπτυσσόμενη χώρα, στις Τρεις Αδελφές του 'Αντον Τσέχωφ:

Τούζενμπαχ: Σκέπτεσθε ίσως – αυτός ο Γερμανός έχει ανάψει. 'Ομως, στο λόγο της τιμής μου, είμαι Ρώσος. Δεν μπορώ ούτε να μιλήσω γερμανικά. Ο πατέρας μου είναι Ορθόδοξος...

Ο βαρόνος, παρά το τευτονικό του όνομα και το υποτιθέμενο γενεαλογικό του δέντρο, υπερασπίζεται τη σλαβική του κοινωνική θέση, παραπέμποντας στο Ορθόδοξο θρήσκευμά του.

Λέγοντας αυτά, δεν ισχυρίζεται κανείς ότι όλες ανεξαιρέτως οι προβιομηχανικές θρησκείες πρόκειται να επιχειρήσουν μια νέα εμφάνιση με τη μορφή εθνοτικού δεσμού μέσα στο βιομηχανικό χωνευτήρι. Μια τέτοια θεώρηση θα ήταν παράλογη. Πρώτα πρώτα, όπως και στην περίπτωση των γλωσσών και των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων, ο αγροτικός κόσμος είχε συχνά μεγάλο πλεόνασμα θρησκειών. Γύρηρχαν τόσο πολλές. Ο αριθμός τους ήταν υπερβολικά μεγάλος σε σύγκριση με τον αριθμό των εθνοτικών ομάδων και των εθνικών κρατών για τα οποία είναι δυνατόν να υπάρξει χώρος στο σύγχρονο κόσμο. Έτσι ήταν απλούστατα αδύνατον να επιβιώσουν όλες τους (ακόμη και μεταμορφωνόμενες σε εθνοτικές οντότητες), όσο επίμονες κι αν ήταν. Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση των γλωσσών, πολλές από αυτές δεν εί-

ναι στην πραγματικότητα και τόσο επίμονες. Οι θρησκείες που στο βιομηχανικό κόσμο χρησιμεύουν κάποτε, αλλά όχι πάντα, ως βάση για μία νέα συλλογική ταυτότητα, πραγματοποιώντας τη μετάβαση, τρόπον τινά, από μία κουλτούρα-θρησκεία σε μια κουλτούρα-κράτος, είναι οι υψηλές θρησκείες, αυτές που ενισχύονται από τη γραπτή έκφραση και συντηρούνται από ειδικευμένο προσωπικό. Έτσι στον αγροτικό κόσμο η υψηλή κουλτούρα συνυπάρχει με χαμηλές κουλτούρες και χρειάζεται μία Εκκλησία (ή τουλάχιστον μία συντεχνία κληρικών) για να την υποστηρίζει. Στο βιομηχανικό κόσμο οι υψηλές κουλτούρες υπερισχύουν, χρειάζονται όμως κράτος και όχι Εκκλησία, και χρειάζονται ένα κράτος καθεμία. Αυτός είναι ένας τρόπος για να συνοψίσει κανείς την εμφάνιση της εθνικιστικής εποχής.

Οι υψηλές κουλτούρες τείνουν να γίνουν η βάση μιας νέας εθνικότητας (όπως στην Αλγερία), ενώ πριν από την εμφάνιση του εθνικισμού η θρησκεία προσδιόριζε με μεγάλη ακρίβεια όλους τους μη προνομιούχους σε αντίθεση προς τους προνομιούχους, ακόμη κι αν –ή ειδικά όταν– οι μη προνομιούχοι δεν διέθεταν κανένα άλλο κοινό θετικό χαρακτηριστικό (όπως θα μπορούσε να είναι η γλώσσα ή η κοινή ιστορία). Δεν υπήρξε ποτέ αλγερινό έθνος προγενέστερο της εθνικιστικής αφύπνισης του αιώνα μας, όπως παρατήρησε και ο Φερχάτ Αμπάς, ένας από τους κύριους πρώιμους εθνικιστές ηγέτες αυτής της χώρας. Ήπήρχε η πολύ ευρύτερη κοινότητα του Ισλάμ, και μια ολόκληρη σειρά από μικρότερες κοινότητες, τίποτε όμως που να αντιστοιχεί, έστω και κατά προσέγγιση, στους κατοίκους του παρόντος εθνικού χώρου. Σε μια περίπτωση όπως αυτή γεννιέται πράγματι ένα νέο έθνος, το οποίο ορίζεται ως το σύνολο όλων των οπαδών μιας δεδομένης πίστης μέσα σε ένα δεδομένο έδαφος. (Στην περίπτωση των Παλαιστινίων, η γλώσσα, η κουλτούρα και η κοινή εμ-

πλοκή, όχι όμως η θρησκεία, μοιάζουν σήμερα να προκαλούν μια παρόμοια κρυστάλλωση). Για να παίξει η εν λόγω θρησκεία το διαχωριστικό εθνοπροσδιοριστικό της ρόλο, θα ήταν ίσως αναγκαίο να μετασχηματιστεί ριζικά, όπως συνέβη στην Αλγερία: κατά τον 19ο αιώνα, το αλγερινό Ισλάμ, με το βαθύ σεβασμό που έτρεφε για τις ιερές οικογενειακές γραμμές καταγωγής (σόγια), συνταυτίζοταν για εντελώς πρακτικούς λόγους με τους αγροτικούς ιερούς χώρους και τις λατρείες. Στον 20ό αιώνα τα αποκήρυξε όλα αυτά και ταυτίστηκε με ένα μεταρρυθμιστικό κίνημα επικεντρωμένο στις ιερές γραφές, το οποίο αρνιόταν να νομιμοποιήσει την όποια διαμεσολάβηση αγίων μεταξύ του ανθρώπου και του Θεού. Τα αγροτικά ιερά καθόριζαν φυλές και σύνορα μεταξύ των φυλών το σύστημα που βασίστηκε στη γραφή και την ανάγνωση είχε τη δυνατότητα και κατόρθωσε πράγματι να ορίσει ένα έθνος.

Ρήγματα και φραγμοί

Η γενική επιχειρηματολογία μας θα μπορούσε να επαναδιατυπωθεί ως εξής. Η εκβιομηχάνιση γεννά μια κινητική και πολιτισμικά ομοιογενή κοινωνία, η οποία έχει κατά συνέπεια εξισωτικές προσδοκίες και ιδανικά, τέτοια που γενικά έλειπαν από τις προηγούμενες σταθερές, στρωματωμένες, δογματικές και απολυταρχικές αγροτικές κοινωνίες. Ταυτοχρόνως, στις πρώιμες φάσεις της, η βιομηχανική κοινωνία γεννά πολύ οξεία, επώδυνη και καταφανή ανισότητα, που γίνεται ακόμη πιο επώδυνη επειδή συνοδεύεται από μεγάλη αναστάτωση, αλλά και επειδή εκείνοι που βρίσκονται σε λιγότερο πλεονεκτική θέση τείνουν την εποχή εκείνη να ζουν σε άθλιες συνθήκες όχι μόνο με σχετικούς αλλά και με απόλυτους όρους. Στις συνθήκες αυτές –εξισωτικές προσδοκίες, α-

νισωτική πραγματικότητα, αθλιότητα και ήδη επιθυμητή αλλά απραγματοποίητη ακόμη πολιτισμική ομοιογένεια – η λανθάνουσα πολιτική ένταση οξύνεται και ενεργοποιείται, εφόσον κατορθώνει να πιαστεί από ισχυρά σύμβολα, από αποτελεσματικά διακριτικά σημάδια που θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν τον άρχοντα από τον αρχόμενο, τον προνομιούχο από το μη προνομιούχο.

Θα μπορούσε χαρακτηριστικά να πιαστεί από τη γλώσσα, από γενετικά μεταβιβαζόμενους χαρακτήρες («ρατσισμός») ή και από μόνη την κουλτούρα. Προς την τελευταία αυτή κατεύθυνση θείεται πολύ έντονα αφού, στις κοινωνίες που βρίσκονται σε διαδικασία εκβιομηχάνισης, η επικοινωνία, και άρα η κουλτούρα, αποκτά τώρα μία νέα και πρωτόγνωρη βαρύτητα. Η επικοινωνία γίνεται σημαντική λόγω του σύνθετου χαρακτήρα, της αλληλεξάρτησης και της κινητικότητας της παραγωγικής ζωής, στο πλαίσιο της οποίας είναι πλέον ανάγκη να μεταδίδονται πολύ περισσότερα, πιο σύνθετα, ακριβή και ελεύθερα συμφραζόμενων μηνύματα, σε σύγκριση με όσα είχαν ποτέ στο παρελθόν μεταδοθεί.

Μεταξύ των πολιτισμών, υπάρχουν εκείνοι που είναι συνδεδεμένοι με μια υψηλή (εγγράμματη) πίστη και οι οποίοι μοιάζουν καταλληλότεροι για να εκπληρώσουν το έργο της αποκρυστάλλωσης της δυσαρέσκειας. Οι τοπικές λαϊκές πίστεις και κουλτούρες, όπως και οι ελάσσονες διάλεκτοι, φαίνονται λιγότερο κατάλληλες για τόσο υψηλές επιδιώξεις. Βεβαίως, κατά την πρώιμη περίοδο της εκβιομηχάνισης, οι χαμηλές κουλτούρες, εάν φαίνονται πολιτικά πρόσφορες και κυρίως εάν προσδιορίζουν ευρείς και εδαφικά λίγο-πολύ συμπαγείς πληθυσμούς, έχουν κι αυτές σοβαρές πιθανότητες να μετατραπούν σε διακριτικά γνωρίσματα των μειονεκτούντων και να χρησιμοποιηθούν ως βάση της ταυτότητας και της ενότητάς τους. Στο πρώιμο αυτό στάδιο διάφορες αντιθέσεις

προσφέρονται για να εντείνουν την αντιπαράθεση προνομιούχων και μη προνομιούχων: η ευκολία πρόσβασης στο νέο τρόπο ζωής και τις εκπαιδευτικές του προϋποθέσεις, σε αντίθεση με την πρόσβαση μετ' εμποδίων (η εύκολη ή η αναστελλόμενη επικοινωνία), η υψηλή και η χαμηλή κουλτούρα.

Αυτός είναι ένας τύπος ρηγματογένεσης στον οποίο η έλειψη πραγματικής επικοινωνίας έχει καίρια σημασία, αφού σημαδεύει και φωτίζει μια αντικειμενική διαφορά. Αργότερα, όταν λόγω της γενικότερης ανάπτυξης ο επικοινωνιακός φραγμός και οι ανισότητες δεν έχουν πλέον τόση ένταση και όταν ένα κοινό βιομηχανικό στυλ επιτρέπει στους ανθρώπους να επικοινωνούν ακόμη και μέσα από διαφορετικές γλώσσες, αυτό που αποκτά πραγματικά κρίσιμη σημασία είναι μάλλον οι ανθεκτικοί, άνισα κατανεμημένοι («αντι-εντροπικοί») χαρακτήρες, είτε αυτοί είναι γενετικοί είτε βαθιά πολιτισμικοί. Στο στάδιο αυτό δεν είναι πλέον πολύ πιθανή η μετατροπή των πρώην χαμηλών πολιτισμών σε έναν νέο υψηλό, έτσι ώστε ν' αποκτήσει ένα λάβαρο μια ευρεία κατηγορία μη προνομιούχων, οι οποίοι δεν διέθεταν προηγουμένως κάτι που να τους δίνει μια κοινή ονομασία και να τους ενώνει. Ο λόγος είναι πως η περίοδος της οξυμένης αθλιότητας, της αποδιοργάνωσης, της πείνας και της καθολικής αλλοτρίωσης των χαμηλότερων στρωμάτων έχει πλέον λήξει. Η πικρία γεννιέται τώρα όλο και λιγότερο ως αποτέλεσμα αντικειμενικά απαράδεκτων συνθηκών (αφού, σύμφωνα με τη γνωστή ρήση, η στέρηση είναι τώρα σχετική). Αυτό που τώρα γεννά την πικρία είναι, πάνω απ' όλα, η μη τυχαία κοινωνική κατανομή κάποιου ορατού και αξιοπρόσεκτου συνήθως χαρακτηριστικού.

Η διαφορά μεταξύ των δύο σταδίων, του πρώιμου και του όψιμου, μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Κατά την πρώιμη φάση, υπάρχει τρομακτική διαφορά μεταξύ των ευκαιριών που έχουν στη ζωή τους οι ευκατάστατοι και οι πεινασμένοι

φτωχοί, αυτοί που ξέρουν να κολυμπούν στη νέα βιομηχανική δεξαμενή και αυτοί που μόλις και με πολύ κόπο μαθαίνουν να επιπλέουν. Ακόμη και τότε, η σύγκρουση πολύ σπάνια οξύνεται ώχασμανέται επ' αόριστον, αντίθετα με τις μαρξιστικές προβλέψεις, εκτός κι αν οι προνομιούχοι και οι άλλοι μπορέσουν να βρουν μια ταυτότητα και να αλληλοαναγνωρίστουν με πολιτισμικούς δρους, «εθνοτικά». Εφόσον όμως μπορέσουν να κάνουν αυτούς τους διαχωρισμούς μεταξύ τους, τότε, κατά κανόνα, γεννιέται ένα νέο έθνος (ή έθνη). Κι αυτό μπορεί να οργανωθεί είτε γύρω από μια υψηλή είτε γύρω από μια πρώην χαμηλή κουλτούρα. Εάν δεν υπάρχει ήδη έτοιμη και διαθέσιμη μια υψηλή κουλτούρα, ή εάν αυτή έχει ήδη δεσμευτεί από μια ανταγωνίστρια ομάδα, τότε μία χαμηλή μετατρέπεται σε υψηλή. Αυτή είναι η εποχή της γέννησης (ή της υποτιθέμενης «αναγέννησης») των εθνών και της μετάλλαξης των χαμηλών πολιτισμών σε εγγράμματους υψηλούς.

Το επόμενο στάδιο είναι διαφορετικό. Τώρα πλέον η οξεία αντικειμενική κοινωνική δυσαρέσκεια και η σαφής κοινωνική διαφοροποίηση δεν αναζητούν καμιά παλαιά πολιτισμική διαφοροποίηση που θα μπορούσε να είναι διαθέσιμη, για να την αξιοποιήσουν με στόχο τη δημιουργία ενός νέου φραγμού και εντέλει ενός νέου συνόρου. Τώρα, μόνο ένα αυθεντικό προηγούμενο εμπόδιο στην κινητικότητα και την ισότητα μπορεί πλέον να γεννήσει ένα νέο σύνορο, επειδή ακριβώς αναστέλλει την εύκολη αναγνώριση. Η διαφορά είναι σημαντική.

Ποικίλες οπτικές γωνίες

Ορισμένες ειδικές περιπτώσεις αξίζουν ιδιαίτερο σχολιασμό. Ο ισλαμικός πολιτισμός της αγροτικής περιόδου απεικονίζει με σαφήνεια τη θέση μας, σύμφωνα με την οποία οι

αγροτικές κοινωνίες δεν τείνουν να χρησιμοποιούν την κουλτούρα για να ορίσουν πολιτικές οντότητες· μ' άλλα λόγια, οι αγροτικές κοινωνίες δεν έχουν προδιάθεση για τον εθνικισμό. Η χαλαρή συντεχνία των ουλαμάδων, των σοφών-νομικών θεολόγων⁹, οι οποίοι έδωσαν τον τόνο και κυριάρχησαν ηθικά στον παραδοσιακό μουσουλμανικό κόσμο, υπήρξε δια-πολιτική και διεθνοτική, και δεν έχει ιδιαίτερους δεσμούς με κανένα κράτος και κανένα «έθνος» (αφ' ότου αποσυντέθηκε το χαλιφάτο, με τις μονοπωλιακές του βλέψεις στη δημιουργία ενιαίας πολιτικής στέγης για ολόκληρη την κοινότητα).

Το παραδοσιακό Ισλάμ των αγίων τόπων και των ιερών οικογενειακών γραμμών καταγωγής (σογιών) υπήρξε εξάλλου υπο-εθνοτικό και υπο-πολιτικό (όσον αφορά τις μείζονες οντότητες που θα μπορούσαν να παρομοιαστούν με τα ιστορικά και τα «εθνικά» κράτη) και, επιπλέον, υπηρετούσε και ενίσχυε τις ρωμαλέες τοπικές αυτοαμυνόμενες και αυτοδιοικούμενες οντότητες (φυλές). Έτσι το Ισλάμ υποδιαιρούνταν σε υψηλή και χαμηλή κουλτούρα, μεταξύ των οποίων υπήρχαν βεβαίως φαινόμενα ωσμωσης, στενές σχέσεις και αλληλοδιαπλοκή, ενώ περιοδικά ξέσπαγαν και συγκρούσεις κάθε φορά που κάποιοι «αφυπνιστές της μνήμης» αναβίωναν τον υποτιθέμενο αρχέγονο ζήλο της υψηλής κουλτούρας και συνένωναν τα μέλη των φυλών προς το συμφέρον της κάθαρσης, αλλά και του ίδιου του πλουτισμού και της πολιτικής ανόδου τους. Οι αλλαγές όμως που πραγματοποιούνταν σύμφωνα με τις αρχές αυτές, παρ' όλο που επήλθαν αρκετά συχνά, δεν επέφεραν καμιά βαθιά, δομική τροποποίηση στο παραδοσιακό σύστημα. Ενάλλασσαν το προσωπικό, χωρίς να αλλάζουν θεμελιωτικά την κοινωνία¹⁰.

Με την επώδυνη έλευση του εκσυγχρονισμού, τα πράγματα άλλαξαν πολύ. Έχουμε ήδη υποστηρίξει πως αυτό, σε γενικές γραμμές, σήμανε την αντικατάσταση μεταξύ άλλων

των διαφοροποιημένων, τοπικά προσκολλημένων χαμηλών πολιτισμών, από τυποποιημένους, αφαιρετικά ορισμένους και κωδικοποιημένους, στηριζόμενους στην εγγραμματοσύνη υψηλούς πολιτισμούς. Όμως η ισλαμική κοινωνία, από ιστορική σύμπτωση, ήταν ανέκαθεν ιδεωδώς προετοιμασμένη για την εξέλιξη αυτή. Έκρυβε μέσα της ταυτόχρονα έναν υψηλό και ένα χαμηλό πολιτισμό. Είχαν το ίδιο όνομα και δεν διαχρίνονταν πάντοτε προσεκτικά μεταξύ τους, παρά συχνά συγχέονταν και συγχωνεύονταν επίτηδες: ήταν αλληλένδετοι. Και οι δύο μπορούσαν κατά το παρελθόν ν' αποτελέσουν, όπως και αποτέλεσαν, το μέσον για μια ολόψυχη, παθιασμένη ταύτιση με το (υποθετικά ενιαίο) Ισλάμ, θεωρούμενο ως μια απόλυτη, ανυποχώρητη και τελική αποκάλυψη. Μπορεί το Ισλάμ να μην είχε εκαλησία, όμως η ανύπαρκτη αυτή εκαλησία ήταν μια εκαλησία ευρεία και φιλελεύθερη. Στο σύγχρονο κόσμο, η χαμηλή λαϊκή εκδοχή μπορεί να αποκηρύσσεται ως μια μορφή διαφθοράς, που την εκμεταλλεύεται, όταν δεν την εφευρίσκει ή δεν την υποδαυλίζει, ο ξένος αποικιοκρατικός εχθρός. Την ίδια στιγμή, η υψηλή εκδοχή γίνεται ένας πολιτισμός γύρω από τον οποίο είναι δυνατόν να αποκρυσταλλωθεί ένας νέος εθνικισμός. Κι αυτό είναι ιδιαίτερα εύκολο στην περίπτωση μιας γλωσσικής ομάδας, της οποίας η γλώσσα συνδέεται με εκείνη της μοναδικής αποκάλυψης. Είναι ιδιαίτερα εύκολο σε εκείνες επίσης τις περιπτώσεις όπου ολόκληρο το έθνος ταυτίζεται με το Ισλάμ, ενώ περιβάλλεται από μη μουσουλμάνους γείτονες (Σομαλούς, Μαλαΐσιους). Κι ακόμη, όταν ολόκληρος ο πληθυσμός ο οποίος υφίσταται τις διακρίσεις είναι μουσουλμανικός, παρά την έλλειψη γλωσσικής ομοιογένειας, και βρίσκεται σε αντιπαράθεση με τους μη μουσουλμάνους κρατούντες (Αλγερία), ή τέλος, όταν το έθνος ορίζεται κατά κανόνα στη βάση μιας μουσουλμανικής σέκτας και η πικρία του κατευθύνεται εναντίον μιας προκλητικά εκ-

κοσμικευμένης και δυτικοποιημένης άρχουσας τάξης καθώς και εναντίον μη μουσουλμάνων αλλοδαπών (Ιράν).

Η μοναδικότητα του Ισλάμ μπορεί ίσως να φανεί καλύτερα σαν ανακεφαλαιώσουμε το γενικό θέμα μας. Η αγροτική εποχή της ανθρωπότητας είναι μια περίοδος κατά την οποία ορισμένοι ξέρουν να διαβάζουν και οι περισσότεροι δεν ξέρουν, ενώ η βιομηχανική είναι μια εποχή κατά την οποία όλοι μπορούν και οφείλουν να διαβάζουν. Κατά την αγροτική εποχή, οι εγγράμματοι υψηλοί πολιτισμοί συνυπάρχουν με χαμηλούς αγράμματους και παραδοσιακούς πολιτισμούς. Κατά τη μεταβατική περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ των δύο εποχών, κάποιοι χαμηλοί ώς τότε πολιτισμοί μετατρέπονται σε νέους υψηλούς πολιτισμούς. Καμιά φορά η πολιτική βούληση και οι πολιτισμικοί χειρισμοί είναι σε θέση να εφεύρουν, να αναδημιουργήσουν ένα νέο υψηλό πολιτισμό, βασισμένο σε στοιχεία που ανασύρονται από ένα μακρινό παρελθόν και συναρμολογούνται επί τούτου για να δημιουργήσουν κάτι πραγματικά πολύ καινούργιο, όπως έγινε στο Ισραήλ.

Ωστόσο, οι υψηλοί πολιτισμοί οι οποίοι επιβιώνουν της μεταβατικής περιόδου πάύουν πλέον ν' αποτελούν το μέσον και τη σφραγίδα κάποιου κλήρου ή μιας αυλής και γίνονται, αντ' αυτού, το μέσον και το έμβλημα ενός «έθνους», ενώ υφίστανται ταυτόχρονα μια άλλη ενδιαφέρουσα μετατροπή. Όσο βρίσκονται στα χέρια μιας αυλής ή ενός αυλικού στρώματος ή ενός κλήρου, είχαν την τάση να είναι διεθνοτικοί και ακόμη δια-πολιτικοί και ήταν εύκολο να εξαχθούν όπου γινόταν κάποια απομίμηση της αυλής αυτής ή όπου αυτός ο κλήρος θεωρούνταν σεβαστός και χρήσιμος. Από την άλλη μεριά, τούτοι οι πολιτισμοί είχαν την τάση να συνδέονται στενά με την άκαμπτη συνήθως θεολογία και δογματική, που άριζε τον εν λόγω κλήρο και νομιμοποιούσε την αυλή. Κι όπως συνέβαινε με τις εγγράμματες ιδεολογίες της αγροτι-

κής εποχής, η δογματική αυτή είχε απολυταρχικές αξιώσεις και αντλούσε δύναμη ισχυριζόμενη όχι μόνο πως ήταν αλήθινή (τι να πει κανείς γι 'αυτό;) αλλά και πως αποτελούσε τον κεντρικό κανόνα της αλήθειας. Την ίδια στιγμή εξέδιδε πύρινους αφορισμούς εναντίον κάθε είδους αιρετικών και απίστων, των οποίων και οι παραμικρές αμφιβολίες σχετικά με τη μοναδική και προφανή αλήθεια αποτελούσαν στοιχεία αποδεικτικά της ηθικής τους κατάπτωσης, της «επί της γης διαφθοράς», σύμφωνα με τη ζωηρή έκφραση που χρησιμοποιεί στις θανατικές καταδικαστικές αποφάσεις του το αγροτικό καθεστώς θρησκευτικής αναβίωσης που βρίσκεται σήμερα στην έξουσία στο Ιράν. Τέτοιες ιδεολογίες είναι σαν οχυρά –Eine feste Burg ist mein Gott* – τα οποία δεσμεύουν μέσα στις επάλξεις τους όλες τις πηγές του νερού, στερώντας το έτσι από τον εχθρό. Δεν κρατούν απλώς το μονοπώλιο της αλήθειας (ζήτημα ασήμαντο, άλλωστε), αλλά κρατούν πάνω απ' όλα τις ίδιες τις πηγές και τις λυδίες λίθους της αλήθειας. 'Όλα τα πηγάδια βρίσκονται εντός των τειχών, κι αυτό λύνει το πρόβλημα, αφού ο εχθρός δεν είναι σε θέση να τα φτάσει.

'Όλα αυτά ήταν καλά και προσέφεραν μεγάλα πλεονεκτήματα κατά τη διάρκεια της αγροτικής εποχής, όταν οι εχθροί ήταν, στη χειρότερη περίπτωση, παρόμοιοι με τους ίδιους, συχνά δε ασθενέστερες, απλοϊκές, ανίσχυρες παραδοσιακές θρησκείες. Η βιομηχανική όμως εποχή στηρίζεται στην οικονομική αύξηση. Αυτή, με τη σειρά της, εξαρτάται από τη γνωστική αύξηση, την οποία επικύρωσαν (και επιπλέον βοήθησαν ίσως σημαντικά) οι καρτεσιανές και οι εμπειρικές φιλοσοφίες. Ουσιαστικός τους στόχος υπήρξε η απο-απολυτοποίηση κάθε θεμελιώδους πεποιθήσεως σχετικά με τον χόσμο, και η υποβολή όλων ανεξαιρέτως των ισχυρισμών σε α-

* (γερμ.) Μια οχυρή πόλη είναι ο θεός μου. (σ.τ.μ.)

μερόληπτη λεπτομερειακή διερεύνηση με κριτήρια («εμπειρία», «το φως της λογικής») που βρίσκονται πέρα από τα όρια και τα τείχη κάθε συστήματος πεποιθήσεων. Αυτό βάζει τελεία και παύλα στις απολυταρχικές φιλοδοξίες των τελευταίων, αφού θα πρέπει τώρα να υποκύπτουν σε ένα δικαστή που δεν ελέγχουν. Τα αποδεικτικά στοιχεία, όταν δεν γίνονται τα ίδια βασιλιάς, γίνονται τουλάχιστον αυτός που χρίζει το βασιλιά. Τα πηγάδια της αλήθειας βρίσκονται στο εξής σε ουδέτερο έδαφος, και κανένας δεν μπορεί να ισχυριστεί πως αποτελούν ιδιοκτησία του.

Αυτή είναι τουλάχιστον η καθαρά πνευματική, δογματική όψη μιας πολύπλοκης ιστορίας, που δεν είναι δύνατόν να την παρακολουθήσουμε εδώ στο σύνολό της, της ιστορίας των απολυταρχικών υψηλών πολιτισμών της αγροτικής εποχής, που υποχρεώθηκαν ν' αποβάλουν τον απολυταρχισμό τους και να επιτρέψουν στα πηγάδια της αλήθειας να περάσουν σε δημόσιο, ουδέτερο έλεγχο. Με λίγα λόγια, το τίμημα που οι υψηλοί αυτοί πολιτισμοί πληρώνουν για να μεταβληθούν σε ιδίωμα ολόκληρων εθνικών επικρατειών, αντί να συνεχίσουν να ανήκουν αποκλειστικά σε ένα κληρικό στρώμα, είναι η εκκοσμίκευσή τους. Αποβάλλουν τις απολυταρχικές και γνωστικές βλέψεις τους και παύουν πλέον να είναι συνδεδεμένοι με κάποιο δόγμα. Η Ισπανία αποτελεί μία από τις πιο καθυστερημένες εξαιρέσεις σ' αυτό, αφού διατήρησε έως μια αξιοσημείωτα όψιμη χρονολογία ένα εθνικιστικό καθεστώς, το οποίο ενσωμάτωνε, στην εικόνα που είχε για το έθνος, την υποστήριξη των απολυταρχικών Καθολικών φιλοδοξιών. Κατά τη διάρκεια των πρωιμότερων και δειλών σταδίων της φρανκικής φιλελευθεροποίησης, η νομιμοποίηση της δημόσιας προτεσταντικής λατρείας συναντούσε δυσκολίες, επειδή θεωρούνταν ένα είδος προκλητικής αναστάτωσης της ισπανικής ενότητας και ταυτότητας. Ένα απόλυτο δόγμα για όλους

και μια υψηλή κουλτούρα για μερικούς, μετατρέπεται τώρα σε μια απόλυτη κουλτούρα για όλους και ένα δόγμα για μερικούς. Η Εκαλησία οφείλει να παραδοθεί και να αυτοδιαλυθεί, εάν θέλει να περιλάβει στους κόλπους της την κοινωνία ολόκληρη. Η Μεγάλη Παράδοση πρέπει τώρα να ξεφορτωθεί το προηγούμενο νομιμοποιό της δόγμα, εάν θέλει να μεταβληθεί σε διάχυτη και καθολική κουλτούρα.

Γενικά, ότι κάποτε αποτελούσε ιδίωμα για ορισμένους και προδιαγεγραμμένη υποχρεωτική πίστη για όλους γίνεται τώρα υποχρεωτικό ιδίωμα για όλους και νερωμένη, ελαφριά, κυριακάτικη πίστη για ορισμένους. Αυτή είναι η φυσιολογική μοίρα των υψηλών πολιτισμών, στην περίπτωση που επιβιώσουν μιας σημαντικής μεταβατικής διαδικασίας. Στην κλασική βορειοδυτικοευρωπαϊκή περίπτωση, θα μπορούσε να πει κανείς πως η διαδικασία εξελίχθηκε σε δύο στάδια: η Μεταρρύθμιση γενίκευσε τον κλήρο και ενοποίησε την καθομιλουμένη με τη γλώσσα της λειτουργίας, και ο Διαφωτισμός μετέτρεψε σε κοσμικό το γενικευμένο τώρα κλήρο, καθώς και το χρησιμοποιούμενο σε εθνική πλέον κλίμακα γλωσσικό ιδίωμα που δεν συνδεόταν πλέον με κάποιο δόγμα ή κάποια τάξη.

Είναι ενδιαφέρον να αναλογιστεί κανείς τι θα είχε συμβεί στη Δυτική Ευρώπη, εάν η εκβιομηχάνιση και όλα τα συνοδευτικά της φαινόμενα είχαν αρχίσει κατά τους πρώιμους μεσαιωνικούς χρόνους, πριν από την ανάπτυξη λογοτεχνιών σε καθομιλούμενες γλώσσες και την εμφάνιση αυτού που τελικά έμελλε να αποτελέσει τη βάση για τις διάφορες υψηλές εθνικές κουλτούρες. Θα υπήρχε σίγουρα το ενδεχόμενο ενός λατινικού ή ίσως ρομανικού εθνικισμού, υπό την καθοδήγηση του κλήρου, σε αντιπαράθεση με τους σχετικά πιο τοπικούς εθνικισμούς, οι οποίοι τελικά αποκρυσταλλώθηκαν, εκοισμικεύοντας όχι πλέον μια δια-πολιτική κληρική υψηλή κουλτούρα, αλλά μια ημικληρική, ημιάυλη κουλτούρα. Εάν όλα είχαν

συμβεί νωρίτερα, ένας πανρομανικός εθνικισμός θα ήταν εξίσου πιθανός όσο και ένας πανσλαβικός, που στον 19ο αιώνα είχε θεωρηθεί πολύ σοβαρός, ή ένας παναραβικός του 20ού, εθνικισμοί βασισμένοι επίσης σε μια κοινή κληρική ανώτερη κουλτούρα, η οποία συνυπήρχε με τεράστιες διαφορές στο χαμηλό ή λαϊκό επίπεδο.

Το Ισλάμ βρίσκεται σ' αυτή ακριβώς την κατάσταση, βιώνοντας ταυτόχρονα μια σειρά μετασχηματισμών. Ο πιο διαμαρτυρόμενος από τους μεγάλους μονοθεϊσμούς είναι πάντοτε επιρρεπής στη Μεταρρύθμιση (το Ισλάμ θα μπορούσε πράγματι να χαρακτηρισθεί ως Διαρκής Μεταρρύθμιση). Μια από τις πολλές του διαδοχικές αυτομεταρρυθμίσεις συνέπεσε ουσιαστικά με την έλευση του σύγχρονου αραβικού εθνικισμού, πράγμα που κάνει το διαχωρισμό των δύο φαινομένων εξαιρετικά δύσκολο. Η εμφάνιση του έθνους και η επικράτηση του μεταρρυθμιστικού κινήματος μοιάζουν ν' αποτελούν τμήματα μιας και της αυτής εξελικτικής διαδικασίας. Η διάλυση των ρωμαλέων παλαιών τοπικών και συγγενειακών δομών, των οποίων οι παντοδύναμες, και κάποτε θανάσιμες, σκιές επιβιώνουν υπό τη μορφή εκτεταμένων δικτύων πελατειακών σχέσεων που κυριαρχούν στις νέες συγκεντρωτικές πολιτικές δομές, πηγαίνει χέρι χέρι με την κατάργηση της λατρείας των αγίων, απ' όπου πήγαζε το κύρος της μικροκοινωνικής οργάνωσης, καθώς επίσης και με την αντικατάστασή τους από μια μεταρρυθμισμένη ατομικιστική μονιστική θεολογία, η οποία αφήνει το μεμονωμένο πιστό να σχετίστει κατά μόνας με τον ένα Θεό, μέσα σε μια μεγάλη, ανώνυμη, απαλλαγμένη από διαμεσολαβητές κοινότητα – πράγμα που ουσιαστικά αποτελεί το ιδεώδες της εθνικιστικής επιταγής.

'Άλλοι υψηλοί πολιτισμοί, οι οποίοι κάνουν αυτή τη μετάβαση, χρειάζεται να πληρώσουν το τίμημα της εργατάλει-

ψης των παλαιότερων δογματικών θεμελίων και στηριγμάτων τους. Ο κύριος όγκος των δογμάτων που κουβαλούσαν ώς τώρα είναι εντελώς παράλογα, τόσο αστήρικτα σε μια εποχή επιστημικών φιλοσοφιών (που λατρεύουν την τεχνητή ωση), ώστε μετατρέπονται πλέον από πλεονεκτήματα σε εμπόδια. Αποβάλλονται με χαρά και προθυμία ή μετατρέπονται σε «συμβολικές» αξίες που σκοπό έχουν να δείχνουν μια σύνδεση με το παρελθόν, τη συνέχεια μιας κοινότητας μέσα στο χρόνο, και αγνοούνται συστηματικά όσον αφορά το κατ' όνομα δογματικό περιεχόμενό τους.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με το Ισλάμ. Το Ισλάμ κατά την αγροτική εποχή έμοιαζε με τον Ιανό. Το ένα του πρόσωπο είχε προσαρμοστεί στις θρησκευτικά και κοινωνικά πλουραλιστικές παραδόσεις της υπαίθρου και τις αντίστοιχες ομαδοποιήσεις, ενώ το άλλο απευθυνόταν προς τους πιο εγγράμματους, σχολαστικούς, λόγιους και ατομικιστές αστούς δασκάλους. Επιπλέον, το δόγμα που επιβλήθηκε σ' αυτούς τους τελευταίους ήταν απεσταγμένο, οικονομικό, μονιστικό σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι σχετικά αποδεκτό ακόμη και στη σύγχρονη εποχή. Την ίδια στιγμή το μπαρόκ φορτίο που φέρει ο αντίπαλος πολιτισμός της βόρειας ακτής της Μεσογείου είναι μάλλον ανυπόφορο και χρειάζεται λίγο λίγο να υποτονιστεί και να βγει υποβολικαία από τη μέση. Στα νότια της Μεσογείου, απαιτείται πολύ λίγη τέτοια λαθραία διήθηση – ή μάλλον, η διήθηση είχε ήδη γίνει, φανερά και μεγαλόφωνα, στο όνομα της απελευθέρωσης της αληθινής πίστης από την αδαή, αγροτική, αν όχι ξενόφερτη, πρόληψη και διαφορά. Ο Ιανός έχει εγκαταλείψει το ένα από τα δύο του πρόσωπα. Έτσι, στο εσωτερικό του μουσουλμανικού κόσμου, και ιδιαίτερα βεβαίως στο εσωτερικό του αραβικού μέρους του (ταυτόχρονα όμως και μεταξύ εκείνων που θα μπορούσαν ν' αποκληθούν έθνη «υποκατάστατα των Αράβων», τα

οποία αυτοχαρακτηρίζονται επιτόπου ως οι μουσουλμάνοι μιας δεδομένης περιοχής), ένας εθνικισμός που έχει ως βάση του μια γενικευμένη ανώνυμη εδαφική κοινότητα μπορεί τώρα να διαιωνίσει, υπερήφανα και χωρίς να τα απαρνείται, τα συγκεκριμένα δόγματα των οποίων φορέας ήταν προηγουμένως το κληρικό στρώμα. Το ιδεώδες των ουλαμάδων πλησιάζει την πραγματικότητα τουλάχιστον σε επιχράτειες που έχουν μέγεθος έθνους, περισσότερο απ' ό,τι συνέβαινε στις μέρες της οριζόμενης από τη συγγένεια κατάτμησης.

Η κομφότητα του δόγματος, η απλότητα, η λιτότητα, ο αυστηρός μονισμός, ο περιορισμός στο ελάχιστο των διακοσμητικών στοιχείων που θα μπορούσαν να ενοχλούν το πνεύμα, όλα αυτά βοήθησαν το Ισλάμ να επιβιώσει στο σύγχρονο κόσμο καλύτερα απ' όσο τα κατάφεραν πίστεις που διέθεταν περισσότερες δογματικές πολυτέλειες. Εάν όμως ισχύουν τα παραπάνω, εύλογα θα μπορούσε κάποιος να αναρωτηθεί για ποιον άραγε λόγο μια αγροτική ιδεολογία σαν τον κομφουκιανισμό δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει μια ακόμη καλύτερη επιβίωση: εφόσον αυτό το σύστημα πίστης ήταν ακόμη πιο αυστηρά επικεντρωμένο στους κανόνες της ηθικής και την τήρηση της τάξης και της ιεραρχίας και ενδιαφερόταν ακόμη λιγότερο για το θεολογικό και κοσμολογικό δόγμα. Είναι ωστόσο πιθανόν πως ένας αυστηρός, εμφατικός και επίμονος μονισμός έχει καλύτερα αποτελέσματα από μια αδιαφορία για το δόγμα συνδυασμένη με μια έμφαση στην ηθική. Η ηθική και τα πολιτικά ήθη των αγρο-εγγράμματων πολιτειών είναι τόσο απροκάλυπτα συγκαταβατικά και ανισωτικά που προκαλούν τα νεότερα γούστα. Ίσως αυτή να ήταν και η αιτία που έκανε τον κομφουκιανισμό τελείως ακατάλληλο για μια νεότερη κοινωνία, τουλάχιστον με την ίδια ονομασία και με την ίδια διαχείριση.

Αντίθετα, η έμφαση στον καθαρό μονισμό του Ισλάμ, σε

συνδυασμό με την αναπόφευκτη αμφισημία των συγκεκριμένων γηικών και πολιτικών του παρανέσεων, θα μπορούσε να βοηθήσει στη δημιουργία τέτοιων συνθηκών που να επιτρέπουν σε μία και την αυτή πίστη να νομιμοποιεί ταυτοχρόνως καθεστώτα προσκολλημένα στην παράδοση, όπως αυτό της Σαουδικής Αραβίας ή της Βόρειας Νιγηρίας, και καθεστώτα ριζοσπαστικών κοινωνικών αρχών, όπως αυτό της Λιβύης, της Νότιας Υεμένης ή της Αλγερίας. Οι πολιτικοί θαυματοποιοί μπορούσαν να στήσουν τον καταρρακτώδη λόγο τους γύρω από την αυστηρή θεολογία, ενώ την ίδια στιγμή ανακάτευαν την τράπουλα της πολιτικής γηικής σύμφωνα με τις δικές τους προτιμήσεις, χωρίς να τραβούν ιδιαίτερα την προσοχή των άλλων. Ο μονισμός, η (χάπτοτε επώδυνη) παραίτηση από την ανακούφιση της πνευματικής διαμεσολάβησης και των μεσαζόντων, πήρε το νου των πιστών μακριά από τους πνευματικούς μετασχηματισμούς οι οποίοι μετέτρεψαν μια πίστη που είχε κάποτε να κάνει με την κληρονομιά των καμηλών σε μια νέα που, ανάλογα με την περίπτωση, επέβαλλε ή απαγόρευε την εθνικοποίηση του πετρελαιικού πλούτου.

Εάν το Ισλάμ είναι μοναδικό επειδή ακριβώς επιτρέπει να χρησιμοποιείται η προβιομηχανική μεγάλη παράδοση ενός κλήρου ως εθνικό, κοινωνικά διάχυτο ιδίωμα και πίστη μιας κοινότητας νέου τύπου, τότε πολλοί από τους εθνικισμούς της υπο-σαχαρικής Αφρικής γίνονται ενδιαφέροντες ακριβώς επειδή αποτελούν παραδείγματα του αντίθετου όχρου συχνά ούτε διαιωνίζουν ούτε εφευρίσκουν έναν τοπικό υψηλό πολιτισμό (πράγμα που θα ήταν δύσκολο, αφού η ιθαγενής εγγραμματοσύνη είναι μάλλον σπάνια στην περιοχή), αλλά ούτε και αναβαθμίζουν μια πρώην παραδοσιακή κουλτούρα για να τη μετατρέψουν σε μια νέα, έγκυρη πολιτικά, εγγράμματη κουλτούρα, όπως συχνά έπραξαν οι ευρωπαϊκοί εθνικισμοί. Αντί γι' αυτό, επιμένουν να χρησιμοποιούν μια ξένη,

ευρωπαϊκή υψηλή κουλτούρα. Η υπο-σαχαρική Αφρική αποτελεί ένα από τα καλύτερα και σίγουρα το πιο εκτεταμένο πεδίο δοκιμών, όπου μπορεί να προσλάβει μεγάλη ισχύ η εθνικιστική αρχή, η οποία επιβάλλει τη σύγκλιση των εθνοτικών και των πολιτικών ορίων. Τα υπο-σαχαρικά πολιτικά σύνορα αψήφουν, ανεξαιρέτως σχεδόν, την αρχή αυτή. Η μαύρη Αφρική κληρονόμησε από την αποικιοκρατική εποχή ένα σύνολο συνόρων που χαράχτηκαν με πλήρη αδιαφορία (και χωρίς την παραμικρή εν γένει γνώση) για τα επιτόπου πολιτισμικά ή εθνοτικά όρια.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και έντονα χαρακτηριστικά της μετα-αποικιοκρατικής ιστορίας της Αφρικής ήταν ότι οι εθνικιστικές, αλυτρωτικές προσπάθειες που έγιναν για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση, αν και δεν έλειψαν εντελώς, υπήρξαν ωστόσο εντυπωσιακά ολιγάριθμες και ανίσχυρες. Οι προσπάθειες είτε για την αντικατάσταση της χρήσης ευρωπαϊκών γλωσσών ως μέσου της κρατικής διοίκησης είτε για τη διευθέτηση των διακρατικών συνόρων, έτσι ώστε να σέβονται τις εθνότητες, υπήρξαν ασθενικές και σπάνιες. Ποια είναι άραγε η εξήγηση; Μήπως τελικά ο εθνικισμός δεν αποτελεί δύναμη στη μαύρη Αφρική;

Έχουμε προτείνει ένα διαχωρισμό μεταξύ των «πρώιμων» ή οφειλόμενων στο επικοινωνιακό χάσμα εθνικισμών (στην περίπτωση των οποίων το επιπλέον μειονέκτημα που παρουσιάζει ένας εκτοπισμένος πρώην αγροτικός πληθυσμός, λόγω του ότι δεν συμμερίζεται την κυρίαρχη κουλτούρα, έρχεται να εντείνει την πικρία του για τις άλλες «αντικείμενικές» του στερήσεις) και του «όφιμου» εθνικισμού, ο οποίος γεννήθηκε από εμπόδια που δεν είχαν καμία σχέση με την επικοινωνία. Υπό το πρίσμα της σημαντικής αυτής αντίθεσης, ο αφρικανικός εθνικισμός ανήκει στο σύνολό του στο δεύτερο είδος ή στον αντι-εντροπικό τύπο. Στον πυρήνα του δεν θα

βρούμε μετανάστες εργάτες οι οποίοι στην πύλη του εργοστασίου υφίστανται κακοποιήσεις από τους αρχιεργάτες που μιλούν διαφορετική γλώσσα: αυτό που θα βρούμε είναι διανοούμενοι οι οποίοι είναι μεν ικανοί να επικοινωνούν με άνεση, βρίσκονται όμως, ως κατηγορία, αποκλεισμένοι από θέσεις με ουσιαστική ισχύ, λόγω ενός κοινού διακριτικού χαρακτηριστικού τους: του χρώματος. Τους ενώνει ο κοινός αποκλεισμός και όχι ο κοινός πολιτισμός. Βεβαίως, δεν απουσιάζουν τα φαινόμενα που συνδέονται με άλλους πρώιμους και οφειλόμενους σε επικοινωνιακό χάσμα τύπους εθνικισμού, συχνά δε γίνονται πολύ σημαντικά. Η κοινωνική θέση του αφρικανικού βιομηχανικού προλεταριάτου αποτελεί προφανώς το κορυφαίο σημείο της νοτιοαφρικανικής σύγχρονης εμφανής ήταν επίσης και ο ρόλος της χαμηλότερης αστικής τάξης, για παράδειγμα, στην άνοδο του Nkrumah*.

Η τυπική κατάσταση που δημιούργησε η ευρωπαϊκή κυριαρχία στην Αφρική ήταν η εξής: στήθηκαν αποτελεσματικές διοικήσεις, πολιτικές οντότητες που ήλεγχαν και διατηρούσαν την ειρήνη σε εκτεταμένες και σαφώς προσδιορισμένες, σταθερές περιοχές. Οι διοικήσεις αυτές ήταν καταφανέστατα αντι-εντροπικές με τρόπο ακραίο και παραδειγματικό. Οι ηγέτες και ορισμένοι άλλοι ακόμη ήταν λευκοί και όλοι οι υπόλοιποι μαύροι. Δύσκολα θα μπορούσε να υπάρξει απλούστερο ή πιο προφανές παράδειγμα. Σπάνια πολιτικό σύστημα στηρίχτηκε σε πιο κατανοητή και πιο ευανάγνωστη κατεύθυντήρια αρχή.

Στον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο, αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πλεονέκτημα, μια μεγάλη βοήθεια στην προσπάθεια ν' αποφευχθούν οι αμφίσημες κοινωνικές θέσεις καθώς

* Κ. Ενκρούμαχ: πρόεδρος της Γκάνας κατά την περίοδο 1960-66 και εμπνευστής της παναφρικανικής ιδέας (σ.τ.μ.)

και όλα τα δεινά των σκοτεινών και αβέβαιων συσχετισμών δυνάμεως που η αμφισημία θα μπορούσε να δημιουργήσει. Θα μπορούσε ν' αποτελέσει καλό οιωνό για τη σταθερότητα και την ικανότητα επιβίωσης του συστήματος. Η αρχή δεν ήταν ξένη για την Αφρική, και ορισμένες ιδιαγενείς πολιτικές δομές είχαν μάλιστα χρησιμοποιήσει κάποιες παραλλαγές της. Οι Αζάντ υπήρξαν μια κατακτητική αριστοκρατία η οποία επιβαλλόταν σε διαφορετικούς από εθνοτική άποψη υπηκόους. Μια αριστοκρατία Φουλάνι κυβέρνησε πολλές από τις πόλεις-κράτη της Βόρειας Νιγηρίας.

Εδώ όμως δεν επρόκειτο πλέον για το παραδοσιακό αγροτικό σύστημα. Οι Ευρωπαίοι στην Αφρική, αν και κατά καιρούς σεβάστηκαν τις τοπικές συνήθειες και στήριξαν την ισχύ τους, στην πραγματικότητα ήταν εκεί για να στήσουν έναν τύπο κοινωνίας προσανατολισμένο στην αγορά και το εμπόριο, εκπαιδευμένο («πολιτισμένο») και εντέλει βιομηχανικό. Ωστόσο, για λόγους στους οποίους διά μακρών επιμείναμε και δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ, η βιομηχανική ή η εκβιομηχανιζόμενη κοινωνία είναι βαθύτατα αλλεργική στους αντι-εντροπικούς θεσμούς. Το συγκεκριμένο υπήρξε ένα εξαιρετικά σαφές και περίοπτο παράδειγμα αυτού ακριβώς του γεγονότος! Εδώ δεν είχαμε να κάνουμε, όπως στο προηγούμενο παράδειγμά μας, με μία κατηγορία «Μπλε», οι οποίοι είχαν στατιστικά πολύ συχνή κατανομή στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της κοινωνίας, όπως ήταν η περίπτωση των ευρωπαϊκών αλυτρωτικών εθνικισμών. Εδώ επρόκειτο για ένα μικρό αριθμό λευκών που κυβερνούσαν ευρείς, κάποτε δε και τεράστιους πληθυσμούς. Ο εθνικισμός που γεννήθηκε από το γεγονός αυτό ήταν απλώς η συνάθροιση όλων των μαύρων, όλων των μη λευκών ενός δεδομένου τυχαίου εδάφους, το οποίο τώρα ενοποιούνταν από το νέο διοικητικό μη-

χανισμό. Οι οπαδοί του νέου εθνικισμού δεν είχαν κατ' ανάγκην κάποια κοινά θετικά χαρακτηριστικά.

Μετά την Ανεξαρτησία, στην πάλη για τον έλεγχο των νεοαποκτηθέντων κρατών, οι αμφισβητίες βάσιζαν εν γένει την ισχύ τους σ' αυτή ή σ' εκείνη την παραδοσιακή, προϋπάρχουσα εθνοτική ομάδα. Ωστόσο, το καταπληκτικό γεγονός εξακολουθεί να είναι η σταθερότητα των συνόρων, τα οποία οι αποικιοκράτες είχαν αυθαίρετα χαράξει και τα οποία αποτελούσαν μια πρόκληση για τις εθνότητες, όπως επίσης και η διατήρηση των γλωσσών των εποίκων ως μέσου της διοίκησης και της εκπαίδευσης. Είναι ίσως πολύ νωρίς για να μπορεί να διατυπώσει κανείς μια θεωρία για το κατά πόσον τέτοιες κοινωνίες έχουν τη δυνατότητα να φθάσουν στην εποχή της εσωτερικής ομοιογένειας, της κινητικότητας και της γενικευμένης εκπαίδευσης, εφόσον θα συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη γλώσσα των εποίκων, ή κατά πόσον μπορούν ώς ένα βαθμό να αντιπαρέλθουν τον ενθουσιασμό του πολιτισμικού αυτομετασχηματισμού που συνεπάγεται ο εκσυγχρονισμός, η προσαρμογή και η επιβολή μιας από τις ιθαγενείς γλώσσες. Η καινοτόμα αυτή διαδικασία επιχειρήθηκε, για παράδειγμα, στην Αλγερία, με την ιδιαίτερα επώδυνη «αραβοποίησή» της, η οποία σήμανε στην πράξη επιβολή μιας ανοίκειας γραπτής γλώσσας εις βάρος των τοπικών αραβικών ή βερβερικών διαλέκτων¹¹. Στη μαύρη Αφρική η καθιέρωση μιας ιθαγενούς γλώσσας προσκρούει όχι μονάχα στα πλεονεκτήματα της ξένης γλώσσας, η οποία έχει υπέρ της τα εγχειρίδιά της και τις διεθνείς διασυνδέσεις της, καθώς και το σημαντικό χρόνο που έχουν επενδύσει σ' αυτή τα κυβερνώντα ανώτερα στρώματα, αλλά σ' έναν επιπλέον τοπικό γλωσσικό κατακερματισμό, πολύ πιο εκτεταμένο από αυτόν που ίσχυε στην Ευρώπη. Προσκρούει τέλος στο γεγονός πως η επιλογή της οποιασδήποτε από τις αντίπαλες μεταξύ τους

τοπικές γλώσσες θ' αποτελούσε προσβολή για όλους τους υπόλοιπους, για τους οποίους δεν αποτελεί τη μητρική τους γλώσσα – και οι υπόλοιποι αυτοί αποτελούν συνήθως την πλειοψηφία, συχνά δε μια συντριπτικά μεγάλη πλειοψηφία.

Για τους λόγους αυτούς, εκείνες οι αφρικανικές εθνοτικές ομάδες οι οποίες είχαν συνδεθεί με έναν εγγράμματο υψηλό πολιτισμό, μέσω του προσγλυτισμού τους σε μία οικουμενική θρησκεία, το Ισλάμ ή το χριστιανισμό, βρέθηκαν καλύτερα εξοπλισμένες από τις άλλες στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν έναν αποτελεσματικό εθνικισμό. Η περιοχή όπου η πάλη μεταξύ των δύο αυτών πίστεων συνεχίζόταν παραδοσιακά, χωρίς την αποφασιστική νίκη της μιας από τις δύο, δηλαδή το Κέρας της Αφρικής, υπήρξε ταυτόχρονα η περιοχή που προσέφερε τα καλύτερα παραδείγματα αυτών που θα μπορούσαν να ονομαστούν κλασικοί εθνικισμοί. Έχει ειπωθεί για τους Μπόερς πως το μόνο που τους διέκρινε από τους Μπαντού εχθρούς τους, την εποχή που και οι δύο εισέβαλαν από διαφορετικές κατευθύνσεις στη Νότιο Αφρική, ήταν η κατοχή του Ιερού Βιβλίου, τοις τροχού και του πυροβόλου. Στο Κέρας της Αφρικής, τόσο οι Αμχάρας όσο και οι Σομαλοί είχαν στην κατοχή τους και το πυροβόλο και το Ιερό Βιβλίο (όχι το ίδιο Βιβλίο, αλλά ανταγωνιστικές και διαφορετικές εκδόσεις), και κανείς τους δεν είχε ιδιαίτερο πρόβλημα με τον τροχό. Και οι δύο αυτές εθνοτικές ομάδες, για να μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν καθένα από τα δύο εκείνα κομμάτια του πολιτισμικού εξοπλισμού, δέχονταν βοήθεια μέσω των δεσμών που διατηρούσαν με άλλα μέλη του ευρύτερου θρησκευτικού πολιτισμού, τα οποία τα χρησιμοποιούσαν συνήθως και ήταν πρόθυμα να τις ανεφοδιάζουν. Τόσο οι Σομαλοί όσο και οι Αμχάρας βοηθήθηκαν στο σχηματισμό κράτους από τα δύο αυτά εξαρτήματα. Οι Σομαλοί δημιούργησαν ορισμένους από αυτούς τους χαρακτηριστικούς μουσουλμανικούς

σχηματισμούς που στηρίζονται στο αστικό εμπόριο και τη φυλετική και ποιμενική συνοχή, οι οποίοι συνενώθηκαν από κάποια θρησκευτική φυσιογνωμία. Οι Αμχάρας δημιούργησαν στην Αιθιοπία τη μόνη πραγματικά πειστική αφρικανική ποικιλία φεουδαρχίας, μία χαλαρή αυτοκρατορία με τοπικούς έγγειους χρατούντες, η οποία συνδέθηκε με μία εθνική Εκκλησία.

Το πυροβόλο και το Ιερό Βιβλίο, με τις συγκεντρωτικές τους δυνατότητες, έκαναν τις δύο αυτές εθνοτικές ομάδες να κυριαρχήσουν στην πολιτική ιστορία αυτής της μεγάλης περιοχής, παρ' όλο που καμία από τις δύο τους δεν υπερίσχυε αριθμητικά. Άλλες εθνοτικές ομάδες, που δεν διέθεταν παρόμοια πλεονεκτήματα, στάθηκαν ανίκανες να τους αντισταθούν, ακόμη κι όταν ήταν πολύ πιο πολυάριθμες – όπως οι 'Ορομο (περισσότερο γνωστοί ως Γκαλά). Την εποχή της εφήμερης επιτυχούς σομαλικής προέλασης εναντίον των Αιθιόπων, στη δεκαετία του 1970, φαινόταν εφικτό και ταυτόχρονα ελκυστικό από τη σκοπιά των Σομαλών το ενδεχόμενο να παρουσιαστούν οι 'Ορομο ως ένας ανθρώπινος πληθυσμός χωρίς συγκεκριμένη μορφή, ως μία προεθνοτική πρώτη ύλη, η οποία περίμενε τα γυρίσματα της πολιτικής και του θρησκευτικού προσηλυτισμού για να μετατραπεί είτε σε Αμχάρας είτε σε Σομαλούς. Αυτό θα έδινε νόημα στη σομαλοποίησή τους, εάν ποτέ γινόταν. Οι 'Ορομο παρουσιάζονταν ως ένας τεράστιος πληθυσμός από Αδάμ και Εύες, στους οποίους ήταν ακόμη απαγορευμένο το μήλο της εθνότητας, και οι οποίοι ήταν εξοικειωμένοι μόνο με το ευτελές φύλλο συκής που αποτελεί η κατά ηλικιακές ομάδες κοινωνική οργάνωση. Με την ενσωμάτωσή τους στο κράτος των Αμχάρας, οι τοπικοί τους γηγέτες θα γίνονταν αξιωματούχοι του και εν καιρώ χριστιανοί και Αμχάρα. Εάν, αντίθετα, έμπαιναν στη σομαλική σφαίρα επιρροής, ο εξισλαμισμός τους στο όνομα

των μεγάλων τοπικών ιερών λατρειών θα σήμαινε πράγματι και τη σομαλοποίησή τους. Αφ' ότου όμως οι Σομαλοί έχασαν τον πόλεμο, οι προοπτικές αντίστασης στην κυριαρχία των Αμχάρας στο Κέρας εξαρτώνται εν πολλοίς από τη διέγερση των ποικίλων εθνικοαπελευθερωτικών μετώπων, που τελικά εμφανίζονται στο εσωτερικό της Αιθιοπικής Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου των 'Ορομο, οι οποίοι, ως πιο πολυάριθμοι, αναδεικνύονται επίσης σε πιο σημαντικούς. Κι επομένως, ακούμε τώρα όλο και λιγότερο να αναφέρεται κανείς στην προπολιτισμική τους κατάσταση μιλώντας για εθνοτική πρώτη ύλη.

Η αυτοκρατορία των Αμχάρας αποτέλεσε μία φυλακή εθνών, εάν υποθέσουμε πως κάτι τέτοιο υπήρξε ποτέ. Όταν το 1974 ανετράπη ο παλαιός αυτοκράτορας, οι νέοι κυβερνήτες ανακοίνωσαν πάραντα, όπως οφείλουν να κάνουν πάντοτε οι νέοι κυβερνήτες, ότι στο εξής όλες οι εθνοτικές ομάδες θα ήταν ίσες και, επιπλέον, ελεύθερες να επιλέξουν το πεπρωμένο τους. Μια συστηματική εκκαθάριση των διανοούμενων που προέρχονταν από τη μη αμχαρική ομάδα ακολούθησε πολύ σύντομα αυτά τα αξιοθαύμαστα και φιλελεύθερα αισθήματα. Η θλιβερή λογική αυτής της πολιτικής στόχευε στην παρεμπόδιση της εμφάνισης αντίπαλων εθνικισμών στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας¹².

Με λίγα λόγια, και οι δύο αυτοί ρωμαλέοι και επί του παρόντος κυρίαρχοι εθνικισμοί δείχνουν το πλεονέκτημα που συνιστά η διαθεσιμότητα ενός παλαιού υψηλού πολιτισμού, ο οποίος κάποτε αποτέλεσε ανεκτίμητο κεφάλαιο για το σχηματισμό κράτους, αλλά και σήμερα είναι εξίσου σημαντικός για την κατάκτηση μιας πρώτης πολιτικής αίσθησης της εθνότητας. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η εν λόγω εθνοτική ομάδα φαίνεται να καταλαμβάνει, μέσα στη δεδομένη περιο-

χή, την ίδια έκταση που καταλαμβάνει και η πίστη της, βοηθώντας έτσι σε μεγάλο βαθμό τον αυτοπροσδιορισμό.

Οι Σομαλοί παρουσιάζουν επιπλέον ενδιαφέρον επειδή αποτελούν (όπως και οι Κούρδοι) ένα από τα παραδείγματα της ανάμειξης του παλαιού φυλετικού συστήματος, που βασιζόταν στην κοινωνική δομή, με το νέο, ανώνυμο εθνικισμό, που θεμελιώνεται στην κοινή κουλτούρα. Η ένοια της γραμμής καταγωγής είναι ισχυρή και έντονη (αν εξαιρέσουμε την επίσημη αποδοκιμασία της και την απαγόρευση της επίκλησής της) και ενδεχομένως κρίσιμη για την κατανόηση της εσωτερικής πολιτικής. Αυτό δεν αντιφέσκει, κατά τη γνώμη μου, προς τη γενική θεωρία μας, η οποία υποστηρίζει πως η επιφροή μίας κοινής εγγράμματης κουλτούρας («εθνικότητα») πάνω στο νεότερο άνθρωπο πηγάζει από τη διάβρωση των παλαιών δομών, που παρείχαν κάποτε στον καθένα ταυτότητα, αξιοπρέπεια και υλική εξασφάλιση, ενώ τώρα, για τα ίδια πράγματα, οι άνθρωποι εξαρτώνται από την εκπαίδευση. Οι Σομαλοί έχουν κοινή κουλτούρα, η οποία, εάν συνδυαστεί με ένα δικό της κράτος (πράγμα που όντως συνέβη), είναι σε θέση να εξασφαλίσει την πρόσβαση σε γραφειοκρατική απασχόληση με ευνοϊκούς όρους σε κάθε Σομαλό. Οι δυνατότητες που έχει στη ζωή του καθώς και η ψυχολογική άνεση κάθε Σομαλού μέσα σε ένα τέτοιο κράτος, θεμελιώμενό στην κουλτούρα του, είναι εμφανώς καλύτερες απ' ό, τι θα ήταν σ' ένα γειτονικό κράτος χωρίς τέτοια θεμέλια. Την ίδια στιγμή ωστόσο πολλοί Σομαλοί παραμένουν κτηνοτρόφοι και ενδιαφέρονται για το δίκαιο της βοσκής έτσι όπως αυτό καθορίζόταν τον παλιό καιρό, ενώ συντηρούν αμοιβαίους δεσμούς με τους συγγενείς τους, δεσμούς που δεν φαίνεται να έχουν εντελώς ξεχαστεί στις δοσοληψίες της πολιτικής ζωής.

Όλα αυτά συνοψίζονται στο εξής: στις περισσότερες περιπτώσεις, το ενδιαφέρον της νέας, εκπαιδευτικά μεταδιδόμε-

νής εθνότητας προέρχεται ταυτόχρονα από μία άπωση και μία έλξη: την έλξη των νέων δυνατοτήτων απασχόλησης και την άπωση που πηγάζει από τη διάβρωση των παλαιών ασφαλών συγγενειακών ομαδοποιήσεων. Η περίπτωση των Σομαλών δεν είναι η μοναδική, αν και είναι ιδιαίτερα ανάγλυφη. Η επιβίωση του ποιμενικού συστήματος και ορισμένων τύπων εργατικής μετανάστευσης ή εμπορικών δικτύων μπορεί να συμβάλει στην επιβίωση μιας εκτεταμένης συγγενειακής κοινωνικής οργάνωσης στο σύγχρονο κόσμο. Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, έχουμε ένα συνδυασμό της φυλετικής νομιμοφροσύνης προς τη δόμη και της εθνικής νομιμοφροσύνης προς την κουλτούρα (και μάλιστα την εγγράμματη). Είναι όμως σχεδόν αδύνατον να διανοηθεί κανείς ότι θα μπορούσε να είχε ανατείλει ο νεότερος κόσμος, εάν παρέμεναν παντού ισχυρές οι δομικές, μικροοργανωτικές δυσκαμψίες. Οι μεγάλες ιστορίες επιτυχούς οικονομικής ανάπτυξης μιλούν για κοινωνίες των οποίων ο πλούτος και η ισχύς συνιστούσαν τις αποδείξεις που προσανατόλιζαν την ανθρωπότητα προς το νέο τρόπο ζωής: και βέβαια οι ιστορίες εκείνες ή τα πρότυπα δεν ήταν ούτε θα μπορούσαν να είναι αυτού του είδους. Η εν γένει εμφάνιση του νεότερου πνεύματος εξαρτήθηκε από τη διάβρωση των ποικίλων, ασύμμαντων σε μέγεθος, δεσμευτικών, τοπικών οργανώσεων και την αντικατάστασή τους από κινητικές, ανώνυμες, εγγράμματες κουλτούρες, αναφερόμενες σε μία ταυτότητα. Αυτή η γενικευμένη συνθήκη έκανε τον εθνικισμό κανονιστικό και πανταχού παρόντα: και καμία περιστασιακή αλληλεπικάλυψη των δύο αυτών τύπων νομιμοφροσύνης, καμία δηλαδή περιστασιακή χρήση των δεσμών συγγένειας για μια σαθρή, παρασιτική και μερική προσαρμογή στο νέο σύστημα, δεν έρχεται σε αντίφαση με τη συνθήκη αυτή. Η νεότερη βιομηχανία μπορεί να χαρακτηρίζεται στην κορυφή της από πατερναλισμό και νεποτισμό· ποτέ όμως δεν

μπορεί να επανδρώνει τις παραγωγικές της μονάδες στη βάση συγγενικών ή εδαφικών αρχών, όπως είχε κάνει η κατά φυλές οργανωμένη κοινωνία.

Η αντίθεση που θέτω εδώ μεταξύ εθνικισμού, ο οποίος θεμελιώνεται στον πολιτισμό, και φυλετισμού, ο οποίος θεμελιώνεται στις δομές, προτείνεται ως μία αυθεντική αναλυτική διάκριση μεταξύ δύο αντικειμενικά διακριτών τύπων κοινωνικής οργάνωσης: δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη σχετικιστική ή συναισθηματική αντίθεση μεταξύ του δικού μου εθνικισμού και του δικού σου φυλετισμού. Αυτή δεν είναι παρά η γλώσσα του επαίνου και του ψόγου, μέσω της οποίας αντίπαλοι εν δυνάμει εθνικισμοί μάχονται ο ένας τον άλλον, και σύμφωνα με την οποία «είμαι πατριώτης, είσαι εθνικιστής, είναι φυλετιστής» κι αυτό παραμένει αναλλοίωτο όποιος κι αν τυχαίνει να μιλάει. Υπό την έννοια αυτή, εθνικισμοί είναι απλώς εκείνοι οι φυλετισμοί, ή οποιοδήποτε άλλο είδος ομάδας, οι οποίοι, λόγω τύχης, προσπάθειας ή συγκαρίας, κατόρθωσαν να αποκτήσουν αποτελεσματική δύναμη μέσα στις νεότερες συνθήκες. Είναι δυνατόν να τους αναγνωρίσουμε μόνο *ex post factum**. Ο φυλετισμός ποτέ δεν ευημερεί, γιατί όταν το κάνει όλοι θα τον σεβαστούν ως αληθινό εθνικισμό και κανένας δεν θα τολμήσει να τον αποκαλέσει φυλετισμό.

7

Μια τυπολογία των εθνικισμών

Μία χρήσιμη τυπολογία των εθνικισμών μπορεί να κατασκευαστεί με απλή επεξεργασία των ποικίλων δυνατών συνδυασμών των κρίσιμων παραγόντων οι οποίοι υπεισέρχονται στη συγκρότηση μιας νεότερης κοινωνίας. Ο πρώτος παράγων που πρέπει να εισαχθεί σ' αυτό το απλουστευτικά κατασκευασμένο πρότυπο είναι εκείνος της εξουσίας. Εδώ δεν είναι ανάγκη να παίξει κανείς με δυαδικές ή οποιεσδήποτε άλλες εναλλακτικές δυνατότητες. Δεν υπάρχει λόγος να εξετάσει το ενδεχόμενο της απουσίας ή της διάχυσης της συγκεντρωτικής εξουσίας σε μία νεότερη κοινωνία. Οι νεότερες κοινωνίες είναι πάντοτε και αναπόφευκτα συγκεντρωτικές, με την έννοια πως η τήρηση της τάξης είναι καθήκον μιας ομάδας ή ενός συνόλου ομάδων και δεν είναι διάχυτη στην κοινωνία. Σύνθετος καταμερισμός εργασίας, συμπληρωματικότητα, αλληλεξάρτηση και διαρκής κινητικότητα: όλοι αυτοί οι παράγοντες αποτρέπουν τους πολίτες από το διπλό ρόλο του παραγωγού και του συμμετέχοντα στη βία. Υπάρχουν κοινωνίες –ιδιαίτερα κάποιες ποιμενικές– όπου αυτός ο συνδυασμός είναι εφικτός: ο βιοσκός είναι ταυτόχρονα στρατιώτης και συχνά επίσης δημιογέροντας, νομικός και ραψωδός της φυλής του. Ολόκληρη η κουλτούρα ή σχεδόν ολόκληρη της συνολικής κοινωνίας μοιάζει να εμπεριέχεται σε κάθε άτομο και όχι να κατανέμεται μεταξύ τους υπό διαφορετικές μορφές, ενώ η κοινωνία μοιάζει να αποφεύγει την εξειδίκευση σε

* (λατ.) *ex tamen iustis, ceteris partibus tamen operari possunt* (σ.τ.μ.)

πολύ αξιοσημείωτο βαθμό, τουλάχιστον ως προς το άρρεν μισό της. Οι λίγοι ειδικοί που μια τέτοια κοινωνία ανέχεται γίνονται ταυτόχρονα και αντικείμενο περιφρόνησής της.

Όσο κι αν είναι εφικτά για τους σχεδόν νομάδες κτηνοτρόφους, όλα αυτά καθίστανται αδύνατα στη σύνθετη νεότερη βιομηχανική κοινωνία. Οι ειδικοί που την αποτελούν δεν έχουν διαθέσιμο χρόνο για ν' ανοίξουν ένοπλοι δρόμο από το σπίτι προς το γραφείο, για να πάρουν προληπτικά μέτρα εναντίον μιας αιφνιδιαστικής επίθεσης αντίπαλου σωματείου, ούτε για να συμμετάσχουν οι ίδιοι σε μια νυχτερινή επίθεση αντιποίνων. Αυτό μπορεί να το έκαναν οι λαθρέμποροι, που δεν αποτέλεσαν όμως πρότυπο για το νεότερο άνθρωπο των επιχειρηματικών συγκροτημάτων. Οι επιχειρήσεις τύπου Μαρίας ανθίζουν κατά κανόνα μόνο σε περιοχές όπου η παρανομία καθιστά δύσκολη την προσφυγή στις επίσημες ομάδες τήρησης της τάξης. Η τάση περάσματος από αυτό το έδος επιχειρήσεων στο νόμιμο φαίνεται να είναι εντονότερη από την αντίστροφη. Πράγματι, τα μέλη των νεότερων κοινωνιών είναι ελάχιστα εξασκημένα ή έμπειρα στην άσκηση βίας ή την αντίσταση στη βία. Μερικοί τομείς της νεότερης κοινωνίας ξεφεύγουν ενίστε από αυτή τη γενίκευση, όπως εκείνοι που ζουν καθημερινά με την αστική βία στα υποβαθμισμένα αστικά κέντρα. Και υπάρχει τουλάχιστον μία σύνθετη από οικονομική άποψη κοινωνία, δηλαδή ο Λίβανος, η οποία φαίνεται να έχει ως τώρα* επιβιώσει της αποσύνθεσης της κεντρικής αρχής, με εκπληκτική ανθεκτικότητα και επιτυχία.

Αυτές, ωστόσο, οι σχετικά ελάσσονες εξαιρέσεις δεν υπονομεύουν το βασικό ισχυρισμό πως σε μια νεότερη κοινωνία η τήρηση της κοινωνικής τάξης δεν είναι κάτι που διαχέεται ο-

* Υπενθυμίζεται πως η πρώτη έκδοση του ανά χέρας βιβλίου γίνεται το 1983. (σ.τ.μ.)

μαλά στο σύνολο της κοινωνίας –όπως συμβαίνει χαρακτηριστικά σε φυλές με κατατμημένη κοινωνική οργάνωση– αλλά συγκεντρώνεται στα χέρια ορισμένων μελών της κοινωνίας. Με απλούστερους όρους, παραμένει πάντοτε ακριβές πως μερικοί χειρίζονται την εξουσία αυτή και μερικοί όχι. Μερικοί βρίσκονται πλησιέστερα στις θέσεις ελέγχου των ομάδων καταστολής απ' ό,τι άλλοι. Αυτό γεννάει την ομολογουμένως χαλαρή, ωστόσο χρήσιμη, διάχριση μεταξύ αυτών που διαχειρίζονται την εξουσία και των άλλων, αντίθεση η οποία μας παρέχει το πρώτο στοιχείο στην προσπάθεια να κατασκευάσουμε ένα απλοποιημένο μοντέλο της νεότερης κοινωνίας, το οποίο και πρόκειται να μας δώσει, μέσα από ποικίλους συνδυασμούς των περαιτέρω στοιχείων, τους διάφορους τύπους του εθνικισμού.

Το επόμενο στοιχείο του μοντέλου είναι η πρόσβαση στην εκπαίδευση ή σε μία βιώσιμη υψηλή κουλτούρα (τα δύο αυτά αντιμετωπίζονται εδώ ως ισοδύναμα). Η έννοια της εκπαίδευσης ή της βιώσιμης υψηλής κουλτούρας είναι και πάλι μάλλον χαλαρή, αυτό όμως δεν την κάνει λιγότερο χρήσιμη. Αναφέρεται σ' εκείνο το πλέγμα ικανοτήτων που καθιστά έναν άνθρωπο κατάλληλο για να καταλάβει τις περισσότερες από τις συνήθεις θέσεις σε μια νεότερη κοινωνία, και τον κάνει τρόπον τινά ικανό να κολυμπά άνετα μέσα σ' ένα τέτοιο πολιτισμικό στοιχείο. Πρόκειται περισσότερο για μια συνδρομή παρά για έναν αυστηρό κατάλογο δεξιοτήτων: Ισως καμιά δεξιότητα δεν είναι από μόνη της απολύτως απαραίτητη. Η γνώση γραφής και ανάγνωσης αποτελεί αναμφίβολα ένα κεντρικό μέρος του, παρ' όλο πού τα κατά καιρούς επιτήδεια και débrouillard* άτομα μπορούν και χωρίς αυτή να τα

* (γαλλ. αρχικά) αυτός που βρίσκει πάντα τον τρόπο, ο επιτίθειος, ο καταφερτζής (σ.τ.μ.)

βγάλουν πέρα στο νεότερο κόσμο, ακόμη και να συγκεντρώσουν ολόκληρες περιουσίες. Τα ίδια ισχύουν για τη στοιχειώδη αριθμητική, για ένα ελάχιστο τεχνικών ικανοτήτων καθώς και για κάποια ευέλικτη, ευπροσάρμοστη νοοτροπία, η οποία ενθαρρύνεται από τη ζωή στην πόλη, ενώ καταστέλλεται από τις αγροτικές παραδόσεις. Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε να πει κανείς –και αυτό είναι βεβαίως σημαντικό για το επιχείρημά μας– πως άτομα επαρκώς προικισμένα ή υποκοινότητες που βρίσκονται σε ευνοϊκή θέση μπορούν μερικές φορές να αποκτήσουν ανεξάρτητα αυτή την ελάχιστη συνδρομή δεξιοτήτων, η ευρεία όμως και πραγματική της διάχυση προϋποθέτει ένα καλοδιατηρημένο και αποτελεσματικό συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Σε συνάρτηση με αυτή την πρόσβαση στην εκπαίδευση (υπό την έννοια που της δόθηκε), παρουσιάζονται εναλλακτικές επιλογές και διάφορες πιθανές καταστάσεις. Σε σχέση δόμως με την εξουσία δεν υπάρχει καμία: σε μία βιομηχανική κοινωνία ισχύει πάντοτε ότι μερικοί την έχουν και μερικοί δύχι. Αυτό μας παρέχει την αφετηριακή κατάσταση, μία κοινωνία που χωρίζεται χονδρικά σ' αυτούς που διαχειρίζονται την εξουσία και στους υπόλοιπους. Σε συνάρτηση όμως με την πρόσβαση στην εκπαίδευση, δεν υπάρχει τέτοια προκαθορισμένη διάκριση. Ως προς τη δεδομένη, διχασμένη από την εξουσία κοινωνία υπάρχουν τώρα τέσσερις ξεχωριστές δυνατότητες: είναι δυνατόν να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση μόνο οι κρατούντες, αφού μπορούν να χρησιμοποιούν το προνόμιο της εξουσίας τους για να διαφυλάσσουν για τους εαυτούς τους το μονοπάλιο αυτής της πρόσβασης. Υπάρχει εναλλακτικά η περίπτωση να έχουν αυτή τη δυνατότητα πρόσβασης τόσο οι κρατούντες όσο και οι υπόλοιποι. Ένα τρίτο ενδεχόμενο είναι να έχουν τέτοια πρόσβαση μόνο οι υπόλοιποι (ή μερικοί από αυτούς) και να μην την έχουν οι κρατούντες (κα-

τάσταση όχι και τόσο παράλογη, απίθανη ή ανεδαφική, όσο θα μπορούσε να φανεί με μια πρώτη ματιά). Τελευταίο ενδεχόμενο είναι, όπως συμβαίνει μερικές φορές, κανένα μέρος να μην απολαμβάνει τα οφέλη μιας τέτοιας πρόσβασης, ή, για να το πούμε απλούστερα, τόσο οι άρχοντες όσο και οι αρχόμενοι να αποτελούν κοπάδια αμαθών, βυθισμένων, κατά την έκφραση του Καρλ Μαρξ, στην ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής. Αυτή είναι μία εντελώς ρεαλιστική και εύλογη κατάσταση, καθόλου ασυνήθιστη στη ροή της παρελθούσης ανθρώπινης ιστορίας, και όχι εντελώς άγνωστη ακόμη και στην εποχή μας.

Τα τέσσερα πιθανά ενδεχόμενα που έχουμε ν' αντιμετωπίσουμε, ή μάλλον που γενιούνται από τις παραδοχές μας (θα εξηγήσουμε αργότερα τα δύο εναλλακτικά υπο-ενδεχόμενα του καθενός τους, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 2) αντιστοιχούν πράγματι σε ρεαλιστικές ιστορικές καταστάσεις. Όταν η κατηγορία εκείνων που κατέχουν την εξουσία αντιστοιχεί χονδρικά σ' εκείνους οι οποίοι έχουν επίσης πρόσβαση στο είδος της εκπαίδευτικής προετοιμασίας που τους είναι απαραίτητη για τη νέα ζωή, έχουμε μία κατάσταση που ανταποκρίνεται, στο σύνολό της, στην πρώιμη εκβιομηχάνιση. Οι ανίσχυροι νέοι μετανάστες, που μόλις έχουν αποσπαστεί από τη γη, δεν έχουν αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα και είναι πολιτισμικά αλλοτριωμένοι, αβοήθητοι απέναντι σε μια κατάσταση την οποία δεν είναι σε θέση να επηρεάσουν και ούτε μπορούν να κατανοήσουν. Συνιστούν το κλασικό πρώιμο προλεταριάτο, όπως το περιέγραψαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς (το οποίο εντελώς εσφαλμένα απέδωσαν σε μεταγενέστερα στάδια της βιομηχανικής κοινωνίας), που συχνά αναπαράγεται στις παραγκουπόλεις των χωρών που κατακλύζονται αργότερα από το κύμα της εκβιομηχάνισης.

Ο δεύτερος συνδυασμός, από την άλλη μεριά, ανταποκρί-

νεται στην ύστερη εκβιομηχάνιση, όπως τη ζουμε στην πραγματικότητα (και όχι όπως αυτή που είχε εσφαλμένα προβλεφθεί): η μεγάλη ανισότητα στην κατανομή της εξουσίας συνεχίζεται, δύναμις οι διαφορές κούλτουρας, εκπαίδευσης και τρόπου ζωής έχουν υποστεί τεράστια μείωση. Το σύστημα στρωμάτωσης είναι ομαλό και συνεχές, δεν είναι πολωμένο, ούτε συνίσταται σε διαφορετικής ποιότητας στρώματα. Υπάρχει μία σύγκλιση όσον αφορά τον τρόπο ζωής και μία ελάττωση της κοινωνικής απόστασης, ενώ η πρόσβαση στη νέα μάθηση, στην πύλη του νέου κόσμου, είναι στην ουσία ανοιχτή για όλους, και, παρ' όλο που με κανέναν τρόπο δεν μπορούμε να μιλάμε για τέλεια ισότητα, τουλάχιστον δεν παρεμβάλλονται σοβαρά εμπόδια σε οποιονδήποτε επιθυμεί να την πλησιάσει. (Σοβαρά εμπόδια αντιμετωπίζουν μόνο αυτοί που είναι φορείς αντι-εντροπικών χαρακτηριστικών, έτσι όπως έχουν ήδη περιγραφεί).

Η τρίτη, και παράδοξη εκ πρώτης όψεως, κατάσταση, κατά την οποία αυτοί οι οποίοι διαχειρίζονται την εξουσία βρίσκονται σε μειονεκτική θέση όσον αφορά την απόκτηση νέων δεξιοτήτων, είναι δυνατόν να εμφανιστεί στην πραγματικότητα και επ' ουδενί δεν αντιπροσωπεύει ένα ασυνήθιστο Ιστορικό ενδεχόμενο. Στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες τα άρχοντα στρώματα είναι συχνά διαποτισμένα με ένα ήθος το οποίο προσδίδει αξία στις πολεμικές δραστηριότητες, την παρορμητική βία, την αρχή της εξουσίας, τη γαιοκτησία, την επιδεικτική σχόλη και δαπάνη. Το ίδιο αυτό ήθος απορρίπτει με περιφρόνηση την ευταξία, την οικονομική διαχείριση του χρόνου ή κάθε άλλου αγαθού, το εμπόριο, την επιμέλεια, την αποταμίευση, τη συστηματική προσπάθεια, την πρόνοια και τη μάθηση από βιβλία. (Ο τρόπος με τον οποίο μερικά από τα τελευταία χαρακτηριστικά θα μπορούσαν παρ' όλα αυτά να γίνουν της μόδας, να κυριαρχήσουν και να φτάσουν να χα-

ρωτηρίζουν τα κυρίαρχα στρώματα της κοινωνίας, αποτελεί εντέλει και το θέμα της πιο διάσημης απ' όλες τις κοινωνιολογικές θεωρήσεις, δηλαδή εκείνης του Βέμπερ για την πρόλευση του κεφαλαιοκρατικού πνεύματος). Κατά συνέπεια, αυτές οι δεύτερες αξίες βρίσκονται φυσιολογικά μόνο μεταξύ των λίγο-πολύ περιφρονητέων αστικών, εμπορικών, μαθησιακά προσανατολισμένων ομάδων, οι οποίες μπορεί να γίνονται ανεκτές και να διώκονται περιοδικά από τους κυρίους τους. Ός εδώ καλά: στο πλαίσιο του παραδοσιακού συστήματος, η κατάσταση αποκτά μια ορισμένη σταθερότητα. Τα πρόσωπα μπορεί ν' αλλάζουν, η δομή όμως παραμένει. Κανονικά εκείνοι που συσσωρεύουν με την αποταμίευση και την προσήλωσή τους στην εργασία δεν αφήνονται να εκτοπίσουν την αργόσχολη τάξη η οποία ενδιαφέρεται για επιδεικτική κατανάλωση, αφού αυτή τους μαδάει κατά τακτά χρονικά διαστήματα και περιστασιακά τους μακελεύει. (Στην ινδική περίπτωση, αυτοί που αποκτούσαν πλεόνασμα έτειναν να τοποθετούν όλα τους τα χρήματα σε ιερά, με σκοπό να μετριάζουν ή να αποφεύγουν το μάδημα).

Με την εμφάνιση όμως του βιομηχανικού συστήματος, υπό τη μορφή της διάδοσης των σχέσεων αγοράς, των νέων στρατιωτικών και παραγωγικών τεχνολογιών, των αποικιακών κατακτήσεων και ούτω καθεξής, η προηγούμενη σταθερότητα χάθηκε για πάντα. Και μέσα σ' αυτό τον ασταθή και ανάστατο κόσμο αυτό που παρέχει μεγάλο πλεονέκτημα και εύκολη πρόσβαση στις νέες πηγές πλούτου και εξουσίας είναι οι αρχές, το στυλ και οι προσανατολισμοί αυτών των περιφρονημένων αστικών εμπορικών ομάδων, ενώ οι παλαιοί αντισταθμιστικοί μηχανισμοί της απαλλοτρίωσης μπορεί να μην είναι πλέον διαθέσιμοι ή αποτελεσματικοί¹³. Το λογιστήριο γίνεται σημαντικότερο από το σπαθί. Η επιμονή στη χρήση του σπαθιού δεν οδηγεί πλέον πολύ μακριά.

Μπορεί βεβαίως οι παλαιοί άρχοντες να ένιωσαν τον άνεμο της αλλαγής και να διόρθωσαν την πορεία τους. Το έκαναν στην Πρωσσία και την Ιαπωνία. Ψυχολογικά όμως δεν είναι καθόλου εύκολο γι' αυτούς να το κάνουν γρήγορα (ή, μερικές φορές, να το κάνουν καν) και πολύ συχνά δεν το κάνουν όσο γρήγορα πρέπει. Το αποτέλεσμα είναι τότε η προβλεπόμενη κατάσταση: οι αρχόμενοι, ή τουλάχιστον μερικοί από αυτούς, έρχονται σε πλεονεκτική θέση, όσον αφορά την πρόσβαση στη νέα εκπαίδευση και τις δεξιότητες.

Την πάρχει τέλος και το τέταρτο σενάριο: ούτε οι άρχοντες ούτε οι αρχόμενοι μπορούν να έχουν οποιαδήποτε πρόσβαση στις σχετικές δεξιότητες. Αυτή είναι μια στερεότυπη κατάσταση σε κάθε λιμνάζουσα αγροτική κοινωνία που δεν έχει επηρεαστεί από το βιομηχανικό κόσμο, στην οποία τόσο οι άρχοντες όσο και οι αρχόμενοι είναι βυθισμένοι σε κάποιο συνδυασμό δημόσιας επίδειξης, πρόληψης, προσκόλλησης στο τελετουργικό, αλκοολισμού ή όποιας άλλης διασκέδασης θα μπορούσε να είναι η τοπικά ευνοούμενη, και όπου κανένας από τους δύο δεν επιθυμεί ή δεν είναι ικανός να πάρει τον καινούργιο δρόμο.

Συνδυάζοντας την (πανταχού παρούσα) ανισότητα της εξουσίας με τις διάφορες δυνατές μορφές κατανομής της πρόσβασης στην εκπαίδευση, έχουμε συναγάγει τέσσερις δυνατές καταστάσεις: ίση πρόσβαση, ίση έλλειψη πρόσβασης και πρόσβαση η οποία κλίνει είτε υπέρ είτε κατά των χρατούντων. Δεν έχουμε όμως ως τώρα εισαγάγει το στοιχείο με την πιο κρίσιμη σημασία από τη σκοπιά του εθνικισμού: την ταυτότητα ή την πολιτισμική ποικιλία.

Δεν χρειάζεται εδώ να πούμε πως ο όρος «πολιτισμός» ή «κουλτούρα» χρησιμοποιείται με ανθρωπολογικό και όχι κανονιστικό περιεχόμενο: αυτό που εννοεί ο όρος είναι ο ξεχωριστός τρόπος συμπεριφοράς και επικοινωνίας μιας δεδομέ-

νης κοινότητας. Ο ίδιος ο όρος «πολιτισμός» ποτέ δεν χρησιμοποιείται στην επιχειρηματολογία αυτή υπό την άλλη του έννοια, ως *Kultur*, υψηλή κουλτούρα ή μεγάλη παράδοση, ένα στυλ συμπεριφοράς και επικοινωνίας το οποίο επιδοκιμάζεται από τον υποφαινόμενο ως ανώτερο, ως αυτό που θέτει τα πρότυπα τα οποία θα έπρεπε μεν, όμως αλιμονο συχνά δεν ικανοποιούνται στην πραγματική ζωή, και του οποίου οι κανόνες κωδικοποιούνται συνήθως από μια ομάδα σεβάσμιων ειδικών των κανονιστικών προτύπων αυτής της κοινωνίας. «Πολιτισμός» χωρίς άλλο προσδιορισμό σημαίνει τον πολιτισμό με την ανθρωπολογική, μη κανονιστική έννοια: η *Kultur* παίρνει την έννοια της υψηλής κουλτούρας. Η σχέση μεταξύ των δύο ειδών «πολιτισμού» είναι φυσικά ένα θέμα κεντρικής σημασίας για το αντικείμενό μας. Οι υψηλές (κανονιστικές) κουλτούρες ή παραδόσεις, οι οποίες μας αφορούν ιδιαίτερα, είναι βεβαίως εγγράμματες. Έτσι το πρόβλημα της πρόσβασης σ' αυτές εμφανίζεται, στην παρούσα συζήτηση, ως πρόσβαση στην εκπαίδευση. Η έκφραση «πρόσβαση σε μια κουλτούρα» σημαίνει συνεπώς πρόσβαση στην κουλτούρα (με την ανθρωπολογική έννοια), την οποία στερείται ένα πρόσωπο επειδή είναι μέλος μιας άλλης κουλτούρας και όχι επειδή του λείπει «εκπαίδευση». Αυτή η σχολαστική ίσως διευκρίνιση ήταν ουσιώδης, προκειμένου να αποφευχθεί η παρανόηση του επιχειρήματος.

Για ν' αποφύγουμε τις πρόωρες επιπλοκές, εισάγουμε την ποικιλία των πολιτισμών με την απλούστερη δυνατή μορφή. Μιμούμενοι τους οικονομολόγους, οι οποίοι μερικές φορές υποθέτουν κόσμους που περιέχουν ένα ή δύο εμπορεύματα, κάνουμε την παραδοχή πως σε κάθε περίπτωση είτε η κοινωνία είναι μονοπολιτισμική (όλοι ανήκουν στον ίδιο πολιτισμό, με την ανθρωπολογική έννοια) είτε εναλλακτικά υπάρχουν σ' αυτή δύο τέτοιοι πολιτισμοί, όπου οι χρατούντες

ανήκουν σε άλλο πολιτισμό από τους υπόλοιπους. Οι επιπλοκές που προκύπτουν στον πραγματικό κόσμο από την ταυτόχρονη παρουσία τριών, τεσσάρων ή περισσότερων πολιτισμών δεν πλήγτουν ιδιαίτερα το επιχείρημα.

Η επιβολή αυτής της περαιτέρω διαδικής αντίθεσης «πολιτισμική ενότητα/πολιτισμική διαδικότητα» στην ήδη διατυπωμένη τετράπτυχη τυπολογία μας γεννάει αμέσως οκτώ δυνατές καταστάσεις (δείτε το διάγραμμα 2). Σημειώστε πρώτα απ' όλα πως οι γραμμές 1, 3, 5 και 7 αντιστοιχούν σε καταστάσεις όπου, όποιες ανιστρητες εξουσίας ή πρόσβασης στην εκπαίδευση κι αν υπερισχύουν, ο εθνικισμός δεν έχει πάτημα, λόγω της (εξ υποθέσεως) έλλειψης πολιτισμικής διαφοροποίησης. Μπορεί να εμφανιστούν άλλες συγκρούσεις, και είναι ενδιαφέρον αν πράγματι εμφανίζονται. Τα στοιχεία φαίνεται να δείχνουν ότι οι τάξεις που δημιουργήθηκαν από την πρώιμη εκβιομηχάνιση (ας αφήσουμε κατά μέρος την ομαλότερη, ηπιότερη στρωμάτωση που προέκυψε από τη μεταγενέστερη μορφή της) δεν αποδύονται σε μια διαρκή και ολοένα κλιμακούμενη σύγκρουση, εκτός εάν η πολιτισμική διαφοροποίηση παράσχει το σπινθήρα, τη γραμμή του μετώπου, τον τρόπο να αναγνωρίσει κανείς τόσο τον εαυτό του όσο και τον εχθρό. Χωρίς αμφιβολία, υπήρξαν μεγάλες καθεαυτές ταξικές συγκρούσεις όπως, για παράδειγμα, αυτές του 1848: ο Τοκβίλ, ο οποίος τις αποδοκίμαζε, τις είδε με τόση σαφήνεια όση και ο Μαρξ, ο οποίος τις επιδοκίμαζε. Δεν συνεχίστηκαν όμως ώστε να γίνουν ολοένα πιο οξείες και ανεξέλεγκτες.

Ο μαρξισμός, από την άλλη πλευρά, αρέσκεται να σκέπτεται την εθνική σύγκρουση ως συγκαλυμμένη ταξική σύγκρουση και πιστεύει πως η ανθρωπότητα θα ωφελιόταν κατά κάποιον τρόπο εάν έβγαινε η μάσκα, εάν οι άνθρωποι άρχιζαν να βλέπουν καθαρά και ελευθερώνονταν έτσι από την εθνικι-

στική προκατάληψη και τις παρωπίδες. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παρανόηση τόσο της μάσκας όσο και της πραγματικότητας που κρύβεται κάτω από αυτή. «Ο αντισημιτισμός είναι ο σοσιαλισμός των ηλιθίων», έλεγαν κάποτε, παρ' όλο που η φράση φαίνεται να μη βρήκε απήχηση επί των ημερών της δίκης του Σλάνσκι ή των πολωνικών εκκαθαρίσεων του 1968, όταν ένα σοσιαλιστικό καθεστώς υποκινούνταν τον αντισημιτισμό. Οι εργαζόμενοι υποτίθεται πως δεν έχουν πατρίδα: ούτε ίσως μια ιθαγενή κουλτούρα που να τους ξεχωρίζει από τους άλλους εργαζόμενους και ιδιαίτερα τους μετανάστες. Τέλος, δεν έχουν, απ' ό,τι φαίνεται, κανένα χρώμα δέρματος. Δυστυχώς όμως οι εργαζόμενοι δεν φαίνεται να έχουν κατά κανόνα επίγνωση αυτής της ενδιαφέρουσας και απελευθερωτικής στέρησης ευαισθησιών – κι όχι πως κανένας δεν τους μίλησε ποτέ γι' αυτή. Στην πραγματικότητα, η εθνότητα μπαίνει στην πολιτική σφαίρα ως «εθνικισμός» σε εποχές που η οικονομική βάση της κοινωνικής ζωής απαιτεί την πολιτισμική ομοιογένεια και συνέχεια (και όχι την αταξικότητα), και όταν κατά συνέπεια οι ταξικές διαφορές που συνδέονται με την κουλτούρα γίνονται ενοχλητικές, ενώ οι εθνικά απροσδιόριστες βαθμιαίες ταξικές διαφορές παραμένουν ανεκτές.

Η γραμμή 1 (διάγρ. 2) αντιστοιχεί στο κλασικό πρώιμο βιομηχανικό σύστημα, όταν τόσο η εξουσία όσο και η εκπαίδευτική πρόσβαση ήταν συγκεντρωμένες στα χέρια ορισμένων. Ωστόσο, στη γραμμή 1 οι στερημένοι δεν διαφοροποιούνται πολιτισμικά από τους προνομιούχους, και συνεπώς δεν συμβαίνει τελικά τίποτε ή τουλάχιστον τίποτε το πολύ ριζοσπαστικό. Η σύγκρουση και ο κατακλυσμός που προέβλεψε ο Μαρξ δεν επέρχονται. Η γραμμή 3 αντιστοιχεί με το όψιμο βιομηχανικό σύστημα, με τη γενικευμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση

| | E | ¬E | |
|---|----|----|--|
| | E | ¬E | |
| 1 | A | A | πρώιμο βιομηχανικό σύστημα, χωρίς εθνικικό καταλύτη |
| 2 | A | B | εθνικισμός τύπου Αιβούργων (και προεκτάσεις προς Ανατολή και Νότο) |
| | E | E | |
| 3 | A | A | ώριμο ομοιογενές βιομηχανικό σύστημα |
| 4 | A | B | χλασικός φιλελεύθερος δυτικός εθνικισμός |
| | ¬E | E | |
| 5 | A | A | κατάσταση δεκεμβριανού επαναστατικού τύπου, αλλά όχι εθνικιστική |
| 6 | A | B | εθνικισμός της διασποράς |
| | ¬E | ¬E | |
| 7 | A | A | άτυπη προεθνικιστική κατάσταση |
| 8 | A | B | τυπική προεθνικιστική κατάσταση |

Διάγραμμα 2: Μία τυπολογία των γνίμων και των δυσμενών για την εμφάνιση του εθνικισμού κοινωνικών καταστάσεων.

Σημαίνει άρνηση, απουσία. Ε σημαίνει εξουσία. Ε πρόσβαση σε μια νεότερο τύπου εκπαίδευση. Α και Β είναι ονόματα μεμονωμένων πολιτισμών. Κάθε αριθμητική γραμμή παριστά μια δυνατή κατάσταση: μία γραμμή που περιέχει και Α και Β δείχνει μία κατάσταση κατά την οποία δύο κοινωνίες συνυπάρχουν στο ίδιο έδαφος, ενώ μία γραμμή με Α και Α σημαίνει την πολιτισμική ομοιογένεια σε ένα παρόμοιο έδαφος. Εάν το Α ή το Β βρίσκονται κάτω από ένα E ή/και από ένα Ε, τότε η εν λόγω ομάδα έχει πρόσβαση στην εκπαίδευση ή την εξουσία. Εάν βρίσκονται κάτω από ένα ¬E ή/και από ένα ¬Ε, τότε δεν έχει τέτοια πρόσβαση. Η κατάσταση της κάθε ομάδας φαίνεται από το πλησιέστερο E και Ε που βρίσκεται πάνω απ' αυτή.

και την απουσία πολιτισμικής διαφοράς. Κι εδώ έχουμε ακόμη λιγότερους λόγους για να περιμένουμε σύγκρουση, σε σύγκριση με αυτούς που είχαμε στη γραμμή 1. Μένει ακόμη να εξετάσουμε το δύσκολο και σημαντικό ζήτημα του αν το εξελιγμένο βιομηχανικό σύστημα συνιστά οπωσδήποτε από μόνο του έναν κοινό πολιτισμό, υπερκαλύπτοντας τις ασήμαντες πλέον διαφορές του γλωσσικού ιδιώματος. Θα μπορούσατε ίσως να πείτε πως, όταν οι άνθρωποι έχουν τις ίδιες λιγο-πολύ έννοιες, ίσως δεν έχει πια σημασία αν χρησιμοποιούν διαφορετικές λέξεις για να τις εκφράσουν. Εάν αυτό είναι αλήθεια, η γραμμή 3 θα μπορούσε να χαρακτηρίζει το κοινό μέλλον της ανθρωπότητας μετά τη γενική ολοκλήρωση του βιομηχανικού συστήματος εάν και όταν επέλθει. Το ερώτημα αυτό θα συζητηθεί αργότερα. Στη γραμμή 5 αναφύονται, για αλλη μια φορά, τα μη εθνικιστικά προβλήματα και οι συγκρουσεις. Μια πολιτικά ασθενής υπο-ομάδα είναι οικονομικά ή εκπαιδευτικά προνομιούχος, από τη στιγμή όμως που δεν είναι διακριτή από την πλειοψηφία, είναι σε θέση να κολυμπά στη γενική δεξαμενή χωρίς να γίνεται αντιληπτή και, όπως το παροιμιώδες μαούκο αντάρτικο, χωρίς να προσελκύει την προσοχή του εχθρού.

Οι γραμμές 7 και 8 εξαιρούνται και οι δύο από την εθνικιστική Problematik για έναν τελείως διαφορετικό λόγο: διότι ζήτημα πρόσβασης σε μια νέα υψηλή κουλτούρα, ως προϋπόθεσης για την ένταξη και την αφέλεια από το νέο τρόπο ζωής, απλούστατα δεν τίθεται. Εδώ κανένας δεν έχει αυτή την πρόσβαση, κι έτσι κανένας δεν μπορεί να την έχει περισσότερο από κάποιον άλλο. Αυτό βεβαίως είναι το στοιχείο που είναι κρίσιμο και κεντρικό στη θεωρία μας: ο εθνικισμός έχει να κάνει με την είσοδο, την ταύτιση και τη συμμετοχή σε μια εγγράμματη υψηλή κουλτούρα. Ο πολιτισμός αυτός συνεκτείνεται με μια ολόκληρη πολιτική οντότητα και το συ-

νολικό πληθυσμό της και οφείλει να το κάνει αυτό εάν πρόκειται να είναι συμβατός με το είδος του καταμερισμού εργασίας, τον τύπο ή τρόπο παραγωγής επί των οποίων βασίζεται αυτή η κοινωνία. Εδώ, στις γραμμές 7 και 8, αυτός ο τρόπος απουσιάζει, ακόμη και με τη μορφή της απλής επίγνωσής του ή της βλέψης προς αυτόν. Δεν υπάρχει υψηλή κουλτούρα, ή εν πάσῃ περιπτώσει κάποια κουλτούρα που να έχει την τάση και την ικανότητα να γενικευθεί στο σύνολο της κοινωνίας και να αποτελέσει όρο της αποτελεσματικής οικονομικής λειτουργίας της. Η γραμμή 7 αποκλείεται δύο φορές από το εθνικιστικό θέμα: μία για τους λόγους που μόλις αναφέραμε και μία επειδή στερείται επιπλέον πολιτισμικής διαφοροποίησης, η οποία θα μπορούσε ν' αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για τα άλλα της προβλήματα, όποια κι αν ήταν αυτά. Η γραμμή 8 είναι περισσότερο χαρακτηριστική των σύνθετων αγροτικών κοινωνιών απ' όσο η γραμμή 7: το άρχον στρώμα είναι αναγνωρίσιμο χάρη σε μια διακεκριμένη κουλτούρα, που χρησιμεύει ως έμβλημα κοινωνικής σειράς, ελαττώντας έτσι την αμφισημία και επομένως και την ένταση. Η γραμμή 7, με την πολιτισμική της συνέχεια, δεν αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό του αγροτικού κόσμου.

Ας σημειωθεί μία επιπλέον διαφορά μεταξύ της εικόνας που κρύβεται πίσω από αυτή την τυπολογία και της εικόνας που συνήθως προβάλλει ο μαρξισμός. 'Όπως έχει ήδη δειχθεί, το θεωρητικό μας μοντέλο προβλέπει και περιμένει κάθετη σύγκρουση μεταξύ των διαφόρων οριζόντιων στρωμάτων, με έναν τρόπο ο οποίος είναι πολύ διαφορετικός από το μαρξιστικό. Την προβλέπει μόνο στις περιπτώσεις εκείνες δύπου τα «εθνοτικά» (πολιτισμικά ή άλλα) διακριτικά σημάδια είναι ορατά και οξύνουν τις διαφορές στην εκπαιδευτική πρόσβαση και την εξουσία, και πάνω απ' όλα όταν αναστέλλουν την ελεύθερη ροή προσωπικού κατά μήκος των χαλαρών

γραμμών της κοινωνικής στρωμάτωσης¹⁴. Επιπλέον προβλέπει τη σύγκρουση στα πρώιμα μάλλον παρά στα μεταγενέστερα στάδια της ανάπτυξης του βιομηχανικού συστήματος (με την επιφύλαξη πάντως ότι χωρίς εθνοτική/πολιτισμική διαφοροποίηση δεν πρόκειται να προκύψει απολύτως καμία σφοδρή και εκρηκτική σύγκρουση, ούτε νωρίς ούτε αργά). Αυτές όμως οι διαφορές των προβλέψεων φαίνονται καλύτερα εάν δεν απομονωθούν, αλλά εξεταστούν ως συνέπειες των διαφορών ανάμεσα στις ερμηνείες που βρίσκονται πίσω τους.

Στο επίπεδο αυτό υπάρχουν τουλάχιστον δύο πολύ σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο απόφεων. Η μία αφορά ένα θέμα που έχει διερευνηθεί καλά και έχει σχολιαστεί πολύ μεταξύ των επικριτών του μαρξισμού: οι απόψεις του για την κοινωνική στρωμάτωση που προέκυψε από το βιομηχανικό σύστημα (ή, για να χρησιμοποιήσω τους δικούς του όρους, από τον «καπιταλισμό»). Το δικό μας μοντέλο κάνει την παραδοχή ότι στο πρώιμο βιομηχανικό σύστημα εμφανίζεται πράγματι οξεία πόλωση και κοινωνική αισιούργεια, που όμως στη συνέχεια αποσβέννυνται με την κοινωνική κινητικότητα, την ελάττωση των κοινωνικών αποστάσεων και τη σύγκλιση των τρόπων ζωής. Δεν αρνείται τη διαιώνιση των μεγάλων διαφορών ως προς την ιδιοκτησία, θεωρεί όμως πως οι πραγματικές κοινωνικές τους συνέπειες, τόσο οι χρυφές όσο και οι εμφανείς, γίνονται πολύ λιγότερο σοβαρές.

Αυτό που είναι όμως ακόμη πιο σημαντικό είναι η φύση της πόλωσης που εμφανίζεται στη βιομηχανική κοινωνία. Αυτό που διακρίνει το μοντέλο μας από το μαρξιστικό είναι ότι στο πρώτο ο έλεγχος ή η ιδιοκτησία του κεφαλαίου δεν μηνημονεύονται καν. Η ταυτότητα του πολιτισμού, η πρόσβαση στην εξουσία και η πρόσβαση στην εκπαίδευση ήταν από την αρχή τα μόνα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του και για να μας δώσουν τις οχτώ δυνατές κα-

ταστάσεις. Το κεφάλαιο, η ιδιοκτησία και ο πλούτος απλώς αγνοήθηκαν, και μάλιστα εκ προθέσεως. Αυτοί οι τόσο σεβαστοί άλλοτε παράγοντες αντικαταστάθηκαν από έναν άλλο, ο οποίος θα μπορούσε γενικά να ονομαστεί πρόσβαση στην εκπαίδευση, και με τον οποίο εννοούμε, όπως εξηγήσαμε, την κατοχή ή την πρόσβαση στην απόκτηση εκείνης της δέσμης δεξιοτήτων που καθιστούν τους ανθρώπους ικανούς να έχουν καλές επιδόσεις μέσα στις εν γένει συνθήκες ενός βιομηχανικού καταμερισμού εργασίας, όπως τον έχουμε ορίσει. Θεωρώ την προσέγγιση αυτή απολύτως δικαιολογημένη. Το θέμα το επικαλούνται συχνά οι οικονομολόγοι που πιστεύουν στην ανάπτυξη του *laissez faire*. Πληθυσμοί που διαθέτουν ελάχιστο χρήμα (για παράδειγμα, Κινέζοι κούληδες οι οποίοι μεταναστεύουν και εργάζονται ως μαθητευόμενοι) τα καταφέρνουν εκπληρητικά καλά όταν είναι προκισμένοι με την κατάλληλη νοοτροπία: ενώ τα κεφάλαια που μεταγγίζονται σε άγονες ανθρώπινες συνθήκες, υπό τη μορφή βοήθειας για αναπτυξιακούς σκοπούς, δεν κατορθώνουν τίποτε. Το κεφάλαιο, όπως και ο καπιταλισμός, μοιάζει να είναι μια υπερεκτιμηθείσα κατηγορία.

Οι ποικιλίες της εθνικιστικής εμπειρίας

Το θεωρητικό μας μοντέλο δημιουργήθηκε με την εισαγωγή των τριών παραγόντων, οι οποίοι είναι και οι μόνοι που έχουν πραγματικά σημασία: εξουσία, εκπαίδευση και κοινή κουλτούρα με το περιεχόμενο που τους έχει αντίστοιχα δοθεί. Από τις οκτώ δυνατές καταστάσεις που προκύπτουν από το μοντέλο, τις πέντε μπορούμε να τις πούμε μη εθνικιστικές: τις τέσσερις από αυτές, επειδή δεν υπάρχει πολιτισμική διαφοροποίηση, και τις δύο, επειδή δεν τίθεται ζήτημα πρόσβασης σε μια κεντρικά υποστηριζόμενη υψηλή κουλτού-

ρα (το ένα από τα δύο είδη περιλαμβάνεται προφανώς τόσο στην ομάδα των τεσσάρων όσο και σ' αυτή των δύο). Μας μένουν έτσι τρεις μορφές εθνικισμού.

Η γραμμή 2 αντιστοιχεί σ' αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί κλασικός εθνικισμός τύπου Αψβούργων (με προεκτάσεις προς Νότο και Ανατολή). Οι κρατούντες έχουν προνομιακή πρόσβαση στην κεντρική υψηλή κουλτούρα, η οποία τυχαίνει μάλιστα να είναι η δική τους, καθώς και σε όλα τα κόλπα που επιτρέπουν να τα καταφέρνει κανείς στις νεότερες συνθήκες. Οι ανίσχυροι είναι ταυτόχρονα και οι εκπαιδευτικά στερημένοι. Έχουν κοινούς, ή τουλάχιστον ορισμένες ομάδες τους έχουν κοινούς, κάποιους παραδοσιακούς πολιτισμούς οι οποίοι με μεγάλη προσπάθεια και διαρκή τυποποιημένη προπαγάνδα είναι δυνατόν να μετατραπούν σε έναν ανταγωνιστικό υψηλό πολιτισμό, ασχέτως αν αυτός αντλεί από τη μνήμη, την πραγματική ή την επινοημένη, μιας ιστορικής πολιτικής οντότητας που υποτίθεται ότι χτίστηκε κάποτε γύρω από τον ίδιο πολιτισμό ή γύρω από μία από τις παραλλαγές του. Στην αναγκαία προς τούτο προσπάθεια συνεισφέρουν ωστόσο πολύ δραστήρια οι διανοούμενοι αφυπνιστές αυτής της εθνοτικής ομάδας, και ενδεχομένως, εάν και όταν οι περιστάσεις είναι πρόσφορες, η ομάδα αυτή στήνει δικό της κράτος, το οποίο υποστηρίζει και προστατεύει τον νεογέννητο ή, σε άλλη περίπτωση, αναγεννηθέντα πολιτισμό.

Η κατάσταση που προκύπτει παρέχει άμεσα και τεράστια οφέλη στους εν λόγω αφυπνιστές και μπορεί στην πορεία να φανεί επωφελής και στους άλλους εκφραστές του πολιτισμού, παρ' όλο που είναι δύσκολο να πει κανείς ότι δεν θα είχαν ίσως εξίσου ικανοποιητικά αποτελέσματα εάν πρωθιύσαν την αφομοίωσή τους στον πολιτισμό των αρχικά κρατούντων. Όσοι μη εκφραστές του νέου πολιτισμού τυχαίνει να ζουν στο έδαφος που ελέγχεται πλέον από το νέο

χράτος αντιμετωπίζουν τώρα και οι ίδιοι με τη σειρά τους τα εναλλακτικά ενδεχόμενα της αφομοίωσης, της αλυτρωτικής προσπάθειας, της μετανάστευσης, του δυσάρεστου μειονοτικού καθεστώτος και, τέλος, της φυσικής εξόντωσης. Αυτό το πρότυπο έχει βρει μιμητές σε άλλα μέρη του κόσμου, μερικές φορές υπό τη σημαντική παραλλαγή που θα ονομάζαμε «αφρικανικό» τύπο (παρ' όλο που δεν περιορίζεται στην Αφρική), ο οποίος εμφανίζεται όταν οι τοπικοί παραδοσιακοί πολιτισμοί είναι ανίκανοι να μετατραπούν σε νέο υψηλό πολιτισμό του αναδυόμενου χράτους, είτε επειδή είναι υπερβολικά πολυάριθμοι είτε επειδή ζηλεύουν υπερβολικά ο ένας τον άλλο είτε για κάποιον άλλο λόγο.

Αυτό έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης, σε σχέση με την ψευδούποθετική Ρουριτανία (Κεφάλαιο 5). Εκείνο όμως που με ενδιέφερε περισσότερο σ' εκείνο το σάδιο της συζήτησης ήταν η διαφορά μεταξύ του ρουριτανικού αυτού τύπου (ή της γραμμής 2) και του ειδικού προβλήματος που αντιμετωπίζουν οι εξελιγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, λόγω της παρουσίας στους πληθυσμούς τους ανθεκτικών στην κινητικότητα αντι-εντροπικών χαρακτηριστικών: η αντίστιξη δηλαδή μεταξύ φρένων στην κινητικότητα που οφείλονται σε δυσκολίες επικοινωνίας και φρένων που οφείλονται στις δυσκολίες της πολιτισμικής αναγνώρισης ή, σε προτιμάτε, στην ευκολία αναγνώρισης της ανισότητας, η συνέπεια της λογικής του μαύρου πρόβατου.

Ο φραγμός στην κινητικότητα, που οφείλεται στην επίμονη συγκέντρωση ορισμένων χαρακτηριστικών στα μη προνομιούχα στρώματα, αποτελεί ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα, ιδιαίτερα για τις εξελιγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική, αλλά δεν είναι ίδια μ' αυτή που μας απασχολεί τώρα, τη διαφορά δηλαδή μεταξύ των γραμμών 2 και 4. Η κατάσταση που συμβολίζεται από τη γραμμή

4 είναι ενδιαφέροντα: μερικοί έχουν εξουσία και μερικοί όχι. Η διαφορά έχει σχέση με τις πολιτισμικές διαφορές και μπορεί ως τέτοια να γίνει αντιληπτή. Όταν όμως φθάσουμε στην πρόσβαση στην εκπαίδευση, δεν υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ των σχετικών πληθυσμών. Τι συμβαίνει όμως εδώ;

Η ιστορική πραγματικότητα στην οποία αντιστοιχεί το θεωρητικό αυτό μοντέλο είναι οι εθνικισμοί της ενοποίησης της Ιταλίας και της Γερμανίας του 19ου αιώνα. Οι περισσότεροι Ιταλοί είχαν ξένους κυβερνήτες και, υπό την έννοια αυτή, ήταν μη προνομιούχοι. Οι περισσότεροι Γερμανοί ζούσαν σε κατακερματισμένα χράτη, συχνά μικρά και ανίσχυρα, τουλάχιστον με κριτήριο τις ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις. Δεν ήταν λοιπόν σε θέση να παράσχουν στο γερμανικό πολιτισμό, που μπορούσε ν' αποτελέσει ένα συγκεντρωτικό σύγχρονο μέσον, μια δική του πολιτική στέγη. (Ένα επιπλέον παράδοξο: μια πολυεθνική μεγάλη δύναμη, η Αυστρία, προσπαθούσε να κάνει κάτι παρόμοιο, προς μεγάλη δυσαρέσκεια μερικών από τους υπηρόδους της).

Έτσι η πολιτική προστασία του ιταλικού και του γερμανικού πολιτισμού ήταν ολοφάνερα και, στα μάκτια των ίδιων των Ιταλών και των Γερμανών, προσβλητικά κατώτερη από εκείνη που απολάμβανε, ας πούμε, ο γαλλικός και ο αγγλικός πολιτισμός. Σχετικά όμως με την πρόσβαση στην εκπαίδευση, οι διευκολύνσεις που παρέχουν οι δύο αυτοί υψηλοί πολιτισμοί σ' εκείνους που είχαν γεννηθεί φορείς κάποιων διαλεκτολογικών παραλλαγών τους δεν ήταν στην πραγματικότητα καθόλου κατώτερες. Τόσο η ιταλική όσο και η γερμανική ήταν γραπτές γλώσσες, με μια αποτελεσματική συγκεντρωτική τυποποίηση των σωστών μορφών τους και με ανθούσες λογοτεχνίες, τεχνικά λεξιλόγια και στυλ, εκπαιδευτικούς θεσμούς και ακαδημίες. Εάν τελικά υπήρξε πολιτισμική κατω-

τερότητα, ήταν ελάχιστη. Στους Γερμανούς, τα ποσοστά των εγγραμμάτων και τα πρότυπα της εκπαίδευσης δεν ήταν σημαντικά χαμηλότερα (αν υποθέσουμε πως ήταν πράγματι χαμηλότερα) από εκείνα των Γάλλων. Ούτε κι αυτά των Ιταλών ήταν πολύ χαμηλά, αν τους συγχρίνουμε με τους κυρίαρχους Αυστριακούς. Η γερμανική γλώσσα συγχρινόμενη με τη γαλλική ή η ιταλική συγχρινόμενη με τη γερμανική που χρησιμοποιούν οι Αυστριακοί, δεν ανήκαν σε μειονεκτούσες κουλτούρες, και οι εκφραστές τους δεν χρειάζοταν να αντισταθμίζουν την άνιση πρόσβαση στα ενδεχόμενα αφέλη ενός νεότερου κόσμου. Αυτό που έπρεπε όλο κι όλο να διορθωθεί ήταν αυτή η ανισότητα στην κατανομή της εξουσίας και η απουσία μιας πολιτικής στέγης που να καλύπτει μια κουλτούρα (και μια οικονομία), καθώς και οι θεσμοί που θα μπορούσαν να ταυτιστούν μαζί της και να ταχθούν στη διατήρησή της. Το Risorgimento και η ενοποίηση της Γερμανίας διόρθωσαν αυτές τις ανισορροπίες.

Υπάρχει ωστόσο μια διαφορά μεταξύ ενός τέτοιου ενοποιού εθνικισμού που δρα στο όνομα ενός εντελώς ενεργού υψηλού πολιτισμού και που δεν χρειάζεται τίποτε άλλο από μια κάποια βελτιωμένη πολιτική στέγαση, και του κλασικού εθνικισμού τύπου Αψβούργων με προεκτάσεις προς το Νότο και την Ανατολή. Η διαφορά αυτή αποτελεί το θέμα ενός συναρπαστικού και μάλλον συγκινητικού δοκιμίου του μακαρίτη καθηγητή Τζων Πλάμενατζ, ενός δοκιμίου που θα μπορούσε και να είχε ονομαστεί «Οι θλιψμένες σκέψεις ενός Μαυροβούνιου στην Οξφόρδη»¹⁵. Ο Πλάμενατζ αποκαλούσε τα δύο είδη εθνικισμού δυτικό και ανατολικό. Ο δυτικός ήταν ενοποιός του είδους του Risorgimento, χαρακτηριστικός του 19ου αιώνα και με βαθείς δεσμούς με τις φιλελεύθερες ιδέες. Ο ανατολικός, παρ' όλο που ο συγγραφέας ήταν μάλλον φειδωλός στις εκφράσεις του, αποτυπώνεται στο είδος του εθνικι-

σμού που ο ίδιος γνώριζε ότι υπήρχε στα πάτριά του Βαλκάνια. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία πως το δυτικό τον θεώρησε καλοήθη και συμπαθή και τον ανατολικό κακό και καταδικασμένο να είναι κακός από τις ίδιες τις συνθήκες της γένεσής του. (Θα ήταν ενδιαφέρον να τον ρωτούσε κανείς αν θεωρούσε ή όχι ως ατυχείς και απευκταίες εκτροπές τις καταφανώς μη καλοήθεις μορφές που πήραν αυτοί οι κάποτε καλοήθεις ή σχετικά φιλελεύθεροι και μετριοπαθείς δυτικοί εθνικισμοί κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα).

Η λογική που χρύβεται πίσω από το επιχείρημα του Πλάμενατζ είναι σαφής. Οι σχετικά καλοήθεις δυτικοί εθνικισμοί ενεργούσαν στο όνομα καλά ανεπτυγμένων υψηλών πολιτισμών, τυπικά συγκεντρωτοποιημένων και εφοδιασμένων με μια σαφώς καθορισμένη παραδοσιακή πελατεία: αυτό που έλειπε όλο κι όλο ήταν μία μικρή ρύθμιση της πολιτικής κατάστασης και των διεθνών συνόρων, με τρόπο που να εξασφαλίζει σ' αυτούς τους πολιτισμούς και σ' αυτούς που ήταν οι φορείς τους και μιλούσαν τις αντίστοιχες γλώσσες την ίδια συνεχή προστασία με αυτή που απολάμβαναν ήδη οι αντίπαλοί τους πολιτισμοί. Για να γίνει αυτό απαιτήθηκαν μερικές μάχες και πολλή συνεχής διπλωματική δραστηριότητα, δεν χρειάστηκε να σπάσουν όμως, όπως προβλέπει η παρασκευή κάθε ιστορικής ομελέτας, δυσανάλογα ή ασυνήθιστα πολλά αυγά, όχι ίσως περισσότερα απ' όσα θα είχαν ούτως ή άλλως σπάσει στην πορεία του κανονικού πολιτικού παιχνιδιού, όπως αυτό ορίζοταν από το γενικό πολιτικό πλαίσιο και τις παραδοχές της εποχής.

Στον αντίποδά του, ας θεωρήσουμε τον εθνικισμό ο οποίος χαρακτηρίστηκε από τον Πλάμενατζ ως ανατολικός. Η ολοκλήρωσή του απαίτησε βεβαίως μάχες και διπλωματία της ίδιας τουλάχιστον έκτασης μ' εκείνη που απαίτησε η υλοποίηση των δυτικών εθνικισμών. Το πρόβλημα όμως δεν

τελείωσε εκεί. Αυτό το είδος του ανατολικού εθνικισμού δεν ενεργούσε στο όνομα ενός ήδη υπάρχοντος, σαφώς προσδιορισμένου και κωδικοποιημένου υψηλού πολιτισμού ο οποίος είχε τρόπον τινά σημαδέψει και εκ των προτέρων προσγλυτίσει γλωσσικά την ίδια του την επικράτεια με ακατάπαυστη λογοτεχνική δραστηριότητα από την εποχή της πρώιμης Αναγέννησης ή της Μεταρρύθμισης, ανάλογα με την περίπτωση. Απεναντίας, ο εθνικισμός αυτός ενεργοποιήθηκε στο όνομα ενός υψηλού πολιτισμού που δεν είχε ώς τότε ολοκληρώσει την αποκρυστάλλωσή του, κάποιου που είχε απλώς τη φιλοδοξία αυτή ή βρισκόταν ακόμη σε διαδικασία συγκρότησης. Επικρατούσε, ή πάλευε για να επικρατήσει, σε έναν άγριο ανταγωνισμό με παρόμοιους αντιπάλους, πάνω από ένα χαώδη εθνογραφικό χάρτη με πολλές διαλέκτους, με αμφίσημες ιστορικές ή γλωσσογενετικές εξαρτήσεις, ο οποίος περιελάμβανε πληθυσμούς που μόλις άρχιζαν να ταυτίζονται με αυτούς τους αναδυόμενους υψηλούς πολιτισμούς. Οι αντικειμενικές συνθήκες του νεότερου κόσμου θα τους υποχρέωναν να ταυτισθούν εν καιρώ με έναν από αυτούς. Ής τότε όμως στερούνταν μιας σαφούς πολιτισμικής βάσης σαν αυτή που απολάμβαναν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί ομόλογοί τους.

Οι πληθυσμοί αυτοί της Ανατολικής Ευρώπης ήταν ακόμη εγκλωβισμένοι σε σύνθετους πολλαπλούς δεσμούς συγγένειας, τόπου και θρησκείας. Για να εναρμονιστούν με την εθνικιστική επιταγή, χρειάστηκαν περισσότερο από μερικές μάχες και κάποια διπλωματία. Χρειάστηκαν μεγάλης έκτασης και γενναίοι πολιτισμικοί χειρισμοί. Σε πολλές περιπτώσεις αυτό σήμανε ανταλλαγές πληθυσμών ή και απελάσεις, κάποια βεβιασμένη λίγο-πολύ αφομοίωση, και μερικές φορές τη φυσική εξόντωση, με στόχο την προσέγγιση μεταξύ κράτους και πολιτισμού, πράγμα που αποτελεί και την ουσία του εθνικισμού. Και όλες αυτές οι συνέπειες εκπήγασαν όχι

από κάποια ασυνήθιστη σκληρότητα των εθνικιστών, οι οποίοι και εφάρμοσαν τελικά αυτά τα μέτρα (εκείνοι δεν ήταν ίσως ούτε χειρότεροι ούτε καλύτεροι από οποιονδήποτε άλλο), αλλά από την αναπόφευκτη λογική της ίδιας της κατάστασης.

Από τη στιγμή που η εθνικιστική επιταγή έμελλε να υλοποιηθεί μέσα σ' αυτό στο οποίο ο Πλάμενατς έδωσε το γενικό όνομα «ανατολικές συνθήκες», οι συνέπειες δεν θα μπορούσαν να ήταν διαφορετικές. Μια κοινωνία νεότερου τύπου δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς την ικανοποίηση κάποιας αρχής που να βρίσκεται πολύ κοντά στην εθνικιστική επιταγή, η οποία με τη σειρά της αποτελεί επακόλουθο της νέας μορφής του καταμερισμού εργασίας. Από τη στιγμή που η παλαιά τάξη πραγμάτων έχει ούτως ή άλλως διαλυθεί, και από τη στιγμή που έχουν γίνει γνωστά τα οφέλη της και ο τρόπος που αποκτώνται, κάθε αντίσταση στην πείνα για βιομηχανική αρθρονία έχει γίνει ουσιαστικά αδύνατη. Το συμπέρασμα στο οποίο μας οδηγεί όλη αυτή η σειρά βημάτων είναι αναπόφευκτο. Με λίγη τύχη, κατανόηση και αποφασιστικότητα, το τίμημα είναι δυνατόν να μετριαστεί η αποπληρωμή του όμως δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο ν' αποφευχθεί.

Ο εθνικισμός της διασποράς

Η διερεύνηση της διαφοράς μεταξύ των γραμμών 2 και 4 του διαγράμματος 2, επαναλαμβάνει κατά κάποιον τρόπο τη διάκριση που έκανε ο Πλάμενατς μεταξύ δυτικών και ανατολικών εθνικισμών. Η δική μας ωστόσο αντικεπώπιση παρουσιάζει ορισμένα πλεονεκτήματα σε σχέση με τη δική του. Πρώτα πρώτα, η αντίθεση δεν εκδηλώνεται απλώς ως μία διάκριση που απαντά τυχαία στην ιστορική διαδρομή, αλλά

ως μία παράγωγη συνέπεια ενός απλού μοντέλου όπου, λόγω των παραδοχών που κάναμε, βρήκαν γόνιμο έδαφος κάποιοι πολύ βασικοί και στοιχειώδεις παράγοντες. Τούτο αποτελεί οπωσδήποτε ένα πλεονέκτημα για όσους πιστεύουν, όπως κι εγώ, πως η κατασκευή τέτοιων θεωρητικών μοντέλων θα πρέπει τουλάχιστον να επιχειρείται.

Γιάρχει όμως και ένα επιπλέον όφελος: αυτή η «κατασκευαστική» προσέγγιση γεννά άλλη μία, τρίτη, παραλλαγή του εθνικισμού, την οποία παρέλειψε εντελώς ο Πλάμενατζής, αλλά η οποία αναντίρρητα γεννιέται από έναν επιπλέον συνδυασμό των ίδιων αυτών στοιχείων που συμμετέχουν και στα δύο άλλα είδη τα οποία τον απασχόλησαν, με διαφορετικούς όμως τώρα συνδυασμούς. Το καλύτερο όνομα για το τρίτο αυτό είδος είναι εθνικισμός της διασποράς, και αποτελεί, μέσα στην ιστορική πραγματικότητα, ένα διακεκριμένο, περίοπτο και σημαντικό υπο-είδος του εθνικισμού.

Η παραδοσιακή αγροτική κοινωνία χρησιμοποιεί, όπως τονίσαμε, τον πολιτισμό ή την εθνότητα για να διαχρίνει κατ' αρχάς τις προνομιούχες ομάδες, υπογραμμίζοντας έτσι τη διαφορετικότητα και τη νομιμότητά τους, επαυξάνοντας την ακτινοβολία τους και ελαττώνοντας τον κίνδυνο να υπάρχουν αμφισημίες ως προς την κοινωνική θέση. Εάν οι άρχοντες μιλούν ένα είδος γλώσσας ή έχουν ένα είδος προφοράς και φορούν ένα είδος ρούχων, η χρήση των ίδιων τρόπων επικοινωνίας από μη μέλη του άρχοντος στρώματος θ' αποτελούσε σολοικισμό ή κάτι χειρότερο. Θ' αποτελούσε αλαζονεία, lèse-majesté, ρύπανση, ιεροσυλία ή γελοιότητα. Η γελοιοποίηση είναι μία πανίσχυρη κύρωση. Συνιστά την ισχυρότερη κοινωνική κύρωση μπροστά στην οποία η λογική γίνεται ιδιαίτερα ανίσχυρη, ακόμη και όταν (ή ειδικά όταν) η ετυμογορία περνά από τους πιο ακατάλληλους ενόρκους. Μπορούν

επιπλέον ν' αναπτυχθούν και άλλες, σκληρότερες πιθανόν, ποινές.

Το ίδιο όμως κοινωνικό σημάδι της κουλτούρας ή της εθνότητας χρησιμοποιείται για να αναγνωρίσει και να διαχωρίσει όχι μόνο τις προνομιούχες ομάδες, αλλά και τις ομάδες των μη προνομιούχων, τις ομάδες που χαρακτηρίζονται με αμφίσημο τρόπο και τους παρίες. Και από κοινωνική άποψη, η ύπαρξη τέτοιων ομάδων είναι πάρα πολύ χρήσιμη. Όπως ήδη σημειώσαμε, στις προβιομηχανικές κοινωνίες τα γραφειοκρατικά καθήκοντα ασκούνται καλύτερα από ευνούχους, ιερείς, σκλάβους και ξένους. Η πρόσβαση ελεύθερων ιθαγενών πολιτών σε τέτοιες θέσεις-κλειδιά είναι πάρα πολύ επικίνδυνη. Γφίστανται αφόρητες πιέσεις και πειρασμούς, εκ μέρους των υπαρχόντων τοπικών και συγγενειακών δεσμών τους, για να χρησιμοποιήσουν τη θέση τους προς όφελος των συγγενών και πελατών τους, και για να χρησιμοποιήσουν με τη σειρά τους τους συγγενείς και πελάτες τους στην επιπλέον ενίσχυση των θέσεών τους. Μόνο με την έλευση της δικής μας νεότερης κοινωνίας, όπου όλοι γίνονται ταυτόχρονα και Μαμελούκοι και κληρικοί, όλοι μπορούν επίσης να αποδώσουν ικανοποιητικά στο ρόλο του γραφειοκράτη, χωρίς να είναι ανάγκη να ευνουχιστούν, σωματικά ή κοινωνικά. Τώρα μπορεί να υπάρξει εμπιστοσύνη πως οι άνθρωποι θα τιμήσουν εκείνους τους κανόνες που ήταν παλιά για την αγροτική κοινωνία οι πιο άβολοι και μη χαρακτηριστικοί, αλλά έχουν γίνει στη δική μας οι πιο διαδεδομένοι και αποδεκτοί. Τώρα μοιάζουμε όλοι με ευνούχους και είμαστε θλιβερά αξιόπιστοι. Το κράτος μπορεί να εμπιστευθεί συνολικά ότι θα κάνουμε το καθήκον μας, χωρίς να χρειάζεται να μας μετατρέψει πρώτα σε ευνούχους, ιερείς, σκλάβους ή Μαμελούκους.

Η επάνδρωση θέσεων σε μια διοικητική δομή δεν αποτελεί το μόνο λόγο ύπαρξης παριών στο αγροτικό σύστημα. Οι

γραφειοκρατίες των παριών δεν αποτελούν τη μόνη μορφή στέρησης της πλήρους ανθρώπινης ιδιότητας και η γραφειοκρατία δεν είναι η μόνη πηγή κοινωνικής ισχύος. Η μαγεία, η μεταλλουργία, τα οικονομικά, τα επίλεκτα στρατιωτικά σώματα και ποικίλα άλλα τέτοια μυστήρια, υπό ορισμένες συνθήκες δε, κάθε ειδικότητα-κλειδί μπορεί να παράσχει στον ειδικό ο οποίος έχει την αντίστοιχη πρόσβαση επικίνδυνη ισχύ. Ένας τρόπος εξουδετέρωσης του κινδύνου, που ταυτόχρονα ανέχεται την εξειδίκευση και επιβεβαιώνει ενδεχομένως το μονοπώλιο της συντεχνίας ή της κάστας, είναι η επιμονή να επανδρώνεται αυτός ο κοινωνικός θύλακας από μία ομάδα εύκολα αναγνωρίσιμη πολιτισμικά, προορισμένη να αποφεύγεται και να περιφρονείται, και αποκλεισμένη από τις πολιτικές θέσεις, από τον υπέρτατο έλεγχο των εργαλείων καταπίεσης και από την τιμή.

Σαφή παραδείγματα τέτοιων θέσεων, που είναι συχνά υπερβολικά επικίνδυνες για να μπορούν να δοθούν σε ντόπιους και πλήρεις πολίτες και προορίζονται συνεπώς μόνο για ξένους, είναι αυτές των ανακτορικών φρουρών και των υπεύθυνων των οικονομικών υπηρεσιών. Η διαχείριση μεγάλων χρηματικών ποσών παρέχει προφανώς μεγάλη ισχύ, και τόσο το καλύτερο εάν η ισχύς αυτή βρίσκεται στα χέρια κάποιου που δεν μπορεί να τη χρησιμοποιήσει για δική του προώθηση επειδή ανήκει σε κατηγορία που έχει αποκλειστεί από τα υψηλά και επίτιμα αξιώματα και από το δικαίωμα να απαιτεί υπακοή, να δίνει εντολές. Στο παραδοσιακό σύστημα, οι ομάδες που καταλαμβάνουν αυτές τις θέσεις ανέχονται τα πάντα, αποδεχόμενες με εγκαρπέρηση τα οφέλη, τους κινδύνους και τις ταπεινώσεις που συνδέονται με τη θέση τους. Έχουν κατά κανόνα γεννηθεί μέσα σ' αυτή και οι δυνατότητες επιλογής που έχουν είναι μικρές. Μερικές φορές υποφέρουν πάρα πολύ, συχνά όμως η θέση τους περιλαμβάνει και οφέλη μαζί με τις απώλειες.

Η κατάσταση μεταβάλλεται ριζικά και σε βάθος με την έλευση της κινητωσής, ανώνυμης συγκεντρωτικής μαζικής κοινωνίας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για μειονότητες που ειδικεύονται σε οικονομικές, εμπορικές και αστικές εν γένει ασχολίες. Με τη διάχυτη κινητωτήτα και τις αλλαγές στην απασχόληση, δεν είναι πλέον εφικτό για μία συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα να διατηρήσει το μονοπώλιο κάποιας δραστηριότητας. 'Όταν τόσο πολλά μέλη της ευρύτερης κοινωνίας προσβλέπουν σ' αυτές τις συχνά άνετες και αφ' εαυτών χερδοσκοπικές ασχολίες (αν δεν υπόκεινται σε δήμευση), τούτες μπορούν πολύ δύσκολα να φυλαχθούν για μία μειοψηφία, και ακόμη λιγότερο για μια στιγματισμένη τέτοια.

Οστόσο την ίδια στιγμή, μόλις τεθεί θέμα νέων επιδιώξεων και νέου στυλ, αυτοί οι ώς τότε εξειδικευμένοι και αποκομμένοι πληθυσμοί είναι πιθανόν να παρουσιάσουν ένα σημαντικό πλεονέκτημα. Ο αστικός τρόπος ζωής τους, η συνήθεια του ορθολογικού υπολογισμού, η εμπορική ευθύτητα, οι ανώτεροι δείκτες γραμματικών γνώσεων και πιθανόν μία θρησκεία βασισμένη στις γραφές, όλα αυτά τους προετοιμάζουν καλύτερα για το νέο τρόπο ζωής απ' ό,τι είτε τα μέλη της παλαιάς άρχουσας τάξης, είτε την παλαιά αγροτιά.

Ακόμη και κοινωνιολόγοι που υπήρξαν ιδιαίτερα λεπτολόγοι, όπως ο Μαξ Βέμπερ, διαβεβαιώνουν συχνά πως οι μειονότητες αυτές έχουν δύο μέτρα και σταθμά, ένα που ισχύει για την ίδια τους την ομάδα και ένα άλλο, καθαρά λειτουργικό και απαλλαγμένο από θητικούς ενδοιασμούς, που ισχύει για τους έξω. Πράγματι έχουν δύο μέτρα και σταθμά, αλλά εντελώς αντίστροφα. Η όλη τους φήμη απέναντι στον έξω κόσμο προηγουμένως εξαρτιόταν από την παροχή κάποιων ιδιαίτερων υπηρεσιών ή κάποιου ιδιαίτερου αγαθού. Το όνομα και τα έσοδά τους εξαρτιόνταν αποκλειστικά από το αν προσέφεραν αξιόπιστα αυτή την υπηρεσία, και πράγματι τους α-

ναγνωριζόταν μια τέτοια επαγγελματική φερεγγυότητα. 'Όλα αυτά διαφέρουν πολύ από το είδος των σχέσεων που υπερισχύουν στο εσωτερικό μιας ηθικής κοινότητας, όπου η εμπορική συναλλαγή μεταξύ δύο ατόμων αποτελούσε πάντοτε αναπόφευκτα κάτι πολύ περισσότερο από μια εμπορική συναλλαγή. Τα δύο μέρη της ήταν ταυτόχρονα μέλη συγγενειακών ομάδων, μέλη κλαν, σύμμαχοι, εχθροί και ούτω καθεξής. Συνεπώς η συναλλαγή δεν περιοριζόταν ποτέ σε μία απλή παράδοση αυτού του αγαθού έναντι αυτής της τιμής. Υπήρχε πάντοτε μία υπόσχεση ή ένας φόβος μεγαλύτερων πλεονεκτημάτων ή πιθανής προδοσίας. Και οι δύο πλευρές συμμετίχαν σε παζαρέματα και σε υπολογισμούς πολύ πιο μακρόπνους και απροσδιόριστους, και υποχρέωνταν έτσι να κάνουν μεγαλύτερες παροχές. Εάν, από την άλλη μεριά, ήταν δυσαρεστημένοι από τη συναλλαγή, πανίσχυροι παράγοντες έμπαιναν σε ενέργεια για να αναστείλουν τα παράπονα και να μην τεθούν έτσι σε κίνδυνο και άλλα νήματα της σχέσης.

Από την άλλη μεριά, το πλεονέκτημα που παρουσιάζει η συναλλαγή με μια μειονότητα, με κάποιους με τους οποίους δεν μπορεί κανείς να συμφάγει, να παντρευτεί ή να συνάψει πολιτική ή στρατιωτική συμμαχία είναι πως και τα δύο μέρη μπορούν να συγκεντρωθούν σε μία ορθολογική ανάλυση κόστους και οφέλους της συγκεκριμένης εν λόγω συναλλαγής, και να προσδοκά σε γενικές γραμμές να πάρει ό,τι ακριβώς συμφώνησε, τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο. Στο εσωτερικό βέβαια της μειονοτικής κοινότητας, οι σχέσεις ήταν για άλλη μια φορά πολυδιάστατες και συνεπώς οι συναλλαγές ήταν λιγότερο ορθολογικές και αξιόπιστες και είχαν περισσότερες όψεις. Στην ευρύτερη όμως κοινωνία, αυτοί που δεν έχουν κοινωνικό κύρος μπορούν πάντως να τηρήσουν ένα συμβόλαιο. Από την άλλη μεριά, αυτοί που απολάμβαναν μια υψηλή κοινωνική θέση και όφειλαν να σέβονται τα δικαι-

ώματα και τις υποχρεώσεις που απέρρεαν απ' αυτή, στέρούνταν έτσι ένα πεδίο κινήσεων, απαραίτητο για τη διαπραγμάτευση και την τήρηση συγκεκριμένων συμβολαίων. Η κοινωνική θέση και η τιμή, επειδή επιβάλλουν υπέρογκες υποχρεώσεις και δεσμεύσεις, στέρούν από τους ανθρώπους τις δυνατότητες επιλογής. Η στέρηση της κοινωνικής θέσης καθιστά έναν άνθρωπο ικανό να παρακολουθεί τις υποθέσεις που παρουσιάζονται, να διαπραγματεύεται μία λογική συμφωνία και να τηρεί τους όρους της.

'Ετσι αληθεύει πράγματι πως η μειονοτική κοινότητα είχε δύο μέτρα, με την αντίθετη όμως ένωνα από αυτή που θα μπορούσε κανείς να υποθέσει. Προς τους έξω τα μέλη της έδειχναν αυτή την αξιοπιστία η οποία είναι η προϋπόθεση των μονοδιάστατων νεότερων σχέσεων. Οι συναλλαγές τους με τους δικούς τους είχαν αυτή την πλούσια πολυδιάστατη ποιότητα, η οποία με βάση τη δική μας νεότερη ευαισθησία μαρτίζει διαφθορά. Ωστόσο, με την έλευση της ανώνυμης κινητικής μαζικής κοινωνίας, οι μονοδιάστατες «μια κι έξω» συμφωνίες έγιναν πολύ φυσικές, αντί να αποτελούν ειδικό γνώρισμα των συναλλαγών μεταξύ δισπονδων ομάδων.

Υπό συνθήκες εκσυγχρονισμού, οι έως τότε εξειδικευμένες μειονοτικές ομάδες χάνουν τα μειονεκτήματά τους, αλλιμόνο όμως χάνουν επίσης το μονοπώλιο και την προστασία τους. Η προηγούμενη παιδεία και οι προσανατολισμοί τους τις κάνουν συχνά να επιδίδονται με πολύ μεγαλύτερη επιτυχία στο νέο οικονομικό ολομέτωπο αγώνα σε σύγκριση με τους ανταγωνιστές τους. Το υπόβαθρό τους τους προετοιμάζει πολύ καλύτερα για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, την ίδια στιγμή το υπόβαθρό τους περιέχει επίσης μια παράδοση πολιτικής ανικανότητας, καθώς και εκχώρησης του κοινοτικού δικαιώματος της αυτοάμυνας. Αυτό υπήρξε εξαρχής άλλωστε το τίμημα της εισόδου στο επάγγελμα: υποχρεώθηκαν να γίνουν

πολιτικά και στρατιωτικά ανίκανοι, έτσι ώστε να τους επιτραπεί να χειρίζονται εργαλεία τα οποία θα μπορούσαν, σε λάθος χέρια, ν' αποβούν τόσο ισχυρά και επικίνδυνα. Άλλα και χωρίς μια τέτοια παράδοση, η πολιτική και στρατιωτική αδυναμία μιας τέτοιας ομάδας αποτελεί επακόλουθο της μειονοτικής της κατάστασης και, πολύ συχνά, της διασποράς της σε μια πλειάδα αστικών κέντρων, καθώς και της έλλειψης μιας ενιαίας υπερασπίσιμης εδαφικής βάσης. Μερικές λαμπρές, από οικονομική άποψη, ομάδες αυτού του είδους έχουν πίσω τους μία μακρά παράδοση διασποράς, αστικοποίησης και μειονοτικού καθεστώτος: τέτοια είναι σαφώς η περίπτωση των Εβραίων, των Ελλήνων, των Αρμενίων ή των Παρσί*. Άλλες ομάδες έρχονται να καταλάβουν παρόμοιες θέσεις, απλώς και μόνο ως αποτέλεσμα πρόσφατων μεταναστεύσεων και ικανοτήτων (ή και εκπαιδευτικών ευκαιριών) που απέκτησαν ή χρησιμοποίήσαν στη νεότερη εποχή. Τέτοια είναι η κατάσταση των υπερπόντιων Κινέζων και Ινδών, ή και των Ίμπος στη Νιγηρία.

Οι καταστροφικές και τραγικές επιπτώσεις που έχει στις νεότερες συνθήκες η σύζευξη της οικονομικής ανωτερότητας και της πολιτισμικής αναγνωρισιμότητας με την πολιτική και στρατιωτική καχεξία είναι πολύ γνωστές για να χρειάζονται επανάληψη. Το φάσμα των συνεπειών εκτείνεται από τη γενοκτονία ώς την απέλαση. Μερικές φορές διατηρείται μία επισφαλής και ανήσυχη ισορροπία. Το θέμα είναι πως η κεντρική εξουσία έχει τώρα ν' αντιμετωπίσει μία πολύ διαφο-

* Οπαδοί του Ζωρόστρη και απόγονοι των Περσών οπαδών του Ζωρόστρη, που κατέφυγαν στις Ινδίες όταν οι μουσουλμάνοι τους εξεδίωξαν από την Περσία. Η γλώσσα παρσί είναι ινδοευρωπαϊκή γλώσσα της ιρανικής ομάδας, που χρησιμοποιήθηκε στην Περσία την εποχή των τελευταίων Σασσανιδών βασιλέων, και αποτελεί μια μεταβατική μορφή μεταξύ της αρχαίας και της σύγχρονης περσικής. (σ.τ.μ.)

ρετινή κατάσταση και υφίσταται πιέσεις και πειρασμούς πολύ διαφορετικούς από εκείνους που επικρατούσαν στις μέρες του αγροτικού καταμερισμού εργασίας. Τότε δεν είθετο θέμα να γίνουν όλοι κινητικοί, εκπαιδευμένοι, εξειδικευμένοι, ή εμπορικά σκεπτόμενοι: γιατί τότε ποιος θα καλλιεργούσε τη γη;

'Οταν ο Αδάμ έσκαβε και η Εύα έγνεθε,
ποιος ήταν τότε ο επιχειρηματίας;

Την πρώτην μερικούς. Δεν ήταν όμως σε θέση ν' αποτελέσουν την πλειοψηφία ή το πρότυπο. Η σχεδόν καθολικά εξαστισμένη κοινωνία ήταν αδιανόητη.

Ο εν γένει πληθυσμός δεν εποφθαλμιούσε το ρόλο της μειονότητας, ο οποίος ήταν οπωσδήποτε στιγματισμένος. Οι άρχοντες θεωρούσαν ευπρόσδεκτη μια ανυπεράσπιστη, πολύ εύκολα φορολογήσιμη, οικονομικά εξειδικευμένη ομάδα, που προσδενόταν σ' αυτούς λόγω της αδιάλειπτα συντηρούμενης και ενισχυόμενης αμυντικής της αδυναμίας. Τώρα όμως η εθνική «ανάπτυξη» απαιτεί αυτό ακριβώς, να κινούνται δηλαδή όλοι στην κατεύθυνση που κάποτε ήταν ανοιχτή μόνο σε μία μειοψηφία και μία στιγματισμένη ομάδα. Κάποτε το κράτος είχε συμφέρον να προστατεύει τη μειονότητα, η οποία προσφερόταν για απομόνωση. Τώρα το κράτος έχει μεγαλύτερο συμφέρον να απογυμνώσει τη μειοψηφία από τα οικονομικά της μονοπώλια, και επειδή αυτή η τελευταία είναι πλούσια και δωκτυλοδεικτούμενη το κράτος μπορεί, ασκώντας εναντίον της κατασχέσεις και διωγμούς, να εξαγοράσει ένα μεγάλο μέρος της δυσαρέσκειας του ευρύτερου πληθυσμού και έτσι επέρχεται το αναπόφευκτο. Αυτό παρέχει ένα ιδιαίτερα απολαυστικό (αν και όχι για τα θύματά του) και συγκινητικό θέαμα εξευτελισμού, ο οποίος επιβάλλεται στην

άλλοτε ζηλευτή ομάδα, προς τέρψιν της πλειοψηφίας. Την απόλαυση αυτή μπορεί να τη γεντεί μία κατηγορία πολύ ευρύτερη από την περιορισμένη ομάδα όσων κληρονομούν τις θέσεις που κενώθηκαν από τη διωχθείσα μειοψηφία, και αυτό είναι επίσης κάτι που πολιτικά λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη και καθιστά έτσι τούτη την επιλογή πολιτικά ελκυστική για το κράτος.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η μειονότητα έρχεται αντιμέτωπη με έναν τύπο επιλογών (αν και οι συνθήκες διαφέρουν) όμοιο μ' εκείνο που αντιμετώπισαν οι Ρουριτανοί μετανάστες εργάτες. Έχει τη δυνατότητα να αφομοιωθεί· και πράγματι, μερικές φορές ολόκληρη η μειοψηφία, ή κάποια σημαντικά της τμήματα, επιτυγχάνουν αυτό αχριβώς. Εναλλακτικά, μπορεί να προσπαθήσει να αποδεσμευτεί τόσο από την εξειδίκευσή της όσο και από το ίδιο το καθεστώς της μειονότητας και να δημιουργήσει ένα δικό της κράτος, στο ρόλο του νέου προστάτη ενός μη ειδικευμένου πλέον, γενικού, νεότευκτου εθνικού πολιτισμού. Για ένα διάσπαρτο αστικό πληθυσμό το μεγαλύτερο πρόβλημα παραμένει βεβαίως η απόκτηση της απαραίτητης εδαφικής βάσης. Οι Ρουριτανοί χωρικοί, όντας χωρικοί, διέθεταν αναπόφευκτα μια εδαφική βάση, που έμμελε σύντομα ν' αποτελέσει το βασίλειο της Ρουριτανίας και να μετατραπεί αργότερα στη Σοσιαλιστική Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουριτανίας. Τι θα μπορούσε όμως να κάνει μια αστική, εξειδικευμένη και διάσπαρτη ομάδα, με λίγους ή χωρίς καθόλου αγροτικούς δεσμούς;

Γι' αυτά τα είδη εθνικισμού, η απόκτηση εδάφους ήταν το πρώτο και ίσως το κυριότερο πρόβλημα. Τους 'Ελληνες δεν τους απασχολούσε κατ' αρχάς τόσο πολύ η απόσχιση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όσο η ανατροπή της εραρχίας στο εσωτερικό της και η εκ μέρους τους κατάληψη της ανώτερης θέσης, που θα οδηγούσε έτσι στην αναβίωση

του Βυζαντίου. Η πρώτη ελληνική εξέγερση δεν πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα, αλλά εκεί όπου είναι τώρα η Ρουμανία, όπου οι 'Έλληνες ήταν μια μειοψηφία και μάλιστα μια μειοψηφία που τα κατάφερνε μάλλον καλά στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος. Η χρήση ως εδαφικής βάσης αυτού που αποτελεί σήμερα τη Νότια Ελλάδα δεν προέκυψε παρά αργότερα.

Η πιο διάσημη και δραματική περίπτωση επιτυχούς εθνικισμού της διασποράς είναι αυτή του Ισραήλ. Αποτελεί επίσης τον «τελευταίο και λιγότερο τυπικό από τους ευρωπαϊκούς εθνικισμούς», σύμφωνα με τα λόγια του Hugh Trevor-Roper¹⁶. (Έλυσε το ευρωπαϊκό πρόβλημα με τη δημιουργία ενός ασιατικού, πάνω στο οποίο οι Ισραηλινοί μόλις που άρχισαν να σκέπτονται. Στη διασπορά, η εβραϊκή θρησκεία παρέπεμπε στην Ιερουσαλήμ· από τότε όμως που επέστρεψε στην Ιερουσαλήμ, ο ημικοσμικός σιωνισμός χρησιμοποίησε για ένα διάστημα τα παρωχημένα σοσιαλιστικά και λαϊκιστικά στερεότυπα της Ευρώπης του 19ου αιώνα). Δύο χιλιάδες σχεδόν χρόνια ιστορίας δεν άφησαν την παραμικρή εβραϊκή εδαφική βάση, ούτε καν στη γη του Ισραήλ, και επιπλέον άφησαν τους Εβραίους να μοιάζουν περισσότερο με μία σειρά ασυνεχών και πολύ υψηλής εξειδίκευσης στρωμάτων στο εσωτερικό των δομών άλλων κοινωνιών, και όχι με το είδος του ισορροπημένου πληθυσμού που μπορεί ν' αποτελέσει τη βάση ενός λίγο-πολύ αυτάρκους νεότερου κράτους, ενός geschlossener Handelstaat*. Ωστόσο, η ολοκλήρωση αυτού του εκπληκτικού μετασχηματισμού οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στο κίνητρο που έδωσαν οι διωγμοί, πρώτα στην Ανατολική Ευρώπη και αργότερα σ' ολόκληρη την ήπειρο κατά την περίοδο του Ολοκαυτώματος. Οι διωγμοί

* (γερμ.) κλειστό εμπορικό κράτος (σ.τ.μ.)

αυτοί απεικονίζουν, καλύτερα από οποιουσδήποτε άλλους, τη μοίρα που είναι πιθανόν να πλήξει πολιτισμικά διακρίτες, οικονομικά προνομιούχες και πολιτικά ανυπεράσπιστες κοινότητες, σε μια στιγμή που η εποχή των εξειδικευμένων κοινότητων και της παραδοσιακής μορφής του οργανικού καταμερισμού εργασίας έχει πλέον λήξει.

Ο ανθρώπινος μετασχηματισμός που σχετίζεται με την εβραϊκή περίπτωση ήταν αντίθετος προς τη γενική τάση: ένας αστικός, ιδιαίτερα εγγράμματος και εκλεπτισμένος, κοσμοπολίτικος πληθυσμός στράφηκε, τουλάχιστον εν μέρει, προς τη γη και απομονώθηκε περισσότερο. Κανονικά η εθνικιστική διαδικασία είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την ίδια της τη ρητορική, αφού μιλάει για χωρικούς και δημιουργεί αστούς. Εδώ ήταν πραγματικά ανάγκη να δημιουργηθούν ορισμένοι εκπρόσωποι του είδους των χωρικών. Αυτό που τελικά δημιουργήθηκε στην πραγματικότητα είναι χωρικοί με κάποια καίρια χαρακτηριστικά φυλετικής δομής: μια μορφή τοπικής οργάνωσης που συναρμολογήθηκε από ενότητες ταυτόχρονα παραγωγικές και στρατιωτικές ως προς τον ουσιαστικό τους ρόλο. Η μετατροπή ατόμων αστικής προέλευσης σε τέτοιους χωρικούς-μέλη φυλής δεν θα μπορούσε να είναι μία εύκολη υπόθεση και οι εκτελούντες χρέι χωρικού-στρατιώτη εκπαιδεύονταν στην πραγματικότητα από ένα είδος κοσμικού μοναστικού τάγματος. Κάτι τέτοιο είχε ανάγκη μια ιδεολογία και, κατά ιστορική σύμπτωση, ένα βολικό μείγμα σοσιαλισμού και λαϊκισμού ήταν πράγματι διαθέσιμο και διαδεδομένο στον κύκλο των διανοούμενων, στο εσωτερικό του οποίου το τάγμα έκανε τη στρατολόγησή του. Τα φιλοαγροτικά, εναντιωνόμενα στον καταμερισμό εργασίας, κολλεκτιβιστικά μοτίβα αυτής της ιδεολογίας εξυπηρετούσαν το σκοπό κατά τρόπο ιδεώδη. Το κατά πόσον τα κυπρούτζ παρέχουν πράγματι καλή ζωή στο σύγχρονο ανθρωπό, όπως το πί-

στευαν και το ήλπιζαν οι ιδρυτές τους, παραμένει ένα ανοιχτό ερώτημα: ως εξαρτήματα όμως ενός μηχανισμού που έπρεπε να υπηρετήσει μια αποτελεσματική επαναξιοποίηση της γης χρησιμοποιώντας ανθρώπους που προέρχονταν από ιδιαίτερα αστικοποιημένους πληθυσμούς της πόλης, και μία αποτελεσματική υπεράσπισή της, εν μέσω στρατιωτικής κρίσης, με ελάχιστα και υποτοπώδη μέσα, αποδείχτηκαν στην πράξη εξαιρετικά και ανυπέρβλητα.

Τα προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού, πολιτισμικής αναζωγόνησης, απόκτησης εδάφους και αντιμετώπισης της φυσικής εχθρότητας αυτών που διεκδικούσαν προηγουμένων το εν λόγω έδαφος, απεικονίζουν τα ιδιαίτερα και οξύτατα ζητήματα που αντιμετώπισαν οι εθνικισμοί της διασποράς. 'Οσοι εξ αυτών διατηρούν κάποιο υπόλειμμα αρχαίου εδάφους μπορεί να αντιμετωπίζουν προβλήματα συγκριτικά λιγότερο οξεία. Τα προβλήματα ωστόσο που αντιμετωπίζει ένας πολιτισμός της διασποράς ο οποίος δεν έχει κάνει την εθνικιστική επιλογή μπορεί να είναι τόσο σοβαρά και τραγικά όσο κι εκείνα που θα αντιμετωπίζει εάν υιοθετούσε τον εθνικισμό. Μάλιστα, θα μπορούσε να πει κανείς πως αυτός ο ύστατος κίνδυνος της αφομοιωτικής εναλλακτικής επιλογής κάνει τους οπαδούς της εθνικιστικής λύσης να αστατούν την υπόθεσή τους σ' αυτή την περίπτωση.'

Η σοβαρότητα της κατάστασης που έχουν να αντιμετωπίσουν οι πληθυσμοί της διασποράς στην περίπτωση που δεν επιλέξουν τον εθνικισμό και ο τρόπος με τον οποίο μπορούμε να συμπεράνουμε την όλη κατάσταση από τα πιο γενικά χαρακτηριστικά της μετάβασης από ένα αγροτικό σε ένα βιομηχανικό σύστημα δείχνουν πως είναι μεγάλο λάθος να επικαλείται κανείς τους εθνικισμούς της διασποράς εν είδει αντιπαραδειγμάτων στη θεωρία μας για τον εθνικισμό:

Ο ελληνικός και ο αρμενικός εθνικισμός ανέτειλαν μεταξύ πληθυσμών οι οποίοι ήταν σε γενικές γραμμές περισσότερο ευημερούντες και ικανότεροι να κατανοήσουν τις πλουτοπαραγωγές οικονομίες της σύγχρονης Ευρώπης απ' ό,τι οι Οθωμανοί μουσουλμάνοι δεσπότες τους¹⁷.

Στη ρουριτανική μας περίπτωση, ο εθνικισμός εξηγήθηκε με τους όρους ενός οικονομικά και πολιτικά μειονεκτούντος πληθυσμού που ήταν ικανός να διασκρίνει πολιτισμικά τον εαυτό του, και εξαναγκάστηκε έτσι να στραφεί προς την εθνικιστική επιλογή. Από τη στιγμή όμως που αρχίζει η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, η αφόρητη θέση των πολιτισμικά διακριτών πληθυσμών, που δεν βρίσκονται σε οικονομικά μειονεκτική θέση (μάλλον το αντίθετο), αλλά μονάχα σε πολιτική μειονεξία, η οποία και αποτελεί εγγενή χαρακτήρα του μειονοτικού τους καθεστώτος, συνάγεται από τις ίδιες γενικές παραδοχές και οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα, αν και φυσικά από το δικό της μονοπάτι. Το να επικεντρωθεί κανείς αποκλειστικά στο οικονομικό μειονέκτημα, το οποίο είναι ομολογουμένως πρωταρχικό στις περισσότερες τυπικές περιπτώσεις, θα ισοδυναμούσε με παραδίκα της θέσης μας. Το βιομηχανικό σύστημα απαιτεί ομοιογένεια στο εσωτερικό των πολιτικών οντοτήτων, τουλάχιστον τόση που να επιτρέπει μια εντελώς ομαλή κινητικότητα και να αποκλείει την «εθνοτικού χαρακτήρα» αναγνώριση τόσο του πλεονεκτήματος όσο και του μειονεκτήματος, είτε οικονομικού είτε πολιτικού.

8

Το μέλλον του εθνικισμού

Η γενική μας διάγνωση σχετικά με τον εθνικισμό είναι απλή. Από τα τρία στάδια της ανθρώπινης ιστορίας, το δεύτερο είναι το αγροτικό και το τρίτο το βιομηχανικό. Η αγροτική κοινωνία έχει ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά: η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από αγροτοπαραγωγούς, χωρικούς. Από τον πληθυσμό της κοινωνίας, μόνο μια μειονότητα είναι ειδικοί, στρατιωτικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί, ή οικονομικοί. Οι περισσότεροι αγροτικοί πληθυσμοί επηρεάζονται επίσης από τις δύο άλλες μεγάλες καινοτομίες της αγροτικής εποχής: τη συγκεντρωτική διακυβέρνηση και την ανακάλυψη της γραφής.

Η αγροτική κοινωνία –διαφέροντας, απ' ό,τι φάίνεται, τόσο από τις προηγούμενες όσο και από τις μεταγενέστερές της κοινωνίες – είναι μαλθουσιανή: ανάγκες που είναι ταυτόχρονα παραγωγικές και αμυντικές την αναγκάζουν να αναζητήσει έναν αυξανόμενο πληθυσμό, ο οποίος τότε οδηγεί αρκετά κοντά στα όρια των διαθέσιμων πηγών, ώστε να πλήγεται κατά καιρούς από καταστροφές. Οι τρεις καίριοι παράγοντες που δρουν στην κοινωνία αυτή (η παραγωγή τροφής, ο πολιτικός συγκεντρωτισμός και η εγγραφματοσύνη) γενούν μια κοινωνική δομή στην οποία τα πολιτισμικά και πολιτικά σύνορα σπάνια εναρμονίζονται.

Η βιομηχανική κοινωνία είναι πολύ διαφορετική. Δεν είναι μαλθουσιανή. Βασίζεται και εξαρτάται από τη γνωστική

και οικονομική αύξηση η οποία εντέλεις ξεπερνά και μαζί αποθαρρύνει μια περαιτέρω δραματική πληγήσμασική αύξηση. Ποικίλοι παράγοντες σ' αυτή την κοινωνία –καθολική εγγραμματοσύνη, κινητικότητα και επομένως ατομικισμός, πολιτικός συγκεντρωτισμός, ανάγκη μιας πολυδάπτωνης εκπαιδευτικής υποδομής– την οδηγούν σε μία κατάσταση όπου τα πολιτικά και τα πολιτισμικά σύνορα συγχλίνουν εν γένει. Το χράτος είναι πάνω απ' όλα ο προστάτης όχι μιας πίστης αλλά ενός πολιτισμού, και ο συντηρητής του αναπόφευκτα ομοιογενούς και τυποποιητικού εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο και μόνο μπορεί να μορφώσει ένα προσωπικό ικανό να μετακινείται από τη μια εργασία στην άλλη, στο πλαίσιο μιας αύξουσας οικονομίας και μιας κινητικής κοινωνίας, και να εκτελεί εργασίες οι οποίες σχετίζονται με το χειρισμό ενοιών και προσώπων μάλλον παρά πραγμάτων. Ωστόσο, για τους περισσότερους από αυτούς τους ανθρώπους, τα όρια του πολιτισμού τους είναι τα όρια όχι ίσως του κόσμου αλλά των ίδιων τους των δυνατοτήτων απασχόλησης και άρα και της αξιοπρέπειάς τους.

Στις περισσότερες από τις κλειστές μικροκοινότητες της αγροτικής εποχής, τα όρια του πολιτισμού ήταν και όρια του κόσμου, και ο ίδιος ο πολιτισμός παρέμενε συχνά ανεπαίσθητος, αθέατος: κανένας δεν τον θεωρούσε ιδανικό πολιτικό σύνορο. Τώρα, με την κινητικότητα, ο πολιτισμός γίνεται ορατός και αποτελεί το όριο της κινητικότητας του ατόμου, διαγράφοντας το άρτι διευρυμένο φάσμα των δυνατοτήτων απασχόλησής του: συνιστά έτσι το φυσικό πολιτικό σύνορο. Αυτό δεν το λέμε για να υποβιβάσουμε τον εθνικισμό σε μια απλή ανησυχία σχετικά με τις προοπτικές της κοινωνικής κινητικότητας. Οι ανθρώποι αγαπούν πραγματικά τον πολιτισμό τους, γιατί τώρα αντιλαμβάνονται την πολιτισμική ατμόσφαιρα (αντί να την παίρνουν ως δεδομένη) και γνωρίζουν

πως έξω απ' αυτόν δεν μπορούν ν' αναπνεύσουν αληθινά ούτε να ολοκληρώσουν την ταυτότητά τους.

Ο υψηλός (εγγράμματος) πολιτισμός μέσα στον οποίο έχουν εκπαιδευτεί είναι, για τους περισσότερους ανθρώπους, η πολιτιμότερή τους επένδυση, ο πυρήνας της ταυτότητάς τους, η εξασφάλισή τους και η ασφάλειά τους. Έτσι έκανε την εμφάνισή του ένας κόσμος ο οποίος ικανοποιεί, ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά του και εκτός από ελάσσονες εξαιρέσεις, την εθνικιστική επιταγή, την εναρμόνιση δηλαδή πολιτισμού και πολιτείας. Η ικανοποίηση της εθνικιστικής αρχής δεν αποτέλεσε προϋπόθεση της αρχικής εμφάνισης του βιομηχανικού συστήματος, αλλά μονάχα προϊόν της διάδοσής του.

Έπρεπε να γίνει μια μετάβαση από έναν κόσμο ο οποίος δεν ενθάρρυνε καν τη διατύπωση του εθνικιστικού ιδεώδους, πόσο μάλλον την πραγματοποίησή του, προς μία εποχή η οποία το κάνει να μοιάζει (λανθασμένα) με ένα αυταπόδεικτο ιδεώδες έγκυρο για όλες τις εποχές, μετατρέποντάς το έτσι σε ισχύον πρότυπο, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις υλοποιείται. Η περίοδος αυτής της μετάβασης υπήρξε αναπόφευκτα περίοδος εθνικιστικής δραστηριοποίησης. Η ανθρωπότητα έφθασε στη βιομηχανική εποχή με πολιτισμικούς και πολιτικούς θεσμούς, οι οποίοι ήταν σε γενικές γραμμές ασύμβατοι με τις εθνικιστικές επιταγές. Η ευθυγράμμιση της κοινωνίας με τις νέες επιταγές υπήρξε αναπόφευκτα μια πολυτάραχη διαδικασία.

Η πιο βίαιη φάση του εθνικισμού είναι αυτή που συνοδεύει το πρώιμο βιομηχανικό σύστημα και τη διάδοσή του. Δημιουργείται μία ασταθής κοινωνική κατάσταση μέσα στην οποία μία ολόκληρη σειρά επώδυνων διαχωρισμών αρχίζουν να αλληλεπικαλύπτονται: υπάρχουν οξείες πολιτικές, οικονομικές και εκπαιδευτικές ανισότητες. Την ίδια στιγμή, εμφα-

νίζονται νέες πολιτισμικά αρμονικές πολιτείες. Υπό τις συνθήκες αυτές, εάν ταυτόχρονα οι πολλαπλές τούτες και αλληλεπικαλυπτόμενες ανισότητες συμπίπτουν λίγο-πολύ με τις εθνοτικές και τις πολιτισμικές, οι οποίες είναι ορατές, περίπτες και ευκολονόητες, τότε οι νεοεμφανιζόμενες οντότητες αναγκάζονται να μπουν κάτω από εθνοτικά λάβαρα.

Η εκβιομηχάνιση αγγίζει αναπόφευκτα τους διάφορους τόπους και τις ομάδες σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Έτσι εξασφαλίζεται ότι το εκρηκτικό μείγμα του πρώιμου βιομηχανικού συστήματος (εκτόπιση, κινητικότητα, οξεία ανισότητα που δεν έχει καθαγιαστεί από το χρόνο και τη συνθετική) θα τρυπώσει σ' όλες τις ρωγμές που ανοίγει η πολιτισμική διαφοροποίηση, απ' άκρη σ' άκρη της αγροτικής κοινωνίας. Ανεκμετάλλευτες δεν θα μείνουν τελικά παρά ελάχιστες απ' όσες ο εθνικισμός είναι σε θέση να αξιοποιήσει, υποθάλποντας την οσοδήποτε χαλαρή τους σύμπτωση με τις σημπτικές ανισότητες της εποχής, καθώς και τον προσδιορισμό βιώσιμων εν δυνάμει βιομηχανικών κρατών. Κι όσο το παλιρροϊκό κύμα του εκσυγχρονισμού σαρώνει τον κόσμο, τόσο γίνεται σίγουρο ότι καθένας θα έχει λόγο, τη μια ή την άλλη φορά, να νιώσει θύμα άδικης μεταχείρισης, και ότι θα μπορέσει να εντοπίσει τους υπεύθυνους ως ανήκοντες σε άλλο «έθνος». Εάν μπορέσει ταυτόχρονα να εντοπίσει αρκετά από τα θύματα ως ανήκοντα στο ίδιο «έθνος» με αυτόν, τότε γεννιέται ένας εθνικισμός. Εάν πετύχει, πράγμα που δεν συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις, γεννιέται ένα έθνος.

Υπάρχει ένα επιπλέον στοιχείο οικονομικής ορθολογικότητας στο πολιτικό σύστημα των «πλευρικών συνόρων» που ο εθνικισμός φέρνει στο νεότερο κόσμο. Τα εδαφικά σύνορα χαράσσονται και επιβάλλονται νομικά, ενώ οι διαφορές στάτους ούτε σημειώνονται ούτε επιβάλλονται, αλλά μάλλον συγκαλύπτονται και αποκηρύσσονται. Οι ανεπτυγμένες οικονο-

μίες μπορούν να πνίξουν και να εκμηδενίσουν τις νεοεμφανιζόμενες, εκτός αν αυτές προστατεύονται αποτελεσματικά από το δικό τους κράτος. Το εθνικιστικό κράτος δεν είναι προστάτης μόνο μιας κουλτούρας, αλλά επίσης μιας νέας και συχνά εύθραυστης στα πρώτα της βήματα οικονομίας. (Κατά κανόνα χάνει το ενδιαφέρον του για την προστασία μιας θρησκείας). Σ' εκείνες τις περιπτώσεις που ένα νεότερο έθνος γεννιέται από διάφορη τη στιγμή δεν ήταν παρά ένα απλό κοινωνικό στρώμα –μόνο χωρικοί ή μόνο ειδικευμένοι επαγγελματίες της πόλης–, οι προσπάθειες του κράτους να μετατρέψει την εθνοτική του ομάδα σ' ένα ισορροπημένο έθνος και ν' αναπτύξει την οικονομία του γίνονται όψεις ενός και του αυτού έργου.

Τίθεται τώρα το ερώτημα αν ο εθνικισμός θα συνεχίσει ν' αποτελεί μια μείζονα δύναμη ή μια γενική πολιτική επιταγή σε μια εποχή προηγμένης, και ίσως με μία ένοντα ολοκληρωμένης, εκβιομηχάνισης. Κι όπως ο κόσμος δεν έχει φτάσει ακόμη στον κορεσμό της λαχτάρας για οικονομική αύξηση, κάθε απάντηση στο ερώτημα αυτό θα είναι αναπόφευκτα εικοτολογική. Αξίζει ωστόσο να επιχειρήσει κανείς μια τέτοια εικοτολογία. Οι επιπτώσεις της αύξησης επί της επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας κατείχαν μια εξέχουσα θέση στην επιχειρηματολογία μας. Συνεχίζει μεταβολές της απασχόλησης, ενισχυόμενες από τη σχέση των περισσότερων εργασιών με την επικοινωνία, με το χειρισμό ενοιών μάλλον παρά αντικειμένων, συμβάλλουν σε κάποια τουλάχιστον κοινωνική ισότητα ή ελαττωμένη κοινωνική απόσταση, και στην ανάγκη ενός τυποποιημένου, πραγματικά κοινού μέσου επικοινωνίας. Οι παράγοντες αυτοί βρίσκονται στη βάση τόσο του σύγχρονου εξισωτισμού όσο και του εθνικισμού.

Τι συμβαίνει όμως όταν μία κορεσμένη βιομηχανική κοι-

νωνία ξαναγίνεται σταθερή, μη κινητική; Η χλασική, φανταστική διερεύνηση του ενδεχομένου αυτού εμφανίζεται στον Θαυμαστό νέο χόσμο, του Ἀλντους Χάξλεϋ. Μπορούμε να διανοηθούμε μία κορεσμένη βιομηχανική κοινωνία. Αν και δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε πως κάπια μέρα θα εξαντληθούν όλες οι δυνατές τεχνολογικές καινοτομίες, υπάρχει λόγος να υποθέσουμε πως πέρα από ένα ορισμένο σημείο οι τεχνικές καινοτομίες θα σταματούσαν να έχουν σημαντική περαιτέρω επίπτωση στην κοινωνική δομή και την κοινωνία εν γένει, κατ' αναλογία με έναν άνθρωπο ο οποίος, πέρα από ένα ορισμένο επίπεδο πλούτου, δεν μπορεί με τίποτε πλέον ν' αλλάξει τον τρόπο ζωής του, ανταποχρινόμενος σε περαιτέρω πλουτισμό. Η αναλογία αυτή μπορεί να ισχύει ή να μην ισχύει, και είναι δύσκολο να είναι κανείς σίγουρος για την απάντηση σε τούτο το ερώτημα. Η εποχή που η ανθρωπότητα θα είναι κορεσμένη από πλούτη μοιάζει ακόμη πολύ μακρινή, και έτσι το θέμα δεν μας αγγίζει προς το παρόν με τρόπο ιδιαίτερα επείγοντα.

Αξίζει ωστόσο να δηλωθεί πως ένα μεγάλο μέρος της επιχειρηματολογίας μας περιστρέφηκε ουσιαστικά γύρω από τις επιπτώσεις της συνεχιζόμενης αφιέρωσης στη σφαιρική οικονομική αύξηση, και άρα στην καινοτομία και τη μεταβολή της απασχόλησης. Προϋπέθεσε επίσης τη διατήρηση μιας κοινωνίας βασισμένης στην επαγγελία της αφθονίας και στο γενικευμένο Danegeld. Οι παραδοχές αυτές, παρ' ότι τώρα ισχύουν, δεν μπορούμε να προσδοκούμε πως θα συνεχίσουν να το κάνουν επ' άπειρον (ακόμη κι αν αποκλείσουμε την πιθανότητα τερματισμού της κοινωνίας λόγω κάποιας πυρηνικής ή παρεμφερούς καταστροφής). Η πολιτισμικά ομοιογενής, κινητική και, στα μεσαία της στρώματα, σχετικά αδόμητη κοινωνία μας είναι πολύ πιθανόν να μη διαρκέσει για πάντα, ακόμη κι αν παραβλέψουμε την πιθανότητα κατακλυσμών. Κι ά-

ταν αυτός ο τύπος κοινωνίας δεν θα είναι πλέον κυρίαρχος, τότε όλα όσα παρουσιάσαμε ως κοινωνικές βάσεις του εθνικισμού θα τροποποιηθούν ριζικά. Αυτό όμως δεν είναι κάτι που θα μπορέσουμε να δούμε εμείς στη διάρκεια της ζωής μας.

Πιο βραχυπρόθεσμα, χωρίς να κοιτάζουμε τόσο μακριά μπροστά μας, μπορούμε να προσδοκούμε πως ο εθνικισμός θ' αλλάξει. Το οξύ του στάδιο εμφανίστηκε, όπως είπαμε, τον καιρό του μέγιστου ρήγματος μεταξύ των βιομηχανικά ενσωματωμένων, πολιτικά και εκπαιδευτικά πολιτογραφημένων πληθυσμών και εκείνων που βρέθηκαν στις πύλες του νέου χόσμου χωρίς ακόμη να μπορούν να τις διαβούν. Καθώς προχωρούσε η οικονομική ανάπτυξη, το ρήγμα αυτό στένευε (παρά τις περί του αντιθέτου απαισιόδοξες διαβεβαιώσεις). Το ρήγμα θα μπορούσε ακόμη και να συνεχίσει να μεγαλώνει σε απόλυτα μεγέθη, από τη στιγμή όμως που τόσο οι προνομιούχοι, όσο και οι μη προνομιούχοι βρίσκονται πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο, δεν γίνεται πλέον αισθητό και αντιληπτό ως ιδιαίτερα οξύ. Η διαφορά μεταξύ της πείνας και της επάρκειας είναι οξεία· η διαφορά μεταξύ μιας επάρκειας με περισσότερα και μιας με λιγότερα, σε μεγάλο βαθμό συμβολικά, τεχνητά μπιχλιμπίδια, δεν είναι τόσο μεγάλη, ιδιαίτερα όταν σε μια, κατ' όνομα τουλάχιστον, εξισωτική βιομηχανική κοινωνία αυτά τα μπιχλιμπίδια είναι όλα φτιαγμένα στο ίδιο στυλ.

Η μείωση της έντασης της εθνικιστικής ζέσης δεν σημαίνει ωστόσο πως οι αντι-εντροπικές μειονότητες θα τα πάνε κατ' ανάργην καλά. Η μοίρα τους στο σύγχρονο χόσμο υπήρξε συχνά τραγική και η πεποίθηση πως τέτοιες τραγωδίες δεν θα επαναληφθούν θα ήταν ευσεβής πόθος ή εύκολη, αδικαιολόγητη αισιοδοξία. Μια ώριμη βιομηχανική κοινωνία απαιτεί για τα μέλη της ομαλή επικοινωνία και ομαλή κινητικότητα. Η επίτευξη της πρώτης αποτελεί προϋπόθεση της

ωριμότητας· η δεύτερη μοιάζει περισσότερο άπιαστη. Η παρεμπόδιση της κινητικότητας, όταν εμφανίζεται, αποτελεί ένα από τα πιο σοβαρά και δυσεπίλυτα προβλήματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Το χάσμα ως προς την ευημερία μπορεί επίσης να αυξηθεί μεταξύ εθνών, όταν όμως υπάρχει ήδη ένα σύνορο μεταξύ των εχόντων και των μη εχόντων, οι μεταξύ τους εντάσεις δεν είναι σε θέση να το ξανανοίξουν για δεύτερη φορά, κι επομένως, από τη σκοπιά του εθνικισμού, αυτό δεν έχει καμία σημασία. (Αφήνω προς το παρόν κατά μέρος το ενδεχόμενο μιας συλλογικής εχθρότητας εκ μέρους μιας ολόκληρης κατηγορίας «προλεταριακών εθνών», πολιτικά κυρίαρχων, εναντίον των πλούσιων εθνών. Εάν αυτό συμβεί, θα είναι σε κάθε περίπτωση κάτι διαφορετικό από τον εθνικισμό. Θα πρόκειται για εκδήλωση μιας διεθνούς αλληλεγγύης των φτωχών).

Επομένως, τι θα συμβεί στον όψιμο εθνικισμό, εάν ελαττωθούν οι ανισότητες του πλούτου μεταξύ των πληθυσμών μέσω της επέκτασης του βιομηχανικού συστήματος; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι ακόμη σαφής, μας ενδιαφέρει όμως πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι πιο απόμακρες θεωρήσεις. Μπορούμε να εξετάσουμε τόσο τις επιπτώσεις των θεωρητικών μας παραδοχών, όσο και τα συγκεκριμένα εμπειρικά, ιστορικά στοιχεία. Αρκετά απ' αυτά είναι ήδη διαθέσιμα. Ουσιαστικά περιστρέφονται γύρω από τη φύση του βιομηχανικού πολιτισμού.

Βιομηχανικός πολιτισμός – ένας ή πολλοί;

Γιάρχουν δύο σημεία από τα οποία είναι δυνατόν να κοιτάξει κανείς το μέλλον του πολιτισμού στις βιομηχανικές κοινωνίες κι ένας απεριόριστος αριθμός ενδιάμεσων συμβιβαστικών θέσεων μεταξύ των πόλων που αυτά αντιπροσω-

πεύον. Η προσωπική μου αντίληψη για την ιστορία του κόσμου είναι σαφής και απλή: τα τρία μεγάλα στάδια του ανθρώπου, δηλαδή, το κυνηγετικό-συλλεκτικό, το αγροτικό και το βιομηχανικό, καθορίζουν τους όρους των προβλημάτων αλλά όχι και τη λύση. Με άλλα λόγια, ο μαρξισμός έκανε δύο φορές λάθος, όχι μόνο επειδή πολλαπλασίασε τα στάδια πέρα από τον κομψό, οικονομικό και καθαγιασμένο αριθμό των τριών (οι τριαδιστές όπως ο Κοντ, ο Φρέζερ ή ο Καρλ Πολάνι είχαν δίκιο, είτε είχαν αναγνωρίσει σωστά τα στοιχεία της τριάδας είτε όχι), αλλά πάνω απ' όλα επειδή πρότεινε πως τόσο η λύση όσο και το πρόβλημα ήταν καθορισμένα για κάθε στάδιο:

Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει το γενικό χαρακτήρα των κοινωνικών, πολιτικών και πνευματικών διαδικασιών της ζωής... Μπορούμε, σε γενικές γραμμές, να προτείνουμε ενδεικτικά τον ασιατικό, τον αρχαϊκό, το φεουδαλικό και το σύγχρονο αστικό τρόπο παραγωγής ως προοδευτικές εποχές του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας¹⁸.

Οστόσο, σε γενικές γραμμές, η άποψη πως η κοινωνία καθορίζεται από τη διαθέσιμη οικονομική βάση δεν φαίνεται ν' αντέχει και πολύ. Ούτε οι κυνηγετικές ούτε οι αγροτικές κοινωνίες είναι όλες ίδιες μεταξύ τους. Αυτό που υπήρξε ιδιαίτερα καταστροφικό για τη μαρξιστική φιλοσοφία της ιστορίας είναι πως τα κρίσιμα υπερδομικά γνωρίσματα (το κράτος και η εγγραμματοσύνη) δεν συγχετίζονται με την εμφάνιση της πραγματικά αποφασιστικής αλλαγής της υποδομής, με το ξεκίνημα δηλαδή της παραγωγής της τροφής. Εάν έχει δίκιο ο James Woodburn, μια κρίσιμη δομική αλλαγή

εμφανίζεται ήδη στο εσωτερικό των κυνηγετικών κοινωνιών, οι οποίες μπορούν να διαιρεθούν σ' αυτές που ασκούν κυνηγετικές και συλλεκτικές οικονομίες άμεσης απόδοσης και σ' εκείνες που ασκούν οικονομίες χρονικά μετατοπισμένης απόδοσης. Οι τελευταίες, επειδή ακριβώς απαιτούν την ηθική και θεσμική βάση για μια μακρόπονη υποχρέωση, κατέχουν ήδη τις οργανωτικές προϋποθέσεις για ν' αναπτύξουν τη γεωργία, εάν και όταν δράσουν οι πιέσεις προς την κατεύθυνση αυτή και γίνουν προσιτά τα τεχνικά μέσα¹⁹. Η διαιρέση των καθηκόντων γεννάει στο πέρασμα του χρόνου τις συνήθειες της σκέψης και της δράσης, οι οποίες κάνουν τότε δυνατή τη συνεχή εξειδίκευση των ρόλων μεταξύ των ατόμων που συνδέονται με την παραγωγή της τροφής. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε μια μεγάλη κοινωνικοδομική αλλαγή προηγείται του τεράστιου άλματος της παραγωγής της τροφής. Ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία πως η άλλη μεγάλη δομική αλλαγή, ο σχηματισμός του κράτους, είναι μεταγενέστερη από αυτό και δεν συνδέεται μαζί του με οποιονδήποτε άμεσο ή μοναδικό τρόπο²⁰.

Η ανθρωπότητα κινήθηκε από την κυνηγετική-συλλεκτική κατάσταση, όπου όλοι διέθεταν ελεύθερο χρόνο, στην αγροτική, όπου τον διέθεταν μόνο μερικοί (η άρχουσα ομάδα), και τέλος στη βιομηχανική εποχή, η οποία κυβερνάται από την εργασιακή ηθική, και όπου δεν τον διαβέτει κανένας. Για να το πούμε διαφορετικά, κινηθήκαμε από την άμεση απόδοση στην ορισμένη χρονική της μετατόπιση και, τελικά, στην αέναν χρονική της μετατόπιση.

'Ετσι η ιδέα του υλικού καθορισμού της κοινωνίας μοιάζει γενικώς αβάσιμη. Είναι όμως αβάσιμη και για τη βιομηχανική κοινωνία, αν το δούμε μακροπρόθεσμα; Καθορίζεται τουλάχιστον η βιομηχανική κοινωνία, στη γενική της μορφή, αποκλειστικά από την παραγωγική της υποδομή; Η απάντη-

ση δεν είναι προφανής, και σίγουρα οι σαφείς ενδείξεις περί του αντιθέτου που ισχύουν για τις κυνηγετικές και αγροτικές κοινωνίες δεν την προκαταλαμβάνουν. Ο βιομηχανικός άνθρωπος μπορεί τελικά να έχει λιγότερες επιλογές όσον αφορά την εξέλιξη της κοινωνίας του απ' ότι ο κυνηγετικός ή αγροτικός πρόγονός του. Η θέση ότι όλες οι βιομηχανικές κοινωνίες καταλήγουν να μοιάζουν μεταξύ τους μπορεί να είναι σωστή ή εν πάσῃ περιπτώσει ν' αποδειχτεί σωστή μακροπρόθεσμα. 'Οσον αφορά ιδιαίτερα τον πολιτισμό και τον εθνικισμό, τι θα μπορούσαμε να περιμένουμε;

Θα ήταν χρήσιμο να διερευνήσουμε πρώτα αυτή τη θέση της σύγκλισης. Ας υποθέσουμε ότι πράγματι αληθεύει πως ο βιομηχανικός τρόπος παραγωγής καθορίζει αποκλειστικά τον πολιτισμό της κοινωνίας: η ίδια τεχνολογία διοχετεύει τους ανθρώπους στον ίδιο τύπο δραστηριότητας και τα ίδια είδη ιεραρχίας, ενώ οι υπάρχουσες τεχνικές και οι ανάγκες της παραγωγικής ζωής γενούν επίσης τις ίδιες μορφές ελεύθερου χρόνου. Βεβαίως, ποικίλες γλώσσες θα είχαν τη δυνατότητα και μάλλον θα κατόρθωναν να επιβιώσουν. Οι κοινωνικές όμως χρήσεις στις οποίες θα υποβάλλονταν, οι ένοιες που θα είχαν στη διάθεσή τους, θα ήταν σε μεγάλο βαθμό ίδιες για κάθε γλώσσα στο εσωτερικό αυτού του ευρύτερα κοινού βιομηχανικού πολιτισμού.

Σ' έναν τέτοιο κόσμο, ένας άνθρωπος που κινείται από μία γλώσσα προς μία άλλη θα χρειαζόταν ίσως να μάθει ένα νέο λεξιλόγιο, νέες λέξεις για οικεία αντικείμενα και καταστάσεις, και στη χειρότερη περίπτωση θα είχε επιπλέον να μάθει μια νέα γραμματική, υπό την καθαρά γλωσσολογική έννοια. Αυτά όμως θα ήταν περίπου και τα όρια των προσαρμογών που θα ήταν υποχρεωμένος να κάνει. Κανένας δεν θ' απαιτούσε από αυτόν νέους τρόπους σκέψης. Θα μπορούσε σε γενικές γραμμές να συμπεριφέρεται ως τουρίστας εφο-

διασμένος με ένα βιβλίο φράσεων, σίγουρος πως το μόνο που χρειάζεται είναι να εντοπίσει τη νέα φράση που αντιστοιχεί σε μια παλιά και οικεία ανάγκη. Ο τουρίστας θα μετακινούταν από μια περιοχή σε άλλη, γνωρίζοντας πως σε καθεμιά απ' αυτές οι ανθρώπινες απαίτησεις περιορίζονται στην αναζήτηση δωματίου, γεύματος, ποτού, καυσίμων, τουριστικού γραφείου και μερικών ακόμη πραγμάτων. Ομοίως, σε έναν κόσμο όπου θα ίσχει στο σύνολό της η θέση της σύγκλισης, η δια-γλωσσική προσαρμογή θα ήταν μια απλή υπόθεση ανταλλαγής ενός λεκτικού νομίσματος με ένα άλλο, στο πλαίσιο ενός καλοκουρδισμένου διεθνούς ενοιολογικού συστήματος, στο οποίο οι αντιστοιχίες των νομισμάτων θα ήταν μάλλον σταθερές και αξιόπιστες.

Υπάρχει σαφώς εδώ ένα στοιχείο αλήθειας. Η βιομηχανική κοινωνία παρουσιάζει ένα σύνθετο καταμερισμό εργασίας και μια αλληλεξάρτηση τόσο διεθνή όσο και εσωτερική. Παρά τη μέριμνα των εθνικών κρατών να αποφύγουν την υπερβολική εξειδίκευση και άρα και την υπερβολική εξάρτηση από τα άλλα, ο όγκος του διεθνούς εμπορίου είναι τεράστιος, το ίδιο και η συναχόλουθή του ενοιολογική και θεσμική σύγκλιση. Και είναι ιδιαίτερα σημαντικό πως η ισχύς των πιστωτικών καρτών διαπερνά τα Σιδηρά Παραπετάσματα. Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε ελεύθερα την πιστωτική σας κάρτα σε χώρες όπου δεν μπορείτε να εκφραστείτε ελεύθερα. Το δολάριο χρησιμοποιείται νομίμως ως νόμισμα σε ένα τουλάχιστον σοσιαλιστικό σύστημα. Και προφανέστατα, υπάρχει μια διεθνής, δια-ιδεολογική νεανική κουλτούρα.

Στη βιομηχανική εποχή, μόνο οι υψηλοί πολιτισμοί επιβιώνουν εντέλει πραγματικά. Οι λαϊκοί πολιτισμοί και οι μικρές παραδόσεις μπορούν να επιβιώσουν μονάχα τεχνητά, συντηρούμενες από εταιρείες προστασίας της γλώσσας και του φολκλόρ. Επιπλέον, οι υψηλοί πολιτισμοί των βιομηχα-

νικών κοινωνιών αποτελούν ένα ιδιαίτερο είδος μέσα στο σύνολο των υψηλών πολιτισμών και μοιάζουν περισσότερο μεταξύ τους απ' όσο οι αγροτικοί υψηλοί πολιτισμοί. Είναι προσκολλημένοι σε μια κοινή γνωστική βάση και μια ενσυνείδητα ολική οικονομία. Αλληλεπικαλύπτονται ίσως περισσότερο απ' ότι οι παλαιοί υψηλοί πολιτισμοί, οι οποίοι κάποτε διαποτίζονταν βαθύτατα από διαφορετικές θεολογίες και από τα πολιτισμικά, ιδιαίτερα ιδιοσυγκρασιακά γνωστικά τους συστήματα.

Είναι άραγε αυτή η ολόκληρη η αλήθεια; Μήπως θα έπρεπε να περιμένει κανείς πως, εντέλει, με την ολοκλήρωση της εκβιομηχάνισης, οι δια-πολιτισμικές και δια-γλωσσικές διαφορές θα εκφυλιστούν σε απλές φωνητικές, όταν μόνο τα επιφανειακά σύμβολα της επικοινωνίας θα ποικίλλουν, ενώ το σημασιολογικό περιεχόμενό τους και το κοινωνικό πλαίσιο των λόγων και των πράξεων θα γίνουν οικουμενικά, ανεξάρτητα από περιοχές; Εάν αυτό γινόταν ποτέ, τότε το επικοινωνιακό χάσμα μεταξύ των ποικίλων «γλωσσών» θα γινόταν μικρό κι αμελητέο, το δε αντίστοιχό του κοινωνικό χάσμα, η αντι-εντροπική, ανασταλτική της κινητικότητας συνέπεια των διαφόρων γλωσσικών και πολιτισμικών υπόβαθρων, θα μπορούσε να γίνει αντίστοιχα ασήμαντο. Καμιά εθνικιστική αναστολή δεν θα παρεμπόδιζε τότε τη δια-πολιτισμική φιλία και το διεθνισμό.

Έως κάποιο σημείο και σε ορισμένες περιοχές, κάτι τέτοιο συμβαίνει ήδη στην πραγματικότητα: δύο εξίσου εκλεπτυσμένα καλοεκπαιδευμένα μέλη των ανώτερων επαγγελματικών στρωμάτων των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών αισθάνονται πολύ λίγη ένταση και ανάγκη προσαρμογής όταν επισκέπτονται ο ένας τον τόπο του άλλου, άσχετα με το πόσο είναι ικανά να μιλήσουν ο ένας τη γλώσσα του άλλου, με την κυριολεκτική έννοια. Συνεργάζονται με επιτυ-

χία στην πολυεθνική εταιρεία. «Μιλούν την ίδια γλώσσα», α-
χόμη κι αν δεν μιλούν ο ένας τη γλώσσα του άλλου. Στο επί-
πεδο αυτό επικρατεί ήδη κάτι που μοιάζει με διεθνή αγορά
εργασίας και γενική ανταλλαξιμότητα. Αλλά μπορεί ή πρό-
κειται να γενικευτεί αυτή η κατάσταση; Είναι ειρωνεία το
γεγονός πως οι διανοούμενοι, η κινητήρια δύναμη του αρχι-
κού εθνικισμού, είναι αυτοί που σήμερα, σε έναν κόσμο εθνι-
κών κρατών, κινούνται με τη μεγαλύτερη ευκολία ανάμεσα
στα κράτη, με τις λιγότερες προκαταλήψεις, όπως έκαναν κά-
ποτε στις μέρες ενός διεθνούς διακρατικού κλήρου.

Εάν γενικευόταν αυτή η ελευθερία των διεθνών μετασκινή-
σεων, ο εθνικισμός θα έπαινε να αποτελεί πρόβλημα. Ή, σε
κάθε περίπτωση, τα επικοινωνιακά ρήγματα που γεννήθηκαν
από τις πολιτισμικές διαφορές θα έπαιναν να έχουν σημασία
και δεν θα παρήγαν πλέον εθνικιστικές εντάσεις. Ο εθνικι-
σμός ως μόνιμο πρόβλημα, ως μια δαμάσκλειος σπάθη που
χρέμεται πάνω από κάθε πολιτεία η οποία θα τολμούσε να
αψηφήσει την εθνικιστική επιταγή της εναρμόνισης των πο-
λιτικών με τα πολιτισμικά σύνορα, θα απαλειφόταν και θα έ-
παινε να αποτελεί μια πανταχού παρούσα και έντονη απειλή.
Σ' αυτό το υποθετικό ολικό συνεχές ενός ομοιογενούς κατά
βάση βιομηχανικού πολιτισμού, διαφοροποιημένου σε γλώσ-
σες που διακρίνονται μεταξύ τους μόνο φωνητικά και επικρα-
νειακά, αλλά όχι σημασιολογικά, η εποχή του εθνικισμού θα
γινόταν παρελθόν.

Δεν πιστεύω πως θα συμβεί κάτι τέτοιο. Θα είχα την τά-
ση να ακολουθήσω σ' αυτό το σημείο τον Ζ. Φ. Ρεβέλ.

Les peuples ne sont pas tous les mêmes. Ils ne l'étaient
pas dans la misère, ils ne le sont pas dans le luxe²¹.

(Οι λαοί δεν είναι όλοι ίδιοι. Δεν υπήρξαν ίδιοι στην
αθλιότητα, δεν είναι ούτε στην πολυτέλεια).

Οι κοινοί περιορισμοί που τίθενται από τη βιομηχανική
παραγωγή, από ένα ενιαίο επιστημονικό υπόβαθρο και από
μια σύνθετη διεθνή αλληλεξάρτηση και συνεχή, αδιάλειπτη
επαφή και επικοινωνία θα επιφέρουν αναμφίβολα ένα βαθύ
ολικής πολιτισμικής σύγκλισης, ένα σημαντικό μέρος της ο-
ποίας μπορούμε ήδη να δούμε. Αυτό θα εμποδίσει την έλλει-
ψη επικοινωνίας που προέρχεται από την πολιτισμική από-
κλιση να μετατραπεί σε έναν τόσο μείζονα παράγοντα που
θα επέτεινε την ένταση μεταξύ των περισσότερο και των λι-
γότερο προνομιούχων. (Δεν θα εμποδίσει άλλα αντι-εντροπι-
κά χαρακτηριστικά να επιδεινωθούν ή να προκαλέσουν εντά-
σεις). Στις ανεπτυγμένες χώρες, χώρες όπου η μεγάλη
πλειοψηφία των πολιτών διαθέτει μια σχετικά καλή και όχι
πολύ άνιση πρόσβαση στην κυρίαρχη, οικονομικά αποτελε-
σματική, υψηλή κουλτούρα, και όπου οι υπάρχουσες ανισότη-
τες δεν μπορούν να ανασυρθούν στην επιφάνεια και να ενερ-
γοποιηθούν πολιτικά μέσα σε ένα πολιτισμικό ή «εθνοτικό»
δίχτυ, ένας δευτερεύων πολιτισμικός πλουραλισμός και μια
ποικιλία μπορούν και πάλι να εμφανιστούν και να είναι πολι-
τικά αβλαβείς. Με δεδομένη τη γενικευμένη ανάπτυξη, και
μια σχετικά ίση πρόσβαση στα κοινωνικά προνόμια, συγγε-
νείς πολιτισμοί, ή αυτοί που έχουν μια κοινή ιστορία, θα κα-
τορθώσουν να συγκατακήσουν φιλικά. Ο γλωσσικός πλουρα-
λισμός στο ελβετικό καντόνι των Grisons δεν φαίνεται να έχει
υποβάλει σε δοκιμασία την πολιτική του ενότητα. Δεν μπο-
ρεί να ειπωθεί όμως το ίδιο και για το καντόνι της Βέρνης,
όπου οι κάτοικοι των Γιούρα ήταν αρχετά δυσαρεστημένοι
με το γερμανόγλωσσο τμήμα, ώστε να προκαλέσουν, όχι χω-
ρίς συγκρούσεις, μια αναδιοργάνωση της Ελβετικής Συνομο-
σπονδίας.

Εξωκολουθούμε ωστόσο να δυσκολευόμαστε να φαντα-
στούμε δύο ευρείες, πολιτικά βιώσιμες, άξιες της ανεξαρτη-

σίας τους κουλτούρες να συγκατοικούν κάτω από μία και μόνο πολιτική στέγη και να εμπιστεύονται ένα πολιτικό κέντρο, το οποίο θα συντηρεί και θα υπηρετεί και τις δύο κουλτούρες με απόλυτη, ή έστω ικανοποιητική, αμεροληψία. Μπορούμε να προβλέψουμε το βαθμό της κυριαρχίας που θα κρατήσουν τα εθνικά κράτη σε ποικίλες περιστάσεις – οι περιορισμοί της κυριαρχίας από σώματα όπως τα Ήνωμένα Έθνη, περιφερειακές συνομοσπονδίες και συμμαχίες και ούτω καθεξής δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης κι ούτε ένα θέμα που είναι αναγκαστικό να συζητηθεί τώρα. Ωστόσο, φαίνεται εξαιρετικά πιθανόν πως οι πολιτισμικές διαφορές στον τρόπο ζωής και επικοινωνίας, παρά μια παραπλήσια οικονομική βάση, θα παραμένουν αρκετά εκτεταμένες ώστε να απαιτούν ξεχωριστή εξυπηρέτηση και άρα διακεχριμένες πολιτισμικές-πολιτικές οντότητες, είτε αυτές διαθέτουν πλήρη πολιτική κυριαρχία είτε όχι.

Τι συμβαίνει όμως με την άλλη ακραία δυνατότητα; Ο εναλλακτικός πόλος αντιστοιχεί σε μια κατάσταση όπου ξεχωριστοί πολιτισμοί θα παρέμεναν τόσο ασύμμετροι και ασύμβατοι, όσο θεωρείται πως υπήρξαν στις προβιομηχανικές κοινωνίες, αν όχι περισσότερο. Το ζήτημα περιπλέκεται από το γεγονός ότι δεν είναι καθόλου σαφές, μεταξύ των ανθρωπολόγων ή άλλων, πόσο απόλυτα ασύμμετροι και αυτάρκεις υπήρξαν οι προβιομηχανικοί πολιτισμοί.

Τύπο την ακραία μορφή της, η (τελευταία πολύ στη μόδα) θέση περί της ανυπαρξίας κοινού μέτρου διατυπώνεται κάπως έτσι: κάθε πολιτισμός ή τρόπος ζωής έχει τα δικά του πρότυπα όχι μόνο όσον αφορά την αρετή αλλά και την ίδια την πραγματικότητα, και ένας πολιτισμός δεν είναι ποτέ δυνατόν να κριθεί νομίμως, κι ακόμη λιγότερο να καταδικαστεί, με τα κριτήρια ενός άλλου ή με κριτήρια που υποτίθεται πως είναι καθολικά και υπεράνω κάθε πολιτισμού (αφού επιπλέον

τέτοιοι ανώτεροι και εξωτερικοί κανόνες είναι ανύπαρκτοι). Αυτή η θέση προτάσσεται συνήθως από τους ρομαντικούς, προκειμένου να υπερασπιστούν απαρχαιωμένες πίστεις και συνήθειες εναντίον της ορθολογικής κριτικής και να επιμείνουν πως η ιδέα των εξωτερικών, καθολικά ορθολογικών κριτηρίων αποτελεί μύθο. Υπ' αυτή τη μορφή, μια τέτοια θέση θα φαινόταν να ανοίγει το δρόμο σε ένα σφοδρό εθνικισμό, αφού σαφώς συνεπάγεται πως η υπαγωγή ενός πολιτισμού στην πολιτική διαχείριση μελών ενός άλλου πολιτισμού θα είναι πάντοτε άνομη.

Παραμένω βαθύτατα επιφυλακτικός σχετικά με τη δυνατότητα εφαρμογής της θέσης περί της ανυπαρξίας κοινού μέτρου ακόμη και στις αγροτικές κοινωνίες. Δεν πιστεύω πως είναι θεμιτό να χρησιμοποιείται για να απορριφθεί η δυνατότητα της δια-πολιτισμικής επικοινωνίας ή της συγκριτικής αξιολόγησης των αγροτικών και των βιομηχανικών πολιτισμών. Η θέση περί της ανυπαρξίας κοινού μέτρου οφείλει ένα μέρος από την αξιοπιστία της σε μια τάση να παίρνονται πολύ στα σοβαρά τα επίσημα δόγματα των όψιμων αγροτικών κοινωνιών, τα οποία, απολυτοποιώντας τον εαυτό τους και αναθεματίζοντας τους επικριτές τους, είναι σε γενικές γραμμές έτσι δομημένα ώστε να μένουν λογικά απρόσβλητα από τα έξω και να αυτοεπιβεβαίωνται συνεχώς από τα μέσα. Παρά τα περιβόητα αυτά χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν γίνει πλέον απωθητικά για ανθρώπους φιλελεύθερων κλίσεων, οι οπαδοί αυτών των δογμάτων γνώριζαν στην πράξη πώς να υπερβαίνουν τις ίδιες τους τις πολυδιαφημισμένες παρωπίδες. Ήταν εννοιολογικά δίγλωσσοι και γνώριζαν πώς να μεταπηδούν, εύκολα και πρόθυμα, από σύμμετρα σε ασύμμετρα ιδιώματα. Οι λειτουργοί κατ' όνομα αποκλειστικών πίστεων που μονοπωλούν την αλήθεια συζητούν εγκάρδια στο Παγκόσμιο Συμβούλιο των Εικαλησιών. Το ερώτημα

που αφορά το πώς ακριβώς καταφέρνουμε να υπερβούμε το σχετικισμό είναι ενδιαφέρον και δύσκολο, και σίγουρα δεν πρόκειται να λυθεί εδώ. Αυτό που έχει σημασία ωστόσο είναι πως με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κατορθώνουμε να τον υπερβούμε, πως δεν είμαστε απελπιστικά εγκλωβισμένοι μέσα σε μια σειρά πολιτισμικά κουκούλια και στους κανόνες τους και πως, για κάποιους πολύ προφανείς λόγους (κοινές γνωστικές και παραγωγικές βάσεις και ιδιαίτερα αυξημένη διακοινωνική επικοινωνία), θα μπορούσαμε να προσδοκούμε ο ολοκληρωμένος βιομηχανικός άνθρωπος να είναι λιγότερο σκλαβωμένος στην τοπική κουλτούρα του απ' όσο ήταν ο αγροτικός του προκάτοχος.

Στο ζήτημα αυτό η αλήθεια μου φαίνεται ότι βρίσκεται κάπου στη μέση. Η κοινή οικονομική υποδομή της ανεπτυγμένης βιομηχανικής κοινωνίας και οι αναπόφευκτες επιπτώσεις της θα συνεχίσουν να εξασφαλίζουν ότι οι άνθρωποι εξαρτώνται από την κουλτούρα, και ότι η κουλτούρα απαιτεί τυποποίηση επί ευρύτατων περιοχών και χρειάζεται να συντηρείται και να εξυπηρετείται από συγχεντρωτικούς φορείς. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι θα συνεχίσουν να οφείλουν τη δυνατότητα απασχόλησης και κοινωνικής αποδοχής τους στη σταθερή και σύνθετη εκπαίδευση, η οποία δεν είναι δυνατόν να παρασχεθεί από τη συγγενειακή ή την τοπική ομάδα. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, ο ορισμός των πολιτικών οντοτήτων και των συνόρων δεν θα κατορθώσει να αγνοήσει την κατανομή των πολιτισμών χωρίς να υποστεί τις συνέπειες. Σε γενικές γραμμές και αγνοώντας ελάσσονες και ανώδυνες εξαιρέσεις, η εθνικιστική επιταγή της εναρμόνισης πολιτικής οντότητας και πολιτισμού θα συνεχίσει να εφαρμόζεται. Υπ' αυτή την έννοια, δεν δικαιολογείται να προσδοκά κανείς τον τερματισμό της εποχής του εθνικισμού.

Θα μπορούσαμε όμως να περιμένουμε να μειωθεί η οξύ-

τητα της εθνικιστικής σύγκρουσης. Αυτό που την έξυνε ήταν τα κοινωνικά χάσματα που δημιουργήθηκαν από την πρώιμη εκβιομηχάνιση και την ανομοιογενή της διάχυση. Τα κοινωνικά αυτά χάσματα δεν ήταν ίσως χειρότερα από εκείνα που ανέχεται η αγροτική κοινωνία χωρίς να σμίξει καν τα φρύδια της, τους έλειπε όμως η άμβλυνση που παρέχει το μακροχρόνιο και η συνήθεια, ενώ εμφανίστηκαν σε μια συγκυρία η οποία, κατά τα άλλα, ενθάρρυνε την ελπίδα και την προσδοκία της ισότητας και η οποία απαιτούσε κινητικότητα. Όποτε οι πολιτισμικές διαφορές χρησίμευσαν για να σημαδέψουν αυτά τα χάσματα, τότε υπήρξαν πράγματα ταραχές. Όποτε δεν το έκαναν, δεν συνέβη τίποτε το ιδιαίτερο. Τα «έθνη», οι εθνοτικές ομάδες, δεν υπήρξαν εθνικιστικά, όταν σχηματίστηκαν χράτη σε σχετικά σταθερά αγροτικά συστήματα. Οι τάξεις, όσο κι αν γίνονταν αντικείμενο καταπίεσης και εκμετάλλευσης, δεν ανέτρεπαν το πολιτικό σύστημα, οσάκις δεν μπορούσαν να αυτοπροσδιοριστούν «εθνοτικά». Μονάχα όταν ένα έθνος έγινε τάξη, μια ορατή και άνισα κατανεμημένη κατηγορία στο εσωτερικό ενός κατά τα άλλα κινητικού συστήματος, συνειδητοποιήθηκε και δραστηριοποιήθηκε πολιτικά. Μονάχα όταν μια τάξη έτυχε να είναι (λίγο-πολύ) ένα «έθνος», έπαιψε να αποτελεί τάξη αφ' εαυτής για να μετατραπεί σε τάξη για τον εαυτό της ή έθνος για τον εαυτό του. Ούτε τα έθνη ούτε οι τάξεις φαίνεται να αποτελούν πολιτικούς καταλύτες: μόνο τα έθνη-τάξεις ή οι τάξεις-έθνη έχουν αυτή την ιδιότητα.

Το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται και από έναν ενδιαφέροντα συγγραφέα, ο οποίος αποπειράται να σώσει το μαρξισμό ή να ξεθάψει ή να εφεύρει κάποια βιώσιμη μορφή του²². Η όψιμη βιομηχανική κοινωνία δεν γεννάει πλέον τόσο βαθιές κοινωνικές αβύσσους, ώστε να μπορούν εν συνεχείᾳ να ενεργοποιηθούν από την εθνότητα. (Θα συνεχίσει να αντιμετωπί-

ζει δυσκολίες, κάποτε τραγικές, οφειλόμενες σε αντι-εντροπικά χαρακτηριστικά, όπως η «ράτσα», τα οποία εμφανώς αντιφέρουν στο δεδηλωμένο της εξισωτισμό). Θα υποχρεωθεί να σεβαστεί πολιτισμικές διαφορές, όπου αυτές επιβιώνουν, αρκεί να είναι επιφανειακές και να μη γεννούν αυθεντικούς φραγμούς μεταξύ των ανθρώπων, περίπτωση κατά την οποία οι φραγμοί, και όχι οι κουλτούρες, συνιστούν ένα σοβαρό πρόβλημα. Παρ' όλο που η παλαιά πληθώρα πολιτισμικών παραδόσεων δεν φαίνεται να έχει πολλές πιθανότητες να επιβιώσει, με εξαίρεση κάποιες υποκατάστατες και πλαστικά συσκευασμένες μορφές, μια διεθνής πλειάδα από ενίστε ποικιλόμορφες υψηλές κουλτούρες θα παραμείνει αναμφίβολα (κι ευτυχώς) κοντά μας. Η επένδυση υποδομής που έχει γίνει σ' αυτές αποτελεί εγγύηση για τη διαιώνισή τους. Εν μέρει επειδή πολλά σύνορα έχουν ήδη ευθυγραμμιστεί με τα σύνορα αυτών των πολιτισμικών οντοτήτων, και εν μέρει επειδή η εθνικιστική επιταγή χαίρει σήμερα ευρύτατου σεβασμού, ώστε οι ανεπτυγμένες κοινωνίες πολύ σπάνια να την καταστρατήγούν απροχάλυπτα και να αποφεύγουν μάλλον τις κατά μέτωπον συγκρούσεις μαζί της – για όλους αυτούς τους λόγους, θα μπορούσε να περιμένει κανείς πως η ύστερη βιομηχανική κοινωνία (εάν η ανθρωπότητα επιβιώσει αρχετά για να την απολαύσει) θα είναι μια κοινωνία στην οποία θα διατηρείται μεν ο εθνικισμός, αλλά σε μια χαμηλότονη, λιγότερο σφοδρή μορφή.

9

Εθνικισμός και ιδεολογία

'Ενα προφανές χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίσαμε τον εθνικισμό υπήρξε η απουσία ενδιαφέροντος για την ιστορία των εθνικιστικών ιδεών και για τη συμβολή και την απόχρωση καθενός από τους εθνικιστές στοχαστές. Τούτο έρχεται σε έντονη αντίθεση προς πολλές άλλες προσεγγίσεις του θέματος. Η στάση αυτή δεν εκπηγάζει από καμία γενικευμένη περιφρόνηση για το ρόλο των ιδεών στην ιστορία. Κάποιες ιδέες και συστήματα πεποιθήσεων κάνουν πράγματι πολύ μεγάλη διαφορά. (Δεν είναι κατ' ανάγκην οι καλές ιδέες αυτές που έχουν τη μεγαλύτερη επίπτωση. Μερικές ιδέες είναι καλές και μερικές κακές, μερικές έχουν μεγάλη επιρροή και μερικές καμία, και δεν υπάρχει συστηματική σχέση μεταξύ των δύο αυτών αντιθέσεων). Για παράδειγμα, τα συστήματα πεποιθήσεων γνωστά ως χριστιανισμός και μαρξισμός υπόκεινται και τα δύο στο τυχαίο: το κάθε σύστημα αποτελείται από ένα σύνολο θεμάτων, καθένα από τα οποία μπορεί να ήταν εγγενές στην κατάσταση μέσα στην οποία εμφανίστηκε, αλλά με τη μορφή αυτού του ιδιαίτερου συνδυασμού, ο οποίος φέρει ένα όνομα και μια ιστορική ύπαρξη και συνέχεια, δεν σφυρηλατήθηκαν στο πλαίσιο κάποιας ενότητας παρά εκ μέρους μιας ομάδας στοχαστών και χηρύκων.

Αυτή η ενότητα ως ένα σημείο επιβιώνει της επιλεκτικής χρήσης που τους έγινε μεταγενέστερα. Επιπλέον, από τη

στιγμή που εμφανίστηκαν, έφτασαν ορισμένες φορές να κυριαρχήσουν σε κοινωνίες οι οποίες έτυχε να πάρουν τα δύγματά τους πολύ σοβαρά και τα εφάρμοσαν (όλα ή κάποια από αυτά) με μεγάλη αποφασιστικότητα. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, εάν θέλουμε να καταλάβουμε τη μοίρα αυτών των κοινωνιών, είμαστε καμιά φορά υποχρεωμένοι να κοιτάξουμε προσεκτικά το λόγο, τα δύγματα και τα επιχειρήματα δύσων διανοητών σφυρηλάτησαν τις πεποιθήσεις που κυριαρχούν σ' αυτές. Για παράδειγμα, τα συγκεκριμένα εθνογραφικά δύγματα που έτυχε να επηρεάσουν τον Μαρξ και τον Ένγκελς στη δεκαετία του 1870, σχετικά με την επιβίωση του κοινοτικού πνεύματος σε χωριά καθυστερημένων χωρών και τις συνθήκες της διαιώνισής του, έχουν ενσωματωθεί με χρίσμα τρόπο στο μαρξισμό και είχαν μάλλον αποφασιστική και καταστροφική επίπτωση επί της σοβιετικής αγροτικής πολιτικής.

Δεν μου φαίνεται όμως πως ισχύει το ίδιο και για τον εθνικισμό. (Αυτό παρεμπιπτόντως θα βοηθούσε να εξηγηθεί γιατί ο εθνικισμός, παρά την αδιαφλονύση τη σπουδαιότητά του, έχει τύχει μικρής σχετικά προσοχής εκ μέρους των ακαδημαϊκών πολιτικών φιλοσόφων: δεν υπήρχαν πολλά πράγματα υπό μορφή συγκροτημένων δογμάτων και κειμένων, που ήταν το υλικό της αρεσκείας τους, για να εντρυκήσουν)²³. Και δεν είναι τόσο ότι οι προφήτες του εθνικισμού δεν βρέθηκαν καν κοντά στην Α' Κατηγορία, σ' διαφορά την υπόθεση της σκέψης: αυτό από μόνο του δεν θα ήταν επαρκές για να εμποδίσει ένα στοχαστή να έχει μια τεράστια, αυθεντική και κρίσιμη επιρροή στην ιστορία, πράγμα που αποδεικνύουν πολυάριθμα παραδείγματα. Αυτό που μάλλον συνέβη είναι πως τούτοι οι στοχαστές δεν ξεχώριζαν και πολύ στην πραγματικότητα. Εάν ένας τους είχε πέσει, άλλοι θα περνούσαν στη θέση του. (Τους άρεσε να λένε κι οι ίδιοι κάτι παρό-

μοιο, αν και δεν είχε τόσο πολύ την έννοια που του δίνουμε εδώ). Κανένας δεν ήταν απαραίτητος. Η ποιότητα της εθνικιστικής σκέψης έμενε ανέπαφη από τέτοιες αντικαταστάσεις.

Τά δόγματά τους αυτά καθεαυτά δεν αξίζουν ιδιαίτερα τον κόπο της ανάλυσης. Φαίνεται να βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο το οποίο πηγάζει άμεσα και αναπόφευκτα από βασικές αλλαγές στην κοινή μας κοινωνική κατάσταση, από αλλαγές στην όλη σχέση μεταξύ κοινωνίας, πολιτισμού και πολιτείας. Η συγκεκριμένη εμφάνιση και τοπική μορφή του φαινομένου αυτού εξαρτάται κατά πολύ, χωρίς αμφιβολία, από τοπικές συνθήκες οι οποίες αξίζει να μελετηθούν. Αμφιβάλλω όμως όντας οι αποχρώσεις του εθνικιστικού δόγματος έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην τροποποίηση αυτών των συνθηκών.

Σε γενικές γραμμές, η εθνικιστική ιδεολογία υποφέρει από μια διάχυτη ψευδή συνέδηση. Οι μόθοι της αντιστρέφουν την πραγματικότητα: ισχυρίζεται πως υπερασπίζεται τον παραδοσιακό πολιτισμό, ενώ στην πραγματικότητα βοηθά να κατασκευαστεί μια ανώνυμη μαζική κοινωνία. (Η προεθνικιστική Γερμανία αποτελούνταν από πλειάδα κοινοτήτων, πολλές εκ των οποίων ήταν αγροτικές. Η μετα-εθνικιστική ενωμένη Γερμανία ήταν κυρίως βιομηχανική και συνιστούσε μια μαζική κοινωνία). Ο εθνικισμός προσπαθεί να αντιμετωπίσει τον εαυτό του ως προφανή και αυταπόδεικτη αρχή, προσιτή σε όλους τους ανθρώπους, και η οποία παραβιάζεται μόνο εξαιτίας κάποιας ξεροκέφαλης εθελοτυφλίας. Στην πραγματικότητα ωστόσο, οφείλει την αληθοφάνειά του και την επιτακτική του φύση μόνο σε ένα πολύ ειδικό σύνολο συνθηκών, οι οποίες εκπληρώνονται τώρα, υπήρξαν ωστόσο ξένες προς το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας και της ιστορίας. Κηρύσσει και υπερασπίζεται τη συνέχεια, οφείλει ό-

μως τα πάντα σε μια αποφασιστική και ανείπωτα βαθιά ρωγμή στην ανθρώπινη ιστορία. Κηρύσσει και υπερασπίζεται την πολιτισμική ποικιλία, όταν στην πραγματικότητα επιβάλλει την ομοιογένεια τόσο στο εσωτερικό όσο και, σε μικρότερο βαθμό, μεταξύ πολιτικών οντοτήτων. Η εικόνα που έχει για τον εαυτό του και η αληθινή του φύση είναι αντιστρόφως ανάλογες, με μια ειρωνική σαφήνεια που δύσκολα συγκρίνεται ακόμη και με εκείνη όλων επιτυχημένων ιδεολογιών. Γι' αυτό μου φαίνεται πως, σε γενικές γραμμές, η μελέτη των προφητών του εθνικισμού δεν πρόκειται να μας μάθει πάρα πολλά πράγματα σχετικά με αυτόν.

Θα μάθουμε περισσότερα από τη μελέτη των εχθρών του; Λίγο περισσότερα, αλλά θα χρειαστεί να είμαστε προσεκτικοί. Κύριο προσόν τους θεωρώ το ότι μας διδάσκουν να μην εκλαμβάνουμε τον εθνικισμό με βάση την αποτίμηση που κάνει ο ίδιος για τον εαυτό του, σύμφωνα με τους δικούς του όρους και ως κάτι αυταπόδεικτο. Ο πειρασμός να κάνουμε κάτι τέτοιο είναι βαθιά συνυφασμένος με τις νεότερες συνθήκες, όπου οι άνθρωποι απλούστατα θεωρούν ότι πολιτισμικά ομοιογενείς οντότητες, με πολιτισμικά όμοιους άρχοντες και αρχόμενους, αποτελούν τον κανόνα η παραβίαση του οποίου είναι από μόνη της σκανδαλώδης. Το να αποσπαστεί κανείς από αυτή την τόσο διαδεδομένη παραδοχή είναι πράγματι κάτι για το οποίο θα έπρεπε να είναι ευγνώμων. Πρόκειται για μια αυθεντική φώτιση.

Θα ήταν όμως εξίσου καταστροφικό να ακολουθήσουμε ώς το τέρμα ένα δεδηλωμένο εχθρό του εθνικισμού όπως ο Ελί Κεντουρί, και να αντιμετωπίσουμε τον εθνικισμό ως μία τυχαία, αποφευκτή εκτροπή, που κατά τύχη γεννοβόλησαν οι Ευρωπαίοι διανοητές. Ο εθνικισμός –η αρχή των ομοιογενών πολιτισμικών οντοτήτων ως θεμελίων της πολιτικής ζωής και της υποχρεωτικής πολιτισμικής ενότητας αρχόντων και

αρχομένων– δεν είναι εγγεγραμμένος ούτε στη φύση των πραγμάτων ούτε στις καρδιές των ανθρώπων ούτε στις προϋποθέσεις της εν γένει κοινωνικής ζωής, και ο ισχυρισμός πως είναι εγγεγραμμένος σ' αυτά είναι ένα ψέμα, που το εθνικιστικό δόγμα πέτυχε να παρουσιάσει ως αυταπόδεικτο. Ωστόσο, ο εθνικισμός ως φαινόμενο, και όχι ως δόγμα, είναι εγγενής σε μια ορισμένη ομάδα κοινωνικών συνθηκών. Και οι συνθήκες αυτές, εάν είναι έτσι, είναι οι συνθήκες του καιρού μας.

Η άρνηση του γεγονότος αυτού είναι μεγάλο λάθος, τουλάχιστον τόσο όσο και η αποδοχή του εθνικισμού με τους δικούς του όρους. Υπάρχει κάτι παράξενο στην ιδέα πως μία δύναμη τόσο διαβρωτική και διαδεδομένη, μία φλόγα που ξεπηδάει με τόση ένταση και αυθορμητισμό σε τόσο πολλούς και ασύνδετους μεταξύ τους τόπους, και η οποία χρειάζεται ένα τόσο μικρό φύσημα για να μετατραπεί σε μια αχόρταγη πυρκαγιά του δάσους, είναι δυνατόν να ξεπηδήσει από κάτι που εξαντλείται σε μερικά ιδιαίτερα δυσνόητα φιλοσοφικά πονήματα. Ευτυχώς ή δυστυχώς, σπάνια οι ιδέες μας έχουν ανάλογη ισχύ.

Στην εποχή του φθηνού χαρτιού, της εκτύπωσης, της ευρύτατα διαδεδομένης εγγραμματοσύνης και της εύκολης επικοινωνίας, αμέτρητες ιδεολογίες γεννιούνται και συναγωνίζονται για την εύνοιά μας. Συχνά διατυπώνονται δε και διαδίδονται από ανθρώπους με μεγαλύτερα γραμματικά και προπαγανδιστικά χαρίσματα από εκείνα που η φύση επιλέγει να απονείμει στους προφήτες του εθνικισμού. Ωστόσο, αυτές οι άλλες μορφές ανοησίας ποτέ δεν είχαν μία συγκρίσιμη έστω επιρροή πάνω στην ανθρωπότητα. Αυτό δεν οφείλεται σε μικρότερα λόγια προσόντα. Κι ούτε μπορεί να αποδοθεί σε έλλειψη τύχης: το πείραμα έχει επαναληφθεί σε τόσο πολλά μέρη της υδρογείου που, αν εδώ βασίλευε η τύχη, αυτό που θα

μπορούσε να προσδοκά κανείς με εμπιστοσύνη είναι ένα πολύ πιο παρδαλό γενικό σχήμα, με ένα είδος δόγματος να υπερισχύει στο ένα μέρος και ένα εντελώς διαφορετικό είδος κάπου αλλού. Δεν είναι όμως έτσι: η γενική πορεία των γεγονότων δείχνει σαφώς προς την ίδια κατεύθυνση στα περισσότερα μέρη. Και αφού μπορούμε να χαράξουμε μία σαφή και καταφανή σύνδεση μεταξύ των γενικών κοινωνικών συνθηκών της εποχής μας και αυτής της συντριπτικά υπερισχύουσας τάσης, τότε νομιμοποιούμαστε σίγουρα να επικαλεστούμε αυτόν το σύνδεσμο, και όχι την τυχαία έλξη μιας αυθαίρετης ιδέας, η οποία ξεπετάχτηκε από το παιχνίδι της ευρωπαϊκής διανοητικής ιδιοτροπίας στο γύρισμα του 19ου αιώνα!

Στην περίπτωση του εθνικισμού (αν και δεν ισχύει πάντοτε το ίδιο και για άλλα κινήματα), δεν έχει πολλή σημασία η συγκεκριμένη διατύπωση της ιδέας ή των ιδεών, ούτε και το ερώτημα ποιος είπε ή έγραψε τι ακριβώς. Η ιδέα-κλειδί είναι σε κάθε περίπτωση τόσο απλή και εύκολη, που καθένας μπορεί να την εκφράσει σχεδόν ανά πάσα στιγμή, πράγμα που εν μέρει εξηγεί γιατί ο εθνικισμός μπορεί να ισχυρίζεται για τον εαυτό του πως είναι πάντοτε φυσικός. Αυτό που έχει σημασία είναι αν οι συνήθης ζωής είναι τέτοιες που να κάνουν την ιδέα να φαίνεται επιβεβλημένη μάλλον κι όχι παράλογη, όπως συμβαίνει στις περισσότερες άλλες καταστάσεις.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να ειπωθεί κάτι σχετικά με το ρόλο της επικοινωνίας στη διασπορά της εθνικιστικής ιδέας. Ο όρος αυτός παίζει έναν κρίσιμο ρόλο στην ανάλυση του εθνικισμού εκ μέρους ενός τουλάχιστον σημαντικού συγγραφέα²⁴. Η συνήθης ωστόσο διατύπωση της σύνδεσης ανάμεσα στον εθνικισμό και την ευκολία των σύγχρονων επικοινωνιών είναι κάπως παραπλανητική. Δίνει την εντύπωση πως μία δεδομένη ιδέα (ο εθνικισμός) τυχαίνει να υπάρχει, και τότε ο έντυπος λόγος, το τρανζίστορ και τα άλλα μέσα τη βοηθούν

να φθάσει το κοινό σε μακρινές κοιλάδες και απομονωμένα χωριά και καταυλισμούς, ένα κοινό το οποίο, σε μια εποχή άμοιρη της ευλογίας των μαζικών μέσων, θα είχε παραμείνει ανέγγιχτο από αυτή την ιδέα.

Αυτός είναι γενικά ο λανθασμένος τρόπος να δει κανείς το ζήτημα. Τα μέσα δεν μεταδίδουν μία ιδέα που έτυχε να τα έχει τροφοδοτήσει. Το με τι έχουν τροφοδοτηθεί έχει ελάχιστη σημασία: είναι τα ίδια τα μέσα, η διεισδυτικότητα και η σημασία της αφηρημένης, συγκεντρωτοποιημένης, τυποποιημένης, ενός προς πολλούς επικοινωνίας, που γενούν αυτομάτως την κεντρική ιδέα του εθνικισμού, εντελώς ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο περιεχόμενο που εισάγεται στα συγκεκριμένα μηνύματα τα οποία μεταδίδονται. Το σημαντικότερο και πιο επίμονο μήνυμα γεννιέται από το ίδιο το μέσο, από το ρόλο τον οποίο τέτοια μέσα έχουν αποκτήσει στη σύγχρονη ζωή. Αυτό το κεντρικό μήνυμα είναι πως η γλώσσα και το στυλ των μεταδόσεων είναι σημαντικά, πως μόνο όποιος μπορεί να τα καταλάβει, ή μπορεί να πετύχει τέτοια κατανόηση, περιλαμβάνεται σε μία ηθική και οικονομική κοινότητα, και ότι όποιος δεν το κάνει και δεν μπορεί αποκλείεται. Όλα αυτά είναι πεντακάθαρα και απότοκα της διεισδυτικότητας και του κρίσιμου ρόλου της μαζικής επικοινωνίας σ' αυτό το είδος κοινωνίας. Το τι στην πραγματικότητα λέγεται ελάχιστη σημασία έχει.

Ο τρόπος κατά τον οποίο έχουν αλλάξει οι συνήθης, μεταρέποντας μια ιδέα που υπήρξε κάποτε παράξενη σε ιδέα επιτακτική και φαινομενικά αυταπόδεικτη, μπορεί ίσως να αποδοθεί κατά τον καλύτερο τρόπο με την παράθεση των ίδιων των συμπερασματικών και καΐριων λόγων του Κεντούρι:

Το μόνο κριτήριο που αξίζει δημόσια υπεράσπιση είναι το κατά πόσον οι νέοι άρχοντες είναι λιγότερο διεθνοφαρμένοι και άπληστοι, ή περισσότερο δίκαιοι και επιεικείς, ή το κατά πόσον δεν υπάρχει η παραμικρή αλλαγή, αλλά απλούστατα η διαφθορά, η απληστία και η τυραννία βρίσκουν θύματα διαφορετικά από εκείνα των απερχόμενων αρχόντων (E. Kedourie, *Nationalism*, σ. 140).

Το ερώτημα που θέτει ο καθηγητής Κεντουρί με τόση ευγλωττία είναι πράγματι ένα ερώτημα το οποίο θα έθετε στον εαυτό του και ένας τυπικός πολίτης μιας αγροτικής κοινωνίας, έναν κάποιο πρώι πληροφορούνταν απλώς πως ο τοπικός πασάς είχε ανατραπεί και αντικατασταθεί από κάποιον εντελώς καινούργιο. Εάν, στο σημείο αυτό, η σύζυγός του τολμούσε να ρωτήσει τον πολίτη ποια γλώσσα μιλούσε ο νέος πασάς στην ιδιωτικότητα της σπιτικής του ζωής – αραβικά, τουρκικά, περσικά, γαλλικά ή αγγλικά; – ο ίδιος πολίτης θα της έριχνε ένα άγριο βλέμμα και θα αναρωτιόταν πώς θα μπορούσε να αντιμετωπίσει όλες αυτές τις νέες δυσκολίες, όταν, την ίδια στιγμή, η γυναίκα του είχε τρελαθεί εντελώς. Πιθανόν θα την έστελνε σε κάποιον άγιο τόπο ειδικευμένο στις οξείες διανοητικές διαταραχές.

Το ερώτημα που προτείνει ο Κεντουρί είχε πράγματι νόημα σε κοινωνίες όπου από τη μια η διακυβέρνηση, και από την άλλη η οικονομία και η κοινωνία ήταν διακεκριμένες, όπου η πολιτισμική συνέχεια μεταξύ των δύο ήταν άτοπη, και όπου, όπως το απόσπασμα σαφώς υποδηλώνει, το πολύ που μπορεί να ελπίζει κανείς είναι σε μία επιεική και δίκαιη διακυβέρνηση, όχι όμως υπεύθυνη, συμμετοχική και αντιπροσωπευτική. (Μήπως τότε όλα αυτά αποτελούν εντελώς απατηλές βλέψεις που καλλιεργούμε μεταξύ μας;) Ωστόσο, κά-

τι διαφορετικό από τη διασπορά των λόγων σκοτεινών Ευρωπαίων γραφέων θα πρέπει να έχει συμβεί, ώστε η ερώτηση τής συζύγου, που θα ήταν κάποτε τόσο αυτονόητα τρελή, να μετατραπεί σε ερώτηση η οποία είναι τώρα κυρίαρχη στο νου όλων σχεδόν των ανθρώπων. Και πράγματι κάτι συνέβη. Η οικονομία είναι τώρα τέτοια ώστε να απαιτεί αδιάλειπτη και ακριβή επικοινωνία μεταξύ όλων όσοι λαμβάνουν μέρος σ' αυτή και μεταξύ εκείνων και της κυβέρνησης, και η συντήρηση της επιπαιδευτικής και πολιτισμικής υποδομής έχει γίνει από τα κυριότερα κυβερνητικά καθήκοντα. Επομένως, το σπιτικό ιδίωμα του νέου πασά, που κάποτε δεν είχε καμία σημασία, έγινε τώρα το κρίσιμο σημάδι όσον αφορά τον ποιον πρόκειται να ευνοήσει η νέα εξουσία και ποιον να αποκλείσει.

Σε ένα μεταγενέστερο βιβλίο, *Nationalism in Asia and Africa* (1970), ο Κεντουρί θέτει πράγματι ερωτήματα σχετικά με την ευρωπαϊκή αποικιοκρατική κυριαρχία του κόσμου, τα οποία είναι, και πολύ σωστά, ολότελα και σοβαρά διαφορετικά από το ερώτημα που πρότεινε στο τέλος του *Nationalism*. Σχολιάζει εκτενώς την αποτυχία των Ευρωπαίων κατακτητών να αποδεχθούν ως ίσα τα μέλη των κατακτημένων πληθυσμών τα οποία είχαν αποκτήσει αναγκαία προσόντα και δεξιότητες, και θεωρεί προφανώς ότι η αποκλειστικότητα αυτή εξηγεί τουλάχιστον εν μέρει το γιατί η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση παρήγαγε την εθνικιστική αντίδραση την οποία η ίδια κατ' ουσίαν εκμαίευσε. Δεν είναι εντελώς σαφές καν αυτό αποτελεί μία επίκριση ή απλώς μία ουδέτερη διάγνωση, παρ' όλο που είναι δύσκολο να μην αισθανθεί κανείς την παρουσία του προηγούμενου στοιχείου· κι αν είναι έτσι, θα λέγαμε πως τίθεται τώρα ένα ερώτημα σχετικά με τους άρχοντες το οποίο δεν αφορά μόνο την επιεικεία και την αρπακτικότητά τους!

Το νέο ερώτημα είναι κατά πόσον οι άρχοντες είναι διατεθειμένοι και ωκανοί να διαχειριστούν μία κινητική κοινωνία, όπου άρχοντες και αρχόμενοι να μπορούν να συγχωνευθούν και να σχηματίσουν ένα πολιτισμικό συνεχές. Σύμφωνα με τη δική μου λογική, αυτό είναι πράγματι το κρίσιμο ερώτημα το οποίο υπό τις νεότερες συνθήκες είναι προορισμένο να τεθεί για όλους τους άρχοντες, συμπληρώνοντας και επισκιάζοντας σε μεγάλο βαθμό το παλαιότερο ερώτημα. Χωρίς ωστόσο τις ειδικές αυτές νεότερες συνθήκες, γιατί θα έπρεπε η αποκλειστικότητα των αρχόντων να αποτέλεσε ελάττωμα ή αδυναμία; Μερικοί παλαιοί άρχοντες (Ρωμαίοι και Έλληνες) ίσως υπήρξαν κάποτε ανοιχτοί και δεκτικοί (πάρ' όλο που οι Ρωμαίοι δεν έσπευσαν ακριβώς να προσφέρουν ρωμαϊκή υπηκοότητα σε κάθε νεοκατακτημένη περιοχή). Ωστόσο, πολλοί άλλοι δεν ήταν, χωρίς κατ' ανάγκην να υποφέρουν γι' αυτό. Αντίθετα, υπό παραδοσιακές συνθήκες, η εύκολη αναγνωρισιμότητα και η απομόνωση των αρχόντων πρέπει να αποτέλεσε συχνά ένα σημαντικό προσόν το οποίο συνέβαλλε στη σταθερότητα. Οι Μαμελούκοι δεν αφελήθηκαν ως τάξη όταν ανοίχτηκαν στην αγορά. Γιατί ξαφνικά η αποκλειστικότητα να έχει αποβεί τόσο καταστροφική και γιατί να έχει προκαλέσει μία τόσο σφοδρή, ευρεία και κοινή αντίδραση;

Ο ίδιος ο Κεντουρί προσφέρει την απάντηση:

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι η Ευρώπη υπήρξε η απαρχή και το κέντρο μιας βαθύας ριζωμένης αναστάτωσης, η οποία απλώνεται στον κόσμο κατά κύματα που όλο και διευρύνονται και φέρνουν την αναταραχή και τη βία στις παραδοσιακές κοινωνίες της Ασίας και της Αφρικής, είτε οι κοινωνίες αυτές βίωσαν είτε όχι την άμεση ευρωπαϊκή διακυβέρνηση... Αυτή η συντριβή των παραδοσιακών κοινωνιών, αυτή η διάλυση των οικονομιών της αυτάρκειας...

Εάν συμπληρωθεί αυτή η παρουσίαση, με την οποία άλλωστε δύσκολα θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει, με το ερώτημα περί του είδους της νέας αναδιοργάνωσης που είναι εφικτή, με δεδομένες τις νεότερες παραγωγικές μεθόδους και την κοινωνία την οποία συνεπάγονται, τότε, διατείνομαι ότι προκύπτει μία απάντηση η οποία κάνει τον εθνικισμό κάτι περισσότερο από ιδεολογικό απύχημα ή καρπό απλής δυσαρέσκειας, και η οποία τον αναδεικνύει, στις γενικές τουλάχιστον μορφές του, αν όχι στις λεπτομέρειες, σε αναγκαιότητα.

Θα άξιζε ίσως να δίναμε ένα σύντομο, αν και αναμφίβολα ατελή, κατάλογο ψευδών θεωριών σχετικά με τον εθνικισμό:

1. Είναι φυσικός, αυταπόδεικτος και αυτογενής. Εάν λείπει, αυτό θα πρέπει να οφείλεται σε βίαιη καταστολή.

2. Είναι μία τεχνητή συνέπεια ιδεών οι οποίες δεν ήταν ανάγκη να διατυπωθούν, και οι οποίες εμφανίστηκαν χάρη σ' ένα θλιβερό απύχημα. Η πολιτική ζωή ακόμη και στις βιομηχανικές κοινωνίες θα μπορούσε να κάνει και χωρίς αυτόν.

3. Η Θεωρία της Λανθασμένης Διεύθυνσης που ευνόησε ο μαρξισμός: ακριβώς όπως οι εξτρεμιστές Σιίτες μουσουλμάνοι διατείνονται πως ο Αρχάγγελος Γαβριήλ έκανε λάθος δίνοντας το Μήνυμα στον Μωάμεθ, ενώ αυτό προοριζόταν για τον Αλί, έτσι και οι μαρξιστές αρέσκονται κατά βάσιν να νομίζουν πως το πνεύμα της ιστορίας ή η ανθρώπινη συνέδηση έκανε μια τρομερή γκάφα. Το αριτνιστικό μήνυμα προοριζόταν για τις τάξεις, λόγω όμως κάποιου τρομερού ταχυδρομικού λάθους δόθηκε στα έθνη. Είναι τώρα αναγκαίο οι στρατευμένοι επαναστάτες να πείσουν το λανθασμένο παραλήπτη να παραδώσει το μήνυμα μαζί με το ζήλο που αυτό γεννά στο δικαιούχο παραλήπτη για τον οποίο προοριζόταν. Η απροθυμία τόσο του δικαιούχου όσο και του σφετεριστή παραλήπτη να εκπληρώσουν αυτή την επιταγή προκαλεί και ερεθίζει πολύ τον ακτιβιστή.

4. Σκοτεινοί Θεοί: ο εθνικισμός αποτελεί μια επανεμφάνιση των αταβιστικών δυνάμεων του αίματος και του τόπου. Αυτή είναι μια άποψη που τη μοιράζονται συχνά τόσο οι εραστές όσο και οι εχθροί του εθνικισμού. Οι πρώτοι θεωρούν πως οι σκοτεινές αυτές δυνάμεις εμπλουτίζουν τη ζωή, οι δεύτεροι πως είναι βάρβαρες. Στην πραγματικότητα, ο άνθρωπος της εποχής του εθνικισμού δεν είναι ούτε συμπαθέστερος ούτε αντιπαθέστερος από τους ανθρώπους άλλων εποχών. Γιάρχουν κάποιες αμυδρές ενδείξεις σύμφωνα με τις οποίες πιθανόν να είναι συμπαθέστερος. Τα εγκλήματα των άλλων εποχών είναι ισάξια με τα δικά του. Είναι περισσότερο εμφανή μόνο και μόνο επειδή ακριβώς προκαλούν μεγαλύτερη αποστροφή, και επειδή εκτελούνται με πιο ισχυρά τεχνολογικά μέσα.

Καμία από τις θεωρίες αυτές δεν είναι ούτε στο ελάχιστο υποστηρίξιμη.

Ποιος είναι για τη Νυρεμβέργη;

Ένας συγγραφέας ο οποίος έχει ταχθεί υπέρ της άποψης πως η ιδεολογική ή δογματική ιστορία του εθνικισμού είναι ασήμαντη για την κατανόησή του δεν θα έπρεπε ίσως να ενδώσει σε συζητήσεις περί των πνευματικών καταβολών του. Εάν δεν έχει δογματική καταγωγή που να αξίζει να συζητηθεί, γιατί θα έπρεπε να συμμετέχουμε σε διαμάχες περί του ποιος συμπειλαμβάνεται και ποιος όχι στη γενεalogία του; Κάποιες παρατηρήσεις ωστόσο φαίνεται να είναι αναγκαίες λόγω της δεσπόζουσας ερμηνείας του Κεντουρί σχετικά με τις ιδεώδεις απαρχές του.

Αφήνοντας κατά μέρος την παράξενη έμμεση αθώωση του Χέρκελ, αυτό που μοιάζει ταυτόχρονα ανησυχητικό και άδικο είναι η ενοχοποίηση του Καντ. Σίγουρα η έννοια του αυ-

τοκαθορισμού είναι απόλυτα κεντρική στη σκέψη του Καντ. Το κύριο πρόβλημα γι' αυτόν ήταν η επικύρωση (και οριοθέτηση) τόσο της επιστημονικής όσο και της ηθικής μας γνώσης. Το κύριο φιλοσοφικό μέσο που χρησιμοποιεί για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι ο ισχυρισμός πως οι κατευθυντήριες γνωστικές και ηθικές αρχές μας είναι αυτογενείς, και μάλιστα αναπόφευκτα. Καθώς δεν είναι δυνατόν να βρεθεί τελική αρχή ή επικύρωση απέξω, θα πρέπει αυτή να βρίσκεται μέσα.

Αυτός είναι ο πυρήνας της σκέψης του. Η ισχύς των αρχών σύμφωνα με τις οποίες ζούμε έγκειται στο γεγονός πως το πνεύμα μας έχει αναγκαστικά μια ορισμένη δομή, η οποία αναπόφευκτα τις γεννάει. Αυτό μας δίνει, μεταξύ άλλων, ένα ήθος, μία ηθική αμεροληψίας, και επιπλέον τη δικαιολογημένη ελπίδα πως θα μπορούσαμε να βρούμε στη φύση κανονικότητες χωρίς εξαίρεση. Έτσι, μία συγκροτημένη ηθική και μία συγκροτημένη επιστήμη είναι και οι δύο τους εγγυημένες. Το γεγονός ότι η δομή του πνεύματός μας είναι δεδομένη και άκαμπτη μας ελευθερώνει από το φόβο πως οι βάσεις αυτές της επιστήμης και της ηθικής θα μπορούσαν να βρεθούν στο έλεος του καπρίτσου, και πως θα μπορούσαν να αποδειχθούν κινούμενη άμμος. Παρά το γεγονός πως βασίζονται αποκλειστικά σε εμάς, μπορούμε από την άποψη αυτή να θεωρούμαστε φερέγγυοι και να παρέχουμε μία αξιόπιστη βάση. Το γεγονός πως είμαστε εμείς, ή μάλλον καθένας από μας ατομικά (αν και πλήρεις αμοιβαίου σεβασμού ο ένας για τον άλλο) που επωμίζεται την ευθύνη γι' αυτές τις αρχές, ελευθερώνει τον Καντ από το φόβο μιας οπισθοδρόμησης, αποκρουστικής τόσο για το δάσκαλο της λογικής όσο και για τον διαμαρτυρόμενο που έκρυβε μέσα του: εάν η αυθεντία και η δικαιώση ήταν έξω από μας (όσο ψηλά κι αν βρίσκονταν), πώς θα μπορούσε η αυθεντία αυτή να δικαιωθεί με τη σειρά της;

Τελική και απόλυτη, μη υποκείμενη σε καπρίτσια, η αυθεντία του εαυτού θέτει τέρμα στην οπισθοδρόμηση. Αποφέύγει το σκάνδαλο, αβάστακτα απωθητικό τόσο στη λογική όσο και στην ηθική πλευρά του Καντ, της αποδοχής μιας εξωτερικής αυθεντίας, οσοδήποτε υψηλής: το σκάνδαλο της ετερονομίας, όπως ο ίδιος το αποκαλούσε, το οποίο συνιστά αντίθεση στον αυτοκαθορισμό. Την ίδια στιγμή, η ευτυχής ακαμψία του υποκειμένου κάνει την αυθεντία του αξιόπιστη και χρησιμοποιήσιμη.

Αυτή είναι η ουσία της φιλοσοφίας του Καντ, η εικόνα που περιέχεται στη δική του έννοια του «αυτοκαθορισμού». Τι σύνδεση, άλλη από καθαρά λεκτική, θα μπορούσε να έχει αυτή με τον αυτοκαθορισμό των εθνών, που τόσο απασχολεί τους εθνικιστές; Καμία. Αυτό που στον Καντ είναι πράγματι κυρίαρχο είναι η ατομική ανθρώπινη φύση –η μεταφορά της κυριαρχίας σ’ αυτή συνέστησε την κοπερνίκεια επανάστασή του – και αυτή είναι καθολική και ταυτόσημη σε όλους τους ανθρώπους. Αυτό που τίμησε στον άνθρωπο είναι η καθολικότητα, όχι η ιδιαιτερότητα, και σίγουρα όχι η πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Σε μία τέτοια φιλοσοφία δεν υπάρχει χώρος για το μυστικισμό της ιδιοσυγκρασιακής κουλτούρας. Στην πραγματικότητα δεν βρίσκεται καν χώρος για την κουλτούρα γενικώς υπό την ανθρωπολογική της έννοια. Η ταυτότητα και η αξιοπρέπεια ενός προσώπου ρίζωνει για τον Καντ στην καθολική του ανθρώπινη ιδιότητα, ή γενικότερα στη λογική του, και όχι στην πολιτισμική ή την εθνοτική του ιδιότητα. Είναι δύσκολο να σκεφτούμε ένα συγγραφέα του οποίου οι ιδέες παρέχουν λιγότερο πρόσφορο έδαφος για τον εθνικιστή.

Αντίθετα: η ταύτιση του ανθρώπου με αυτό το οποίο είναι έλλογο και καθολικό μέσα του, η σχολαστική και επίμονη, όχρως χαρακτηριστική απαρέσκειά του να βασίσει οτιδή-

ποτε το σημαντικό σε αυτό το οποίο είναι απλώς τυχαίο, ιστορικό ή ιδιαίτερο, κάνει τον Καντ το κατ’ εξοχήν πρότυπο εκείνης της υποτίθεται αναιμικής, κοσμοπολίτικής, σκελετωμένης ηθικής του Διαφωτισμού, την οποία οι ρομαντικοί εθνικιστές περιφρόνησαν και αποστράφηκαν τόσο πολύ, και την οποία τόσο χαρωπά αποκήρυξαν προς χάριν μιας πιο γήινης, ξεδιάντροπα ιδιαίτερης και μεροληπτικής αφοσίωσης στη συγγένεια ή τον τόπο ή τον πολιτισμό.

Το σημείο αυτό έχει κάποιο γενικότερο ενδιαφέρον. Ο Καντ είναι ο τελευταίος στον οποίο θα μπορούσε να καταλογίσει κανείς ότι η οπτική του έχει συμβάλει στον εθνικισμό. Ωστόσο, η κατηγορία αυτή δεν αποτελεί απλώς ένα λάθος, αλλά εκπηγάζει από κάτι βαθύτερο που αξίζει να σημειωθεί. Αυτό που είναι αλήθεια είναι ότι ο Καντ ένιωσε μία οξεία ανάγκη να στηρίξει τις κεντρικές μιας αξίες σε ιδέες, σε κάτι λιγότερο εύθραυστο, λιγότερο τυχαίο, λιγότερο προσδεμένο στον κόσμο απ’ ότι μία απλή παράδοση, η οποία τυχαίνει να επικρατεί σ’ αυτή ή την άλλη γη. Η όλη του φιλοσοφική στρατηγική αντανακλά αυτή την ανάγκη και την οξύτητα με την οποία την ένιωσε. Πίστεψε πως μπορούσε να την ικανοποιήσει επικαλούμενος την καθολική δομή του ανθρώπινου νου.

Από τη σκοπιά μιας κρυπτορομαντικής προσκόλλησης στην παράδοση, η οποία απορρίπτει με περιφρόνηση μια τέτοια αναζήτηση εξωτερικών, «ελλόγων» βάσεων για τις πρακτικές της ζωής, η οποία επιθυμεί να διδάξει τους ανθρώπους να είναι ικανοποιημένοι μέσα στα όρια της συγκεκριμένης πράξεως, να αποδέχονται το τυχαίο της ιστορίας και να απέχουν από την αναζήτηση της απατηλής ανασκούφισης και υποστήριξης που παρέχουν οι εξωτερικές και αφηρημένες ιδέες, ο Καντ είναι σίγουρα μια βαθιά παραπλανημένη φυσιογνωμία. Υπήρξε, βεβαιότατα, ένας «օρθολογιστής» με

την υποτιμητική έννοια με την οποία ο καθηγητής Michael Oakeshott χρησιμοποιεί τον όρο, και το *Nationalism in Asia and Africa* φαίνεται να συγχροτεί την επιχειρηματολογία του μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, ο Καντ ανήκει με κάθε βεβαιότητα στο προμηθεϊκό ρεύμα της ευρωπαϊκής σκέψης, που έφθασε ίσως το απόγειό του τον 18ο αιώνα, που αγωνίζεται να κλέψει τη θεώρη φωτιά και δεν ικανοποιείται με τους πρόχειρους, τυχαίους συμβιβασμούς που εμπειρίχονται σε ιδιαίτερες παραδόσεις. Ο Καντ δείχνει ξεκάθαρα τη βαθιά του περιφρόνηση για τέτοιες στάσεις, που επιτρέπουν να ικανοποιείται κανείς με τυχαίες, ιστορικές θεμελιώσεις.

Η επιμονή του Καντ στον ατομικό αυτοκαθορισμό ως μόνη αυθεντικά έγκωρη ηθική δεν υπήρξε ούτε αυθαίρετη ούτε ρομαντική. Επρόκειτο αντίθετα για μια απεγνωσμένη προσπάθεια να διαφυλάξει μια αυθεντική, αντικειμενική, δεσμευτική, καθολική ηθική (και γνώση). Ο Καντ δεχόταν το επιχείρημα του Χιουμ πως η αναγκαιότητα και η καθολικότητα απλούστατα δεν επρόκειτο να βρεθούν μεταξύ των εμπειρικών δεδομένων. Επομένως θεωρούσε πως θα μπορούσαν να ριζώσουν μόνο στην αναπόδραστα επιβεβλημένη δομή του ατομικού νου. Ομολογουμένως, αυτή η *fause de mieux** λύση εναρμονίζοταν επίσης καλά με ένα είδος διαμαρτυρόμενης ατομικιστικής περηφάνιας, η οποία απαξιοί να βρει έξω την αυθεντία. Ο κύριος λόγος ωστόσο για τον οποίο η αυθεντία δύφειλε να βρίσκεται στο εσωτερικό του ατόμου ήταν επειδή απλούστατα δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί οπουδήποτε άλλού.

Οι εθνικιστές, όταν επικαλούνται την αφηρημένη αρχή του εθνικισμού εναντίον των παραδοσιακών τοπικών θεσμών που είχαν κάποτε λειτουργήσει καλά σε ανεκτό βαθμό, είναι

όντως και αυτοί προμηθεϊκοί. Στην πραγματικότητα, ο εθνικισμός έχει ένα χαρακτήρα Ιανού. Είναι προμηθεϊκός όσον αφορά την αποστροφή του για πολιτικούς συμβιβασμούς που αγνοούν την εθνικιστική επιταγή. Είναι όμως επίσης αντιπρομηθεϊκός, όταν βλέπει το έθνος και την πολιτισμική του ανάπτυξη ως κάτι το οποίο, επειδή ακριβώς είναι συγκεκριμένο και ιστορικά ιδιαίτερο, δίκαια παραμερίζει την αφηρημένη ηθική των διεθνιστών και των ανθρωπιστών.

Με αυτή την πολύ, πάρα πολύ γενική και πάνω απ' όλα αρνητική έννοια, ο Καντ και οι εθνικιστές μπορούν ίσως να ταξινομηθούν στην ίδια κατηγορία. Κανένας από τους δύο δεν σέβεται την παράδοση με τον απαιτούμενο τρόπο. (Έτσι μάλλον, ο εθνικισμός είναι καιροσκοπικά επιλεκτικός όσον αφορά το σεβασμό τον οποίο αποδίδει στην παράδοση). Με την ευρεία αυτή έννοια, είναι και οι δύο «օρθολογιστές», που αναζητούν τις βάσεις της νομιμότητας σε κάτι πέρα από εκείνο που απλώς είναι.

Οι εθνικιστές θα μπορούσαν πράγματι πολύ εύκολα να αναγρεύσουν τους συντηρητικούς λάτρεις της παράδοσης σε ομόδοξους αρνητές του αφηρημένου ορθολογισμού του Διαφωτισμού, και πολύ συχνά το κάνουν. Και οι δύο τους επιθυμούν να σεβαστούν ή να τιμήσουν τις συγκεκριμένες ιστορικές πραγματικότητες και αρνούνται να τις υποβάλουν στην επιμηγορία ενός αναιμικού, αφηρημένου πανανθρώπινου λόγου. Αντί να χαίρονται την προκλητική ατομική θέληση, οι εθνικιστές βρίσκουν αγαλλίαση σε συναισθήματα υποταγής ή ενσωμάτωσης σε μία συνεχή ολότητα μεγαλύτερη, περισσότερο ανθεκτική και περισσότερο νόμιμη από το μεμονωμένο εαυτό. Κατά έναν περιέργο τρόπο, ο Κεντούρι όχι μόνο χρεώνει τον εθνικισμό με μια θεωρία αυθαίρετου πεισματικού αυτοκαθορισμού, αλλά επίσης (λανθασμένα κατά την άποψή μου) δέχεται την ιστορική επιτυχία ενός τέτοιου εθνικισμού.

* (γαλλ.) ελλείψει καλυτέρας (σ.τ.μ.)

Μια θεωρία ξεπήδησε από τα κεφάλια μερικών φίλοσοφων, και εκείνοι που προσηλυτίστηκαν σ' αυτή κατάφεραν, με μόνη τη θέλησή τους, να επιβάλουν τη θεωρία στην άτυχη ανθρωπότητα! Αυτή η αυστηρή εκδοχή της άποψής του, η οποία κάνει κατ' αρχάς ελάχιστες παραχωρήσεις στις κοινωνικές περιστάσεις που ευνόησαν τον εθνικισμό, θα έκανε την επιτυχία του να μοιάζει με έναν πραγματικό θρίαμβο της θέλησης.

Συμβαίνει απλώς, νομίζω, οι εθνικιστές ή οι συντηρητικοί να επιλέγουν να αναφερθούν σε διαφορετικά μέρη της πραγματικότητας: στη μια περίπτωση συνεχείς θεσμούς, και στην άλλη, υποτίθεται, συνεχείς κοινότητες λόγου, ράτσας, ή κάποιας άλλης έννοιας. Μήπως όμως αυτό αποτελεί ασυμφωνία επί των λεπτομερειών μόνο και όχι επί της αρχής; Αυτή η συγγένεια ως προς τη βαθύτερη διάθεση σίγουρα δεν αποδεικνύει ότι καμία από τις δύο θέσεις είναι αναγκαστικά λανθασμένη. Την επικαλούμαι μονάχα για να δείξω πως η αίσθηση ενός ανθρώπου για τη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα αποτελεί την *trahison des clercs** ενός άλλου. Πώς μπορούμε να επιλέξουμε τους ρεαλιστές μας;

Έτσι όλοι όσοι απορρίπτουν με περιφρόνηση μια δεδομένη θέση (την προσκόλληση στην παράδοση) δεν έπεται πως μοιάζουν αναγκαστικά μεταξύ τους με οποιονδήποτε άλλο τρόπο. Η λανθασμένη αυτή συναγωγή ενισχυμένη από το ομώνυμο του «αυτοκαθορισμού» μοιάζει να βρίσκεται στη βάση της ενοχοποίησης του Καντ. Ο Καντ μίλησε πράγματι για αυτοκαθορισμό (αυτονομία). Άλλα μίλησε επίσης πολύ για το συνθετικό a priori χαρακτήρα των κατηγοριών μας. Και είναι αποδεδειγμένη ιστορία ότι ποτέ δεν ρίχτηκαν βόμβες εν ονόματι του δόγματος του Καντ περί του a priori χα-

* (γαλλ.) «προδοσία των διανοουμένων» εδώ εννοείται ότι, κατά την μα πλευρά, οι ιδέες της άλλης προδίδουν τις κοινές αξίες. (σ.τ.μ.)

ρακτήρα των κατηγοριών. Το ίδιο όμως ισχύει και για τις απόψεις του σχετικά με τον αυτοκαθορισμό. Εάν υπάρχει οποιαδήποτε σύνδεση μεταξύ του Καντ και του εθνικισμού, ο εθνικισμός αποτελεί αντίδραση εναντίον του, και όχι απότοκό του.

Ένα έθνος, ένα κράτος

Το εθνικιστικό αίσθημα προσβάλλεται βαθιά από τις παραβιάσεις της εθνικιστικής αρχής της εναρμόνισης κράτους και έθνους: δεν προσβάλλεται όμως εξίσου από όλα τα είδη παραβίασής της. Αυτό που το προσβάλλει με τον πιο οξύ τρόπο είναι η εθνικιτική απόκλιση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων. Όπως το διατύπωσε ο Λόρδος Α' Ακτον:

'Αρχισε τότε μια εποχή όπου το δόγμα ήταν απλούστατα ότι τα έθνη δεν κυβερνώνται από ένους. Η εξουσία η οποία κατακτήθηκε νόμιμα και ασκήθηκε με μετριοπάθεια κηρύχθηκε άκυρη'²⁵.

Σημειώστε ότι ο Α' Ακτον λέει πως η εποχή αυτή άρχισε, ενώ οι εθνικιστές διατείνονται πως ήταν ανέκαθεν παρούσα υπό μια λανθάνουσα, παρασιωπημένη μορφή. Όταν όμως τίθεται ζήτημα αριθμητικής αναντιστοιχίας μεταξύ έθνους και κράτους, η προσβολή γίνεται σοβαρότερη αν, για να το πούμε έτσι, τα κράτη είναι υπερβολικά λίγα, παρά αν είναι υπερβολικά πολλά. Ένας πολιτισμικά ομοιογενής πληθυσμός, ο οποίος δεν διαθέτει κανένα κράτος που να μπορεί να το ονομάσει δικό του, νιώθει βαθιά αδικημένος. (Τα μέλη του είναι υποχρεωμένα να ζουν σε ένα κράτος, ή σε κράτη, τα οποία διαχειρίζονται διαφορετικές και ξένες προς τον πληθυσμό αυτό πολιτισμικές ομάδες). Μια ομάδα η οποία, από την

άλλη μεριά, έχει περισσότερα από ένα κράτη τα οποία συνδέονται με την κουλτούρα της, αν και από τεχνική άποψη παραβιάζει επίσης την εθνική αρχή, έχει ωστόσο λιγότερα παράπονα, εκτός ίσως από ειδικές περιστάσεις. Ποιες είναι αυτές;

Οι περισσότεροι Νεοζηλανδοί και οι περισσότεροι υπήκοοι του Ηνωμένου Βασιλείου είναι τόσο συναφείς πολιτισμικά, που χωρίς την παραμικρή αμφιβολία οι δύο ενότητες θα μπορούσαν να μην είχαν ποτέ διαχωριστεί, εάν γειτνίαζαν γεωγραφικά. Η απόσταση έκανε την κυριαρχία της Νέας Ζηλανδίας βολική και υποχρεωτική, και ο διαχωρισμός δεν προκαλεί δυσαρέσκεια στην ψυχή κανενός, παρά την τεχνική παραβίαση της εθνικής αρχής. Γιατί όχι; Υπάρχουν 'Αραβες οι οποίοι θίλβονται επειδή οι 'Αραβες απέτυχαν να ενωθούν, παρ' όλο που οι 'Αραβες διαφορετικών χωρών διαφέρουν πολιτισμικά πολύ περισσότερο απ' όσο οι 'Αγγλοι με τους Νεοζηλανδούς. Η προφανής απάντηση φαίνεται να είναι πως η διεθνής θέση και η γενική κατάσταση των 'Αγγλων και των Νεοζηλανδών δεν πλήγηται αισθητά από την αποτυχία τους να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους στον κόσμο ως μία ενότητα. Πράγματι, η θέση τους δεν πλήγηται καθόλου από το γεγονός αυτό, ενώ τα μειονεκτήματα της εναλλακτικής διευθέτησης θα ήταν πολύ σημαντικά. Αντίθετα, υπάρχουν επιχειρήματα που θα στήριζαν την άποψη ότι η πολιτική δύναμη των Αράβων, των Λατινοαμερικανών²⁶ και των προτης ενοποίησης του 19ου αιώνα Ιταλών και Γερμανών υπέφερε πράγματι από τον κατακερματισμό της πολιτικής τους στέγης.

Ωστόσο, η ιδιαιτερη αυτή παραβίαση της εθνικής αρχής, η περίπτωση όπου έχουμε ένα έθνος-πολλά κράτη, είναι σαφώς η λιγότερο μολυσματική, η λιγότερο ενοχλητική από όλες τις δυνατές παραβιάσεις. Τα εμπόδια που μπαίνουν στο

δρόμο της άρσης της είναι προφανή και πανίσχυρα. Εάν ένα δεδομένο έθνος έχει ευλογηθεί με η κράτη, έπειτα αναγκαστικά πως η ένδοξη ενοποίηση του έθνους θα σημάνει τη διαιρέση, με έναν παράγοντα ν, του αριθμού των πρωθυπουργών, των επιτελών, των προέδρων της ακαδημίας, των μάνατζερ και των αρχηγών της ποδοσφαιρικής του ομάδας και ούτω καθεξής. Για κάθε πρόσωπο που θα κατέχει μια τέτοια θέση μετά την ενοποίηση, θα υπάρχουν ν-1 άλλα που θα την έχουν χάσει. Εκ των προτέρων, όλοι αυτοί οι ν-1 πρόκειται να χάσουν από την ενοποίηση, ακόμη κι αν το έθνος στο σύνολό του επωφελείται.

Ομολογουμένως, ο ένας που στάθηκε αρκετά τυχερός ώστε να κρατήσει ή να αποκτήσει την εν λόγω θέση είναι τώρα επίσημος ποιητής, διευθυντής του εθνικού θεάτρου και ούτω καθεξής, ενός μεγαλύτερου συνόλου, πιο ένδοξου και συνδεδεμένου με πολύ περισσότερους πόρους απ' ό,τι προηγουμένως. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει ελάχιστη αμφιβολία ότι, ενώ είναι καλύτερα να είναι κανές επικεφαλής μιας μεγάλης παρά μιας μικρής οντότητας, η διαφορά δεν είναι τόσο δραματική, αν συγκριθεί με τη διαφορά μεταξύ του να είναι κανές επικεφαλής, ασχέτως ποιας κλίμακας, και του να μην είναι καν. Ακόμη κι αν αναγνωρίσουμε την επίδραση της ψευδαισθησης η οποία ενθάρρυνε πολλούς από τους μικρούς να επίσουν πως αυτοί θα ήταν ο μεγάλος όταν θα ερχόταν η μέρα, παραμένει γεγονός ότι συνολικά η ορθολογική αντίθεση στην ενοποίηση πρέπει να είναι σημαντική. Η ενοποίηση ωστόσο επιτυγχάνει μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου τα εξωτερικά μειονεκτήματα του κατακερματισμού είναι πολύ μεγάλα και ορατά, και εκείνοι που υποφέρουν από μπορούν να κάνουν αισθητά τα συμφέροντά τους απέναντι σ' εκείνους οι οποίοι θα χάσουν από τη νιοστή ελάττωση των

πολιτικών θέσεων· επιτυγχάνει επίσης όταν οι νέοι γρέτες της ευρύτερης ενότητας καταφέρνουν κάπως να επιβληθούν στους άλλους, με τη βία ή με την πολιτική τους ακτινοβολία.

10

Συμπέρασμα

Ένα βιβλίο σαν αυτό, το οποίο υποστηρίζει μια σαφή και αυστηρά προσδιορισμένη υπόθεση, κινδυνεύει παρ' όλα αυτά (ή ίσως τόσο περισσότερο) να γίνει αντικείμενο παρανόησεων και λανθασμένων ερμηνειών. Κάποιες προσπάθειες να παρουσιάσω πρωιμότερες και απλούστερες εκδοχές του επιχειρήματος αυτού σε προηγούμενες ευκαιρίες με έχουν πείσει για την πραγματικότητα αυτού του κινδύνου. Από τη μια μεριά, η ίδια η απλότητα και η αυστηρότητα της θέσης είναι δυνατόν να οδηγήσουν κάποιους αναγνώστες να προσθέσουν σ' αυτή δικούς τους συνειρμούς, οι οποίοι να ανταποκρίνονται στην πρόθεση του συγγραφέα. Από την άλλη μεριά, κάθε νέα θέση (όπως αυτή που περήφανα πιστεύω ότι περιέχεται στο βιβλίο αυτό) μπορεί να αρθρωθεί μόνο εφόσον έχει πρώτα με ηρεμία στηθεί ο σκελετός υποστήριξής της. Κανένας πρωτότυπος ισχυρισμός δεν μπορεί, νομίζω, να διατυπωθεί τραβώντας απλώς κάποια από τα ήδη υπάρχοντα χαρτιά της εν χρήσει γλωσσικής τράπουλας. Η τράπουλα έχει μοιραστεί πάρα πολλές φορές, και όλες οι απλές δυνατότητες που προσφέρει έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί αρκετά ώς τώρα. Από δω και στο εξής μια νέα συμβολή σε κάποιο θέμα είναι δυνατή μόνο αφού ξανασχεδιασθεί η τράπουλα ώστε να γίνει δυνατή μία νέα πρόταση. Αν αυτό γίνει πολύ εμφανώς θα είναι αφόρητα σχολαστικό και ανιαρό. Η απροκάλυπτη ανέγερση μιας νέας σκαλωσιάς είναι ανεκτή στα μαθηματικά,

αλλά όχι στη συνήθη πρόξα. Η καλή παρουσίαση συνίσταται στην εντελώς διακριτική χαλάρωση των συνήθων συνειρμών και στο στήσιμο νέων, στη βάση αρχών οι οποίες γίνονται αυτονόητες από τα συμφραζόμενα, έως ότου φτάσει να στηθεί τελικά το πλαίσιο των συμφραζόμενων μέσα στο οποίο θα μπορεί να διατυπωθεί ένας ισχυρισμός που να είναι απλός χωρίς ωστόσο ν' αποτελεί τετριμένη επανάληψη της παλαιάς σοφίας.

Αυτά που δεν λέγονται

Μόνο οι άλλοι μπορούν να κρίνουν κατά πόσον έχω επιτύχει σ' αυτό το εγχείρημα. Η εμπειρία ωστόσο με έχει διδάξει ότι πολύ σπάνια μπορεί να επιτύχει κανείς πλήρως σ' αυτό. Γι' αυτό θέλω να παραθέσω μερικούς ισχυρισμούς οι οποίοι ούτε έχουν γίνει, ούτε είναι με οποιονδήποτε τρόπο αναγκαίοι για τις απόψεις που έχω εισηγηθεί.

Δεν είναι στις προθέσεις μου να αρνηθώ πως η ανθρωπότητα έχει ζήσει κατά ομάδες σε όλες τις εποχές. Αντίθετα, οι ανθρώποι πάντοτε έζησαν σε ομάδες.

Συνήθως οι ομάδες αυτές διαρκούσαν στο χρόνο. Ένας σημαντικός παράγοντας της αντοχής τους υπήρξε η αφοσίωση που οι ανθρώποι ένιωθαν για αυτές, καθώς και το γεγονός ότι ταυτίζονταν μαζί τους. Τούτο το στοιχείο της ανθρώπινης ζωής δεν χρειάστηκε να περιμένει κάποιο ξεχωριστό είδος οικονομίας. Αυτός δεν υπήρξε βεβαίως ο μόνος παράγοντας που βοήθησε στη διαιώνιση των ομάδων, ήταν όμως ένας μεταξύ άλλων. Εάν αποκαλέσει αυτό τον παράγοντα κανείς, ειδολογικά, «πατριωτισμό», τότε δεν είναι στις προθέσεις μου να αρνηθώ πως κάποιος βαθύμος τέτοιου πατριωτισμού αποτελεί μόνιμο συστατικό της ανθρώπινης ζωής. (Το πόσο ι-

σχυρό υπήρξε σε σχέση με άλλες δυνάμεις είναι κατι που δεν χρειάζεται να προσπαθήσουμε να κρίνουμε εδώ).

Αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι ο εθνικισμός είναι ένα πολύ ξεχωριστό είδος πατριωτισμού, το οποίο μάλιστα εξαπλώνεται και κυριαρχεί μόνο υπό ορισμένες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν πράγματι στο νεότερο κόσμο και πουθενά άλλού. Ο εθνικισμός είναι ένα είδος πατριωτισμού που διακρίνεται από λίγα πολύ σημαντικά χαρακτηριστικά: οι οντότητες τις οποίες το είδος αυτό του πατριωτισμού, δηλαδή ο εθνικισμός, ευνοεί με την αφοσίωσή του είναι πολιτισμικά ομοιογενείς, βασισμένες σε έναν πολιτισμό που αγωνίζεται να γίνει υψηλός (εγγράμματος). Είναι αρκετά ευρείες για να τρέφουν την προσδοκία της στήριξης ενός εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο να είναι σε θέση να διατηρεί έναν εγγράμματο πολιτισμό. Δεν είναι ιδιαίτερα προικισμένες με ώκαμπτες εσωτερικές υπο-ομαδοποιήσεις. Οι πληθυσμοί τους είναι ανώνυμοι, ρευστοί και κινητικοί και παραμένουν μη διαμεσολαβούμενοι. Το άτομο ανήκει άμεσα σ' αυτές, χάρη στο πολιτισμικό του ύφος, και όχι χάρη στην ιδιότητα του μέλους εσωτερικών υπο-ομάδων. Η ομοιογένεια, η εγγραμματοσύνη, η ανωνυμία είναι τα γνωρίσματα-κλειδιά.

Δεν υποστηρίζεται εδώ πως ο πολιτισμικός σωβινισμός υπήρξε γενικά απόν από τον προβιομηχανικό κόσμο, αλλά μονάχα πως δεν είχε τις νεότερες πολιτικές του αιχμές και προσδοκίες. Δεν αρνείται κανείς πως ο αγροτικός κόσμος γέννησε κατά καιρούς ορισμένες οντότητες οι οποίες μπορεί να έμοιαζαν με ένα νεότερο εθνικό κράτος: η διαφορά είναι μόνο πως ο αγροτικός κόσμος μπορούσε κατά καιρούς να το κάνει, ενώ ο νεότερος κόσμος είναι στις περισσότερες περιπτώσεις υποχρεωμένος να το κάνει.

Δεν υποστηρίζεται πως, ακόμη και στο νεότερο κόσμο, ο εθνικισμός είναι η μόνη ενεργός δύναμη ούτε πως είναι ακα-

ταμάχητη. Σίγουρα δεν είναι. Ήτταται κατά καιρούς από κάποια άλλη δύναμη ή συμφέρον, ή απλώς από την αδράνεια.

Δεν αρνείται κανείς πως μπορεί να προκύψει κάποτε μία αλληλεπικάλυψη προβιομηχανικών δομών και εθνικού συναισθήματος. Ένα κατά φυλές οργανωμένο έθνος μπορεί να είναι για ένα διάστημα φυλετικό εσωτερικά και εθνικό εξωτερικά. Είναι πράγματι εύκολο να φέρει κανείς στο νου του μια ή δυο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτού του είδους (τους Σομαλούς και τους Κούρδους, για παράδειγμα). Ένας άνθρωπος όμως μπορεί τώρα να ισχυριστεί πως ανήκει σε μία από αυτές τις εθνικές οντότητες απλώς και μόνο χάρη στην κουλτούρα του, ενώ δεν χρειάζεται να δηλώνει (και εντέλει, δεν χρειάζεται να είναι) μέλος μιας διαμεσολαβούσας υπο-ομάδας. Δεν υποστηρίζεται πως το παρόν επιχείρημα μπορεί να εξηγήσει γιατί κάποιοι εθνικισμοί, ιδιαίτερα αυτοί της περιόδου του Χίτλερ και του Μουσολίνι, εκδηλώθηκαν με τέτοια σφοδρότητα. Προσπαθεί μονάχα να εξηγήσει γιατί ο εθνικισμός εμφανίστηκε και απλώθηκε παντού.

Όλες αυτές οι αποκηρύξεις δεν αποτελούν μια εξασφάλιση απέναντι σε αντιπαραδείγματα, η οποία την ίδια στιγμή θα κινδύνευε να υποβιβάσει έμμεσα το περιεχόμενο της κεντρικής θέσης στο μηδέν. Αποτελούν μονάχα μια αναγνώριση πως σ' ένα σύνθετο κόσμο, στο μακροεπίπεδο των θεσμών και των ομαδοποιήσεων, οι γενικεύσεις που δεν έχουν εξαίρεση είναι σπάνια εφικτές. Αυτό δεν εμποδίζει τις γενικές τάσεις, όπως ο εθνικισμός, να εκδηλώνονται – ή να μπορούν να εξηγηθούν κοινωνιολογικά.

Σύνοψη

Στο θέμα αυτό όπως καί σε μερικά άλλα, από τη στιγμή που περιγράφουμε με ακρίβεια το φαινόμενο για το οποίο εν-

διαφερόμαστε, πλησιάζουμε στη σωστή του ερμηνεία. (Ίσως να μπορούμε να περιγράψουμε καλά τα πράγματα, μονάχα όταν τα έχουμε ήδη κατανοήσει). Κοιτάξτε όμως την Ιστορία της εθνικής αρχής: ή κοιτάξτε δύο εθνογραφικούς χάρτες, έναν που σχεδιάστηκε προ της εποχής του εθνικισμού κι έναν άλλον, αφού η αρχή του εθνικισμού είχε ήδη επιτελέσει μεγάλο μέρος του έργου της.

Ο πρώτος χάρτης μοιάζει με μία ζωγραφιά του Κοκόσκα. Το όργιο των ποικιλόχρωμων πινελιών είναι τέτοιο που κανένα σαφές μοτίβο δεν μπορεί να εντοπιστεί στη λεπτομέρεια, παρ' όλο που ο πίνακας στο σύνολό του έχει κάποιο. Μια μεγάλη ποικιλία, πολυχρωμία και πολυπλοκότητα χαρακτηρίζει όλα τα ξεχωριστά μέρη του συνόλου: οι μικροσκοπικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες είναι τα άτομα από τα οποία συντίθεται ο πίνακας, έχουν σύνθετες, διφορούμενες και πολλαπλές σχέσεις με πολλές κουλτούρες: άλλες μέσω της ομιλίας, άλλες μέσω της κυρίαρχης πίστης τους, κάποια άλλη πάλι μέσω μιας παραλλάσσουσας πίστης ή ομάδας πρακτικών, μία τέταρτη μέσω της διοικητικής υπηκοότητας και ούτω καθεξής. Προκειμένου να αποδοθεί χρωματικά το πολιτικό σύστημα, η συνθετότητα δεν είναι μικρότερη από εκείνη που παρουσιάζεται στη σφαίρα της κουλτούρας. Η υπακοή σε ένα σκοπό και μέσα σε ένα πλαίσιο δεν είναι αναγκαστικά ίδια με την υπακοή σε έναν άλλο σκοπό σε μια άλλη εποχή.

Στρέψτε τώρα το βλέμμα σας στον εθνογραφικό και πολιτικό χάρτη μιας περιοχής του νεότερου κόσμου. Δεν μοιάζει με Κοκόσκα αλλά, ας πούμε, με Μοντιλιάνι. Γιάρχει πολύ λίγη σκιάση: καθαρές επίπεδες επιφάνειες χωρίζονται με σαφήνεια μεταξύ τους, είναι γενικά ξεκάθαρο το που αρχίζει η μία και πού τελειώνει η άλλη, και υπάρχει ελάχιστη ή καθόλου αμφισημία και αλληλεπικάλυψη. Περνώντας από το χάρτη στην πραγματικότητα που απεικονίζει, βλέπουμε

πως ένα συντριπτικό μέρος της πολιτικής εξουσίας έχει συγκεντρωθεί στα χέρια ενός είδους θεσμού, ενός σχετικά μεγάλου και πολύ συγκεντρωτικού κράτους. Σε γενικές γραμμές, κάθε τέτοιο κράτος προϊσταται, συντηρεί και ταυτίζεται με έναν πολιτισμό, ένα στυλ επικοινωνίας, το οποίο υπερισχύει εντός των συνόρων του και εξαρτάται για τη διαιώνισή του από ένα συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα που βρίσκεται υπό την εποπτεία και συχνά υπό τη διαχείριση του εν λόγω κράτους, το οποίο και μονοπωλεί τη νόμιμη κουλτούρα όσο σχεδόν και τη νόμιμη βία, ή ίσως περισσότερο.

Κι όταν κοιτάζουμε την κοινωνία που ελέγχεται από ένα τέτοιο κράτος, βλέπουμε επίσης γιατί όλα αυτά πρέπει να είναι έτσι. Η οικονομία του εξαρτάται από την κινητικότητα και την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων, σε ένα επίπεδο το οποίο μπορεί να επιτευχθεί μονάχα εάν τα άτομα αυτά έχουν κοινωνικοποιηθεί σε μία υψηλή κουλτούρα, και μάλιστα στην ίδια υψηλή κουλτούρα, σε μια στάθμη η οποία δεν μπορεί να εξασφαλιστεί από τους παλαιούς τρόπους διαμόρφωσης ανθρώπινων όντων, που εφαρμόζονται, θα λέγαμε, πάνω στη δουλειά, ως μέρος των συνήθων ασχολιών της ζωής, από τις τοπικές υποκοινότητες. Μπορεί να επιτευχθεί μόνο από ένα εντελώς μονολιθικό εκπαιδευτικό σύστημα. Επίσης, οι οικονομικοί στόχοι που θέτουν τα άτομα αυτά δεν τους επιτρέπουν να είναι ταυτόχρονα στρατιώτες και πολίτες τοπικών μικροκοινοτήτων χρειάζεται να αναβέτουν σε κάποιους τέτοιες δραστηριότητες έτσι ώστε να είναι οι ίδιοι σε θέση να κάνουν τις δουλειές τους.

Έτσι η οικονομία χρειάζεται και το νέο τύπο της κεντρικής κουλτούρας και το κεντρικό κράτος, η κουλτούρα χρειάζεται το κράτος και το κράτος χρειάζεται μάλλον το ομοιογενές πολιτισμικό μαρκάρισμα του ανθρώπινου κοπαδίου του, σε συνθήκες στις οποίες δεν μπορεί να βασίζεται σε ι-

διαίτερα διαβρωμένες υπο-ομάδες ούτε για να αστυνομεύσουν τους πολίτες του, ούτε για να τους εμπνεύσουν εκείνο το ελάχιστο ηθικού ζήλου και κοινωνικής ταύτισης, χωρίς τα οποία η κοινωνική ζωή γίνεται πολύ δύσκολη. Η κουλτούρα και όχι η κοινότητα παρέχει τις όποιες εσωτερικές κυρώσεις. Με λίγα λόγια, η αμοιβαία σχέση νεότερου πολιτισμού και νεότερου κράτους είναι κάτι αρκετά καινούργιο και πηγάζει αναπόφευκτα από τις απαιτήσεις μιας νεότερης οικονομίας.

Ο ισχυρισμός που διατυπώθηκε είναι πολύ απλός. Η κοινωνία της παραγωγής της τροφής υπήρξε πάνω απ' όλα μια κοινωνία η οποία επέτρεψε σε μερικούς ανθρώπους να μην είναι παραγωγοί τροφής, υποχρέωσε όμως την πλειονότητα των ανθρώπων να παραμείνουν τέτοιοι (με εξαίρεση τις παρασιτικές κοινότητες). Η βιομηχανική κοινωνία είναι εκείνη που πέτυχε να απαλλαγεί από αυτή την ανάγκη.

Όθησε τον καταμερισμό εργασίας σε ένα νέο επίπεδο χωρίς προηγούμενο, αλλά, το σπουδαιότερο, γένησε ένα νέο είδος καταμερισμού εργασίας: έναν που απαιτεί οι άνθρωποι οι οποίοι συμμετέχουν σ' αυτόν να είναι έτοιμοι να μετακινηθούν από τη μια επαγγελματική κατάσταση στην άλλη, ακόμη και μέσα στη διάρκεια μιας ζωής, και οπωσδήποτε από τη μια γενιά στην άλλη. Χρειάζονται μια κοινή κουλτούρα, και μάλιστα μια εκλεπτυσμένη εγγράμματη υψηλή κουλτούρα. Ο καταμερισμός τους υποχρεώνει να είναι σε θέση να επικοινωνούν με ακρίβεια ανεξάρτητα από τα συμφραζόμενα και με όλους εκείνους με τους οποίους έρχονται σε εφήμερες επαφές πρόσωπο με πρόσωπο, και ταυτόχρονα, να χρησιμοποιούν αφηρημένους τρόπους επικοινωνίας. Όλο αυτό το πλέγμα –κινητικότητα, επικοινωνία, μέγεθος οφειλόμενο στην εκλέπτυνση της εξειδίκευσης– που επιβλήθηκε στο βιομηχανικό σύστημα από τη δίψα του για αφθονία και αύξηση, υποχρεώνει τις κοινωνικές του ενότητες να είναι μεγάλες και

ταυτόχρονα πολιτισμικά ομοιογενείς. Η συντήρηση αυτού του είδους της αναπόφευκτα υψηλής (καθότι εγγράμματης) κουλτούρας απαιτεί την προτασία ενός κράτους, ενός συγκεντρωτικού φορέα ενισχυτικού της τάξης, ή μάλλον μιας ομάδας φορέων, ικανών να συγκεντρώνουν και να διαχειρίζονται τα έσοδα τα οποία είναι αναγκαία τόσο για να συντηρείται μια υψηλή κουλτούρα όσο και για να εξασφαλίζεται η διάδοσή της σε ολόκληρο τον πληθυσμό, επίτευγμα ασύλληπτο, που στον προβιομηχανικό κόσμο δεν είχε καν επιχειρηθεί.

Οι υψηλοί πολιτισμοί της βιομηχανικής εποχής διαφέρουν από εκείνους του αγροτικού συστήματος με πολλούς σημαντικούς και εμφανείς τρόπους. Οι αγροτικοί υψηλοί πολιτισμοί υπήρξαν τα επιτευγματα μιας μειοψηφίας, που υλοποιήθηκαν από προνομιούχους ειδικούς και διαχρίνονταν από την κατακερματισμένη, μη καδικοποιημένη πλειονότητα των παραδοσιακών πολιτισμών, επί των οποίων προϊστάντο και πάλευαν να κυριαρχήσουν. 'Οριζαν ένα κληρικό στρώμα που σπάνια συνδέθηκε με μία μόνο πολιτική οντότητα ή γλωσσικά οριοθετημένη περιοχή. Αντίθετα, προσπαθούσαν και αγωνίζονταν να είναι διεθνοτικοί και δια-πολιτικοί. Χρησιμοποιούσαν συχνά ένα νεκρό ή αρχαϊκό ιδίωμα, και δεν είχαν το παραμικρό ενδιαφέρον να εξασφαλίσουν τη συνέχεια ανάμεσα σ' αυτό και το ιδίωμα της καθημερινής και οικονομικής ζωής. Η αριθμητική τους μειοψηφία και η πολιτική τους κυριαρχία ήταν η ουσία τους. Και ίσως αποτελεί μέρος της ουσίας της αγροτικής κοινωνίας το ότι η πλειοψηφία της αποτελείται από παραγωγούς τροφής οι οποίοι αποκλείονται τόσο από την εξουσία όσο και από την υψηλή κουλτούρα. Ήταν περισσότερο προσδεδεμένοι σε μια πίστη και μια Εκκλησία παρά σε ένα κράτος και μια διαδεδομένη κουλτούρα. Στην Κίνα η σύνδεση μιας υψηλής κουλτούρας με ένα ήθος και μια κρατική γραφειοκρατία μάλλον παρά με μια πίστη

και μια Εκκλησία ήταν ίσως μη τυπική, και υπ' αυτή την έννοια, αλλά μόνο υπ' αυτή, υπήρξε πρόδρομος της νεότερης σύνδεσης κράτους και κουλτούρας. Έκεί η υψηλή εγγράμματη κουλτούρα συνυπήρχε, και συνεχίζει να συνυπάρχει με μια ποικιλία ομιλουμένων γλωσσών.

Αντίθετα, μια βιομηχανική υψηλή κουλτούρα δεν συνδέεται πλέον – όποια κι αν είναι η ιστορία της – με μια πίστη και μια Εκκλησία. Η συντήρηση της μοιάζει να απαιτεί τα έσοδα ενός κράτους το οποίο συμπίπτει σε έκταση με την κοινωνία, και όχι απλώς και μόνο εκείνα μιας Εκκλησίας η οποία το επικαλύπτει. Μια οικονομία δέσμια της αύξησης, εξαρτημένη από τη γνωστική καινοτομία, δεν μπορεί να συνδέσει στα σοβαρά τον πολιτισμικό της εξοπλισμό (τον οποίο χρειάζεται άνευ όρων) με κάποια δογματική πίστη η οποία γρήγορα γίνεται αναχρονιστική και συχνά γελοία.

Έτσι, η κουλτούρα χρειάζεται να συντηρείται ως κουλτούρα και όχι ως φορέας ή ως η σχεδόν απαρατήρητη συνοδεία μιας πίστης. Η κοινωνία μπορεί πράγματι να λατρεύει τον εαυτό της ή την ίδια της την κουλτούρα με τρόπο άμεσο και όχι, όπως δίδαξε ο Ντυρκέμ, μέσω του αδιαφανούς στοιχείου της θρησκείας. Η μετάβαση από το ένα είδος υψηλής κουλτούρας στο άλλο είναι ορατή από τα έξω με τη μορφή της έλευσης του εθνικισμού. Ωστόσο, όποια κι αν είναι η αλήθεια γι' αυτό το σύνθετο και κρίσιμο θέμα, η εμφάνιση του βιομηχανικού κόσμου υπήρξε κατά κάποιον τρόπο στενά συνδεδεμένη με τον προτεσταντισμό, ο οποίος έτυχε να φέρει ορισμένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά που επρόκειτο να σφραγίσουν το νεοεμφανίζομενο κόσμο, και τα οποία γεννούν επίσης τον εθνικισμό. Η έμφαση στην εγγράμματοςύνη άνευ ιερέων και η προσκόλληση στις Γραφές, ο μονισμός, ο οποίος κατέλυσε το μονοπάτιο του ιερού, και ο ατομισμός, ο οποίος κάνει τον κάθε άνθρωπο ιερέα, συνείδηση του εαυτού

του και ανεξάρτητο από τις τελετουργικές υπηρεσίες των άλλων: όλα τούτα προδιέγραψαν μια ανώνυμη, ατομικιστική, πλήρως αποδομημένη μαζική κοινωνία, όπου επικρατεί η σχετικά ίση πρόσβαση σε μια κοινή κουλτούρα, και η κουλτούρα αυτή έχει τους κανόνες της που είναι δημόσια προσιτοί μέσω της γραφής και όχι στη φύλαξη ενός προνομιούχου ειδικού. Η ίση πρόσβαση στον Θεό των Γραφών έστρωσε το δρόμο για την ίση πρόσβαση στον υψηλό πολιτισμό. Η εγγραφοματοσύνη δεν αποτελεί πλέον ειδικότητα, αλλά προαπαιτούμενο κάθε ειδικότητας, σε μια κοινωνία όπου όλοι είναι ειδικοί. Σε μια τέτοια κοινωνία, η πρώτη πίστη οφείλεται στο μέσον της γραφής και της ανάγνωσης και στον πολιτικό του προστάτη. Η ίση πρόσβαση των πιστών στον Θεό μετατρέπεται εντέλει σε ίση πρόσβαση των άπιστων στην εκπαίδευση και την κουλτούρα.

Τέτοιος είναι ο κόσμος των νεότερων, συντηρούμενων από το κράτος, διάχυτων και ομοιογενών υψηλών πολιτισμών, στο πλαίσιο των οποίων δεν κατοχυρώνεται τόσο η κοινωνική θέση όσο η μεγάλη κινητικότητα, προϋποθέτοντας τη διαδεδομένη προσοικείωση ενός κοινού εκλεπτυσμένου υψηλού πολιτισμού. Υπάρχει μια βαθιά ειρωνεία στη διάσημη θεωρία του Μαξ Βέμπερ σχετικά με την προέλευση αυτού του κόσμου: γεννήθηκε επειδή ορισμένοι άνθρωποι πήραν πολύ στα σοβαρά την αποστολή τους, και παρήγαγε έναν κόσμο όπου η αυστηρά προδιαγεγραμμένη επαγγελματική ένταξη έχει εκλείψει, όπου οι ειδικεύσεις αφθονούν αλλά παραμένουν προσωρινές και προαιρετικές, χωρίς να επισύρουν οριστική δεσμευση, και όπου το σημαντικό, το καθοριστικό για την ατομική ταυτότητα μέρος της εκπαίδευσης ή της κατάρτισης δεν είναι μια ειδική δεξιότητα, αλλά οι κοινές γενικές δεξιότητες εξαρτώμενες από μια κοινή υψηλή κουλτούρα η οποία καθορίζει ένα «έθνος». Τότε και μόνο τότε ένα τέτοιο έθνος/

κουλτούρα γίνεται η φυσιολογική κοινωνική οντότητα, και δεν είναι σε θέση να επιβιώσει υπό κανονικές συνθήκες χωρίς το δικό του πολιτικό κέλυφος, το κράτος.

Σημειώσεις

1. Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Καίμπριτζ, 1978, Κεφ.
- 4.
2. Ronald Dore, *The Diploma Disease*, Λονδίνο, 1976. Για μια προσέγγιση των κοινωνικών επιπτώσεων της εγγραφματοσύνης σε ένα πρωτότυπο στάδιο, βλ.: Jack Goody (επιμ.), *Literacy in Traditional Societies*, Καίμπριτζ, 1968.
3. Elie Kedourie, *Nationalism*, Λονδίνο, 1960.
4. Προσωπική αναφορά εκ μέρους του Ronald Dore.
5. G.F. Hegel, *Lectures on the Philosophy of World History*, μετρφ. H.B. Nisbet, Καίμπριτζ, 1976, σ. 134.
6. Ernest Renan, «Qu'est-ce qu'une Nation», αναδημοσίευση στο *Ernest Renan et l'Allemagne* Κείμενα που σταχυολόγησε και σχολίασε ο Emile Bure, Νέα Υόρκη, 1945.
7. Yu. V. Bromley et al., *Sovremennye Etnicheskie Protsessy v SSSR*, (Σύγχρονες εθνικιστικές εξελίξεις στην ΕΣΣΔ), Μόσχα, 1975.
8. F. Colonna, *Instituteurs Algériens, 1883-1939*, Παρίσι, 1975.
9. N. Keddie (ενδ.) *Scholars, Saints and Sufis*, Μπέρκλεϋ, 1972. Επίσης, E. Gellner, *Muslim Society*, Καίμπριτζ, 1981.
10. Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, μετρφ. F. Rosenthal, Λονδίνο 1958.
11. Hugh Roberts, «The Unforeseen Developement of the Kabyle Question in Contemporary Algeria», στο *Government and Opposition*, XVII (1982), αρ. 3. Η άνοδος του εθνικισμού των Καμπύλ είναι ενδιαφέρουσα κατά το διά το οποίο εκφράζει τα αισθήματα των πρώην μικροδιοικητικών αγροτικών πληθυσμών, οι οποίοι επωφελήθηκαν από τη μετανάστευση στις πόλεις, διατηρώντας παράλληλα και την αγροτική τους βάση. Ως παρεμφερής περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί αυτή των Βάσκων. Βλ. το

«Insiders/outsiders: Basque nationalism», στης Marianne Heiberg, στο *European Journal of Sociology*, XVI, (1975), αρ. 2.

12. Johan Lewis, «The Western Somali Liberation Front (WSLF) and the legacy of Sheikh Hussein of Bale», στο J. Tubiana (επιμ.), *Modern Ethiopia*, Ρότερνταμ, 1980, και I.M. Lewis (επιμ.), *Nationalism and Self-determination in the Horn of Africa*, Ινδιάνα, 1983.

13. Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests* (Τα Πάθη και τα Συμφέροντα), Πρίντον, 1977. Δεν αποκλείεται βεβαίως το ατομικιστικό, κινητικό πνεύμα να προτιμήθηκε της έλευσης του βιομηχανικού συστήματος κατά πολλούς αιώνες, σε κάποια τουλάχιστον κοινωνία: βλ. το *The Origins of English Individualism*, του Alan Macfarlane, Οξφόρδη, 1978. Αυτό δεν αντιφέρεται με τη θέση μας, παρ' όλο που θα μπορούσε να φωτίσει την πρώιμη εμφάνιση του εθνικού αισθήματος στην Αγγλία. Για μια συνοπτική παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο η παρουσία θεωρία για τον εθνικισμό εντάσσεται σε μια ευρύτερη κοινωνική φιλοσοφία, βλ. το *Diagnoses of Our Time*, Λονδίνο, 1981, του John A. Hall.

14. Το γεγονός αυτό, που έχει σχέση με τις κρίσιμες ρωγμές στην κοινωνία, φαίνεται να έχει αναγνωρίσει και ένας συγγραφέας, ο οποίος εξακολουθεί ωστόσο να κατατάσσει τον εαυτό του στους μαρξιστές. Βλ. το *The Break-up of Britain* του Tom Nairn, Λονδίνο, 1977.

15. John Plamenatz, «Two types of Nationalism», στο E. Kamenka (εκδ.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, Λονδίνο, 1973.

16. Hugh Trevor-Roper, *Jewish and Other Nationalism*, Λονδίνο, 1962.

17. *Nationalism in Asia and Africa*, επιμ. Elie Kedourie, Λονδίνο, 1970, σ. 20. Στον ίδιο τόμο (σ. 132), ο καθηγητής Κεντουρί βάζει σε δοκιμασία το δύγμα σύμφωνα με το οποίο η βιομηχανική κοινωνική οργάνωση συμβάλλει στην πολιτισμική ομοιογένεια: «Μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις ρίζωσαν και άνθησαν σε πολυγλωσσικές κοινωνίες: στη Βοημία και τις Ηνωμένες Πολιτείες του 19ου αιώνα: στο Χονγκ Κονγκ, το Ισραήλ, τη Γαλλική Αλγερία, την Ινδία, την Κεϋλάνη και τη Μαλαισία του 20ού αιώνα».

Κανένας δεν ισχυρίστηκε ποτέ πως βιομηχανική επιχείρηση μπορεί να υπάρξει μόνο σε μια κοινωνία η οποία είναι ήδη πολιτισμικά ομοιογενής. Αυτό που ισχυρίζεται η θεωρία είναι ότι εάν σε μια πολιτισμικά ετερογενή κοινωνία εγκατασταθεί μια βιομηχανική οικονομία (ακόμη κι αν ρίχνει μό-

νο τη σκιά της πάνω σ' αυτή), τότε εμφανίζονται εντάσεις οι οποίες προκαλείται να γεννήσουν εθνικισμό. Με πιθανή και προσωρινή εξαίρεση το Χονγκ Κονγκ, το οποίο στρατολογεί τον πληθυσμό του από Κινέζους που δεν επιθυμούν να ζουν υπό το σημερινό καθεστώς της κυρίως Κίνας, με αποτέλεσμα η ίδια η αρχή της στρατολόγησης της κοινότητας να λειτουργεί με κριτήριο την απουσία αλυτρωτικής λαχτάρας, κάθε άλλη χώρα που παρατίθεται στον κατάλογο του Κεντουρί απέχει πολύ από το να αποτελεί αντιπαράδειγμα της θεωρίας. Αντίθετα, οι χώρες αυτές στην πραγματικότητα απεικονίζουν τη θεωρία, και επιπλέον παρέχουν πραγματικά παραδείγματα του θεωρητικού μοντέλου που προτείνει. Η Βοημία υπήρξε πηγή ενός μεγάλο μέρους της πρώιμης εθνικιστικής δραστηριότητας και θεωρίας, τόσο της γερμανικής δύο και της τσεχικής. Το εκπαιδευτικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών είναι λαμπρά ρυθμισμένο για να μετατρέπει έναν ετερογενή, μεταναστευτικής προέλευσης πληθυσμό σε έναν εθνικά ομοιογενή, με τη θεμή συνδρομή του ίδιου του πληθυσμού που υφίσταται αυτή τη μετατροπή. 'Όλες οι άλλες χώρες που παρατίθενται απεικονίζουν την ιστορία του εθνικισμού, ορισμένες απ' αυτές με ακραίο και τραγικό τρόπο. Είναι αλήθεια πως στην Ινδία η πολιτισμική ομοιογένεια μερικές φορές διαπερνά τη γλωσσολογική ποικιλία: οι Ινδού «μιλούν την ίδια γλώσσα» ακόμη κι όταν δεν μιλούν την ίδια γλώσσα. Ωστόσο η θεωρία δεν αποκλείει ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

18. K. Marx, Εισαγωγή, σε πολυάριθμες εκδόσεις και μεταφράσεις.

19. James Woodburn, «Hunters and gatherers today and reconstruction of the past», στο E. Gellner (επιμ.), *Soviet and Western Anthropology*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1980.

20. Τα προβλήματα, εμπειρικά και θεωρητικά, που έχει ν' αντιμετωπίσει το δόγμα μιας κανονικής σχέσης μεταξύ της οικονομικής βάσης και της υπερδομής στον μαρξισμό, και η ακόμη μεγαλύτερη δύσυντή τους από τη στιγμή που καταφρίπτεται η μονογραφική οπτική της κοινωνικής ανάπτυξης, προσέλκυσην κάποια προσοχή στη σοβιετική σκέψη. Δείτε, για παράδειγμα, το *Sovremennaja Filosofija Istorii* (Σύγχρονη φιλοσοφία της Ιστορίας), Τάλλιν, 1980, του Eero Loone, και ιδιαίτερα το Μέρος IV.

21. J.-F. Revel, *En France*, Παρίσι, 1965.

22. Nairn, *The break-up of Britain*.

23. Η δισαναλογία μεταξύ της σπουδαιότητας του εθνικισμού και του δρου της σκέψης που του αφερώθηκε σημειώνεται από τον καθηγητή Eric Hobsbawm στο κείμενό του «Some Reflections on Nationalism», στο *I-*

Imagination and Precision in the Social Sciences, Essays in Memory of Peter Nettl, A.H. Hanson και Stein Rokkan, et al (επιμ.), Atlantic Heights, N.J., 1972. Παραδέτει από το *Il Risorgimento* του D. Mack Smith (1968) χάπιες πραγματικά παράξενες απόψεις του Mazzini σχετικά με την ενδειγμένη εθνικιστική οργάνωση της Ευρώπης, η οποία θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει τη Σλοβενία σε χάπιον είδους μεγάλη Ελβετία, και να συνενώνει Μαγυάρους, Ρουμάνους και Τσέχους, για χάπιο λόγο, με την Ερζεγοβίνη, Κοντολογίς, ο Ματσίνι, εκτός της Ιταλίας, έμοιαζε να νοιάζεται περισσότερο για τις πολιτικές οικονομίες κλίμακας και την εδαφική συνοχή και λιγότερο για τις πολιτισμικές ευαισθησίες.

24. K.W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, Νέα Υόρκη, 1966.

25. Παρατίθεται στο *Nationalism. Its Meaning and History*, του Hans Kohn, Πρίνστον, 1955, σ. 122-23.

26. Τη συνεχιζόμενη αβροφροσύνη των Λατινοαμερικανών μπροστά σ' αυτή την κατάσταση χρησιμοποιεί ως ακαταμάχητο επιχείρημα εναντίον της θεωρίας μας ο Jose Merquior στο «Politics of Transition», στο *Government and Opposition*, XVI, (1981), No 2, σ. 230.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη

του Ernest Gellner

Από το 1815, στην Ανατολική Ευρώπη ο εθνικισμός πέρασε από πέντε στάδια.

1. Το 1815, στο συνέδριο της Βιέννης, τρεις αυτοκρατορίες μοιράστηκαν μεταξύ τους το σύνολο της Ανατολικής Ευρώπης. Πολύ μικρά κρατίδια, επιβιώσεις του μεσαιωνικού κατακερματισμού, απορροφήθηκαν έτσι από τις τρεις μεγάλες οντότητες. Αυτό απλοποίησε σημαντικά τη ζωή του πολιτικού χαρτογράφου: του έφταναν στο εξής τρία χρώματα για να εκπληρώσει την αποστολή του.

Οι τρεις αυτοκρατορίες επέδειξαν πλήρη αδιαφορία για την εθνική αρχή. Καθεμία από αυτές στηρίχτηκε σε μια δυναστεία και στην ταύτιση με μια θρησκεία: το σουνιτικό Ισλάμ, τον Καθολικισμό της Αντιμεταρρύθμισης και την Ορθοδοξία. Η πίστη και η δυναστεία θεωρούνταν τα φυσικά, αρμόζοντα και νόμιμα θεμέλια της πολιτικής τάξης. Από εθνοτική άποψη, καθεμία από τις τρεις αυτές αυτοκρατορίες παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία, χωρίς κανένας, ή σχεδόν κανένας, να βλέπει σ' αυτό ένα εμπόδιο στην πολιτική τους βιωσιμότητα. Πολυάριθμες πρωτοεθνοτικές ομάδες, πολιτισμικά και γλωσσολογικά διακρίτες, με δυσκολία συνειδητοποιούσαν ότι αποτελούσαν εθνοτικές ομάδες. Στο Σεράγεβο, για παράδειγμα, όταν κάποιος παρουσιαζόταν ως Ταύρκος, αυτό δεν

Το κείμενο αυτό περιλαμβάνεται σε αφιέρωμα του γαλλικού περιοδιού *Débat* (Ιανουάριος 1991) στις εξελίξεις της Ανατολικής Ευρώπης και αποτελεί απόντηση του Ernest Gellner στο ερώτημα: «Ποια θέση έχουν τα εθνικά κινήματα που δρουν σήμερα στη Σοβιετική Ένωση και στην Ανατολική Ευρώπη μέσα στη δική σας κοινωνιολογική ανάλυση του εθνικού φαινομένου;» Η Δώρα Λαφαζάνη το πρότεινε ως συμπλήρωμα αυτού του τόμου και το μετέφρασε από τα γαλλικά.

σήμαινε ότι μιλούσε ή έστω γνώριζε μία τουρκική γλώσσα ούτε ότι οι πρόγονοί του είχαν έρθει από την Κεντρική Ασία περνώντας από την Ανατολή: σήμαινε απλώς πως ήταν μουσουλμάνος και μπορούσε να μιλάει στην εντέλεια μία σλαβική γλώσσα και να έχει γηγενείς προγόνους. Πολύ αργότερα, όταν η εθνότητα αντικατέστησε τη θρησκεία ως προσδιοριστική αρχή, χρησιμοποιήθηκε παραδόξως η λέξη μουσουλμάνος για να δηλώσει μια εθνοτική ομάδα, είτε τα μέλη της πίστευαν στον Αλλάχ είτε όχι. Έτσι στη Βοσνία, ένας εθνοτικός όρος παρέπεμπε στο παρελθόν σε μία θρησκεία, και, στο εξής, ένας θρησκευτικός όρος αναφέρεται σε μία εθνοτική ομάδα.

Πολλές ομάδες διέθεταν μια βάση, όχι εδαφική αλλά μέσα στην κοινωνική δομή: συνδέονταν περισσότερο με μία διακεκριμένη κοινωνική και οικονομική λειτουργία, παρά με κάποιο κομμάτι γης. Όσο για τις πολιτισμικές ομάδες που συνδέονταν με τη γη, η σύνδεση αυτή είχε περισσότερο τη μορφή ενός απίστευτα πολύπλοκου μωσαϊκού παρά συμπαγών και καθαρών σχηματισμών.

Το σημαντικό είναι πως, όταν οι κύριοι της Ευρώπης συναντήθηκαν στη Βιέννη το 1815 και χάραξαν τις πολιτικές τους επικράτειες περιφρονώντας κάθε εθνοτική θεώρηση, αυτό φάνηκε τελείως φυσιολογικό. Κανένα κύμα διαμαρτυρίας δεν σάρωσε την Ευρώπη.

Όλοι έκλεισαν τα μάτια σχετικά με το ιερό δικαίωμα των Ρουριτανών* στην αυτοδιάθεση, σε μια δική τους πολιτισμική εστία και πολιτική στέγη, χωρίς ούτε οι Ρουριτανοί ούτε οποιοιδήποτε άλλοι να νιώσουν την ελάχιστη αγανάκτηση.

2. 'Όλα αυτά δεν θ' αργούσαν να αλλάξουν. Ο 19ος αιώ-

νας έγινε γρήγορα ένας αιώνας εθνικιστικού αλυτρωτισμού. Διακηρύσσοντας πως το έθνος ήταν το νόμιμο θεμέλιο του κράτους, η εθνικιστική αρχή συνήγειρε όλο και πιο ένθερμους και αφοσιωμένους οπαδούς. Στην Ανατολική Ευρώπη, οι Μαχγιάροι τα κατάφεραν λίγο-πολύ, δεν συνέβη όμως το ίδιο και με την περίπτωση των Πολωνών. Στα Βαλκάνια, διάφορες εθνότητες επωφελήθηκαν από την αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατέκτησαν, σε διάφορους βαθμούς, μια κάποια ανεξαρτησία. Τέλος, στην Κεντρική Ευρώπη, οι Ιταλοί και οι Γερμανοί πραγματοποίησαν την ενοποίησή τους.

Γιατί αυτή η αλλαγή κλίματος; Γιατί αυτό που έμοιαζε αποδεκτό ακόμη και φυσιολογικό στα 1815 έχασε τη νομιμότητά του κατά τη διάρκεια του αιώνα; Μέσα στην εθνικιστική οπτική, η απάντηση είναι απλή: τα έθνη δεν ήταν νεκρά, είχαν απλώς αποκοινηθεί. Και τα τράβηξαν από τον ύπνο τους φλογεροί αφυπνιστές, διανοούμενοι ανυπόμονοι είτε να αναβιώσουν παλαιές πολιτικές και πολιτισμικές δόξες είτε, αντιστρόφως, να κωδικοποιήσουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό «ανιστορικών» εθνών, που ώς πρόσφατα ακόμη δεν μπορούσαν να επικαλεστούν ούτε ένα κράτος ούτε μια αυλική λογοτεχνία: ελεύθεροι περασμένων μεγαλείων, ήταν όλα τους διατεθειμένα να τα εφεύρουν και να αναζητήσουν νέα. Οι αφυπνιστές δεν εφείσθησαν κανενάς κόπου και οι Ωραίες Κοιμώμενες, που ήταν τα έθνη, κατέληξαν να ανταποκρίθουν με πάθος στο φιλί τους. Όταν κάποτε ξύπνησαν εντελώς, απαίτησαν τα νόμιμα δικαιώματά τους. Υπό το φως των λόγων του Χέγκελ, σύμφωνα με τον οποίο τα έθνη δεν μπαίνουν στην ιστορία παρά την ημέρα που αποκτούν δικό τους κράτος, διεκδίκησαν μια θέση στην ιστορική σκηνή. Σε περίπτωση άρνησης – και φυσικά οι παλαιοί κρατούντες δεν παραιτήθηκαν με το πρώτο κάλεσμα – κατέψυγαν συγνά στη φωνή των όπλων.

* Βλ. σχετικά το Κεφ. 5 του βιβλίου. (σ.τ.μ.)

Όσοι δεν αισθάνονται ιδιαίτερη έλξη για τη νέα εθνικιστική πολιτική δέχονται συχνά την εικόνα που δίνει η ίδια για τον εαυτό της και αρκούνται να αντιστρέφουν την αξιολόγησή της χωρίς να τροποποιούν ως προς το παραμικρό τα δεδομένα της κατάστασης. Έχω κατά νου πως η πιο διαδεδομένη θεωρία του εθνικισμού είναι αυτή που τον θεωρεί όχι μόνο αφύπνιση πολιτισμών, αλλά επίσης επανεμφάνιση στην καρδιά των ανθρώπων των αταβιστικών ενστίκτων του Blut und Boden*. Η χαλάρωση των δεσμών επέτρεψε στο τέρας που πάντα υπέβοισκε, συνεχατείτο όμως μόλις και μετά βίας από τη θρησκευτική πίστη ή άλλους παράγοντες, να ξαναβγεί στην επιφάνεια. Τα προσφίλη στο Διαφωτισμό ιδεώδη του ορθού λόγου και της αδελφοσύνης, ή οι καθαρά επιφανειακοί εργαλειακοί δεσμοί μιας εμπορικής Gesellschaft**, ήταν υπερβολικά αφηρημένα, άσαρκα και εγκεφαλικά για να μπορέσουν να ανταγωνιστούν τους ακόρεστους και θυελλώδεις θεούς του 'Αδη. Η ρομαντική φιλολογία του 19ου αιώνα ενθάρρυνε ιδιαίτερα μία τέτοια θεώρηση του ανθρώπου, και κάνοντάς το προσυπέγραψε τις πολιτικές της επιπτώσεις, που βρήκαν μία επιπλέον επιβεβαίωση στο διαρθρισμό, ο οποίος εξομοιώνει, σε γενικές γραμμές, τον άνθρωπο με το ζώο. Από αυτό συνάγεται πως δεν θα μπορούσαμε, απ' ό,τι φαίνεται, να περιμένουμε απ' αυτόν μία πολιτική συμπεριφορά ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου και κυρίως ιδιαίτερα ορθολογική. Η ρεαλιστική πολιτική οφείλει να προσαρμόζεται στην πελατεία της, και αν η κοινωνία είναι στ' αλγήθεια ένα κοπάδι, το καλύτερο που θα είχαμε να κάνουμε θα ήταν να προσαρμόσουμε αναλόγως τό-

* (γερμ.) αίμα και χώμα: έκφραση που συνοψίζει τα υποτιθέμενα βασικά συστατικά της εθνικής ταυτότητας υιοθετήθηκε από τους ναζί. (σ.τ.μ.)

** (γερμ.) κοινωνικός ή εταιρικός δεσμός, η κοινωνία ως συμβατική ένωση διαχωρισμένων ατόμων, κατ' αντιπαράθεση προς τη φυσική κοινότητα (Gemeinschaft) (σ.τ.μ.)

σο την ιεραρχική της δομή όσο και το συμβολισμό της. Άλλοι επικριτές του εθνικισμού (για παράδειγμα ο Ελί Κεντουρί) υιοθέτησαν μια διαφορετική άποψη: διοχετευόμενος από την ευρωπαϊκή ιδεολογία, ο εθνικισμός διέβρωνε πολιτικά συστήματα που ώς τότε ήταν εντελώς υγιή. Και οι μαρξιστές προέβαλαν άλλη μια εξήγηση: ο εθνικισμός ήταν ένα κόλπο, ένα μέσον συχνά ηθελημένο για να αποπροσανατολιστούν οι πληθυσμοί από τις αληθινές λανθάνουσες ταξικές συγκρούσεις, και μία παραπλάνηση που διεπράχθη προς το συμφέρον των αρχοντών τάξεων, οι οποίες είχαν πολλά να φοβηθούν από την ταξική συνειδητοποίηση και πολλά να κερδίσουν από την ανάπτυξη μιας ψευδούς εθνικής συνείδησης.

Καμία από τις θεωρίες αυτές δεν μου φαίνεται, ούτε καν αμυδρά, παραδεκτή. Ο άνθρωπος του 19ου και του 20ού αιώνα δεν είναι περισσότερο ευαίσθητος στο κάλεσμα του αίματος από τον προκάτοχό του: πιο καλός αισιμένος, πιο καλότυχος, πιο εδραίος και ειρηνικός στην καθημερινή του ζωή (που την περνάει καθισμένος σε ένα γραφείο ή δίνοντας εντολές σε μία μηχανή και όχι παλεύοντας με τη φύση), υπόκειται μάλλον κάπως λιγότερο στον αταβισμό απ' όσο ο λιγότερο μορφωμένος, λιγότερο εξαστισμένος και λιγότερο εξημερωμένος παππούς του. Όσο για την ιδεολογία αυτή καθεαυτήν, πολύ αμφιβάλλω ότι θα είχε αρκετή δύναμη ώστε να μεταβάλει το πολιτικό και ηθικό κλίμα. Και είναι πολύ δύσκολο να ερμηνευθεί η επίμονη και επαναλαμβανόμενη ήνη της εθνικής συνείδησης επί της ταξικής ως απλό αποτέλεσμα μιας εκπληκτικής απάτης εκ μέρους των αρχόντων. Αυτοί πολύ απέχουν εξάλλου από το να ασκούν μία τόσο εντυπωσιακή κυριαρχία επί του ανθρώπινου υλικού που διοικούν.

Λοιπόν; Στα δικά μου μάτια η γοητεία της εθνικιστικής αρχής – 'Ενας Πολιτισμός, 'Ένα Κράτος – είναι η υποχρεω-

τική συνέπεια της νέας κοινωνικοοικονομικής τάξης, την οποία επιφέρει το βιομηχανικό σύστημα, ή ακόμη η ίδια του η σκιά. Η αγροτική κοινωνία έχει μία σύνθετη και αρκετά σταθερή δομή, και ο πολιτισμός –τρόποι ομιλίας, ένδυση, κατανάλωση, τελετουργικό κ.λπ.– δεν αποτελεί κατά κανέναν τρόπο μία πολιτική αρχή στα μέτρα της. Οι πολιτικές οντότητες που τη χαρακτηρίζουν είναι είτε τοπικές κοινότητες, οι οπίσιες σπανίως εξαντλούν όλο το εύρος του πολιτισμού (τον μοιράζονται κατά κανόνα με άλλες παρόμοιες κοινότητες) είτε αυτοκρατορίες που εκτείνονται πολύ πέρα από τα όρια μιας οποιασδήποτε κουλτούρας. Οι πρώτες δεν έχουν ούτε το ενδιαφέρον ούτε τα μέσα για να εξωθήσουν πιο πέρα τα όρια του πολιτισμού, ενώ οι δεύτερες δεν έχουν κανένα λόγο να τα σεβαστούν (αυτό που τις ενδιαφέρει είναι το πλεόνασμα, η πειθαρχία των υπηρόων τους, και όχι το φολκλόρ τους).

Όλα αυτά αλλάζουν με το βιομηχανικό σύστημα. Η αρκετά σταθερή αλλά σύνθετη κοινωνική δομή υποκαθίσταται από την κινητική και ανώνυμη μαζική κοινωνία, όπου η εργασία παύει να είναι σωματική για να γίνει «σημαντική»: η «εργασία» γίνεται χειρισμός ανθρώπων, νοημάτων και μηνυμάτων, όχι αντικειμένων. Το να εργάζεται κανείς σημαίνει πλέον να είναι ικανός να επικοινωνεί με ανώνυμους ξένους, ανεξαρτήτως συμφραζομένων. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει τη δέουσα παιδεία, η οποία είναι και η μόνη που μπορεί να μειώσει τον αναλφαβητισμό και να προσδώσει τις άλλες απαραίτητες ικανότητες. Η ζωή και η εργασία δεν είναι πλέον παρά μία μακρά σειρά συναντήσεων με πανταχού παρουσίες πολιτικές και οικονομικές γραφειοκρατίες. Η συμμετοχή, η ενεργός ιδιότητα του πολίτη, η δυνατότητα απασχόλησης και η αξιοπρέπεια αποτελούν ισάριθμους παράγοντες που εξαρτώνται πλέον από την κατοχή της Κουλτούρας με κεφαλαίο K, η οποία αποτελεί επίσης το επίλεκτο ιδίωμα της

πολιτικής οντότητας μέσα στην οποία ζει κανείς. Για να είναι ολοκληρωμένος πολίτης, οφείλει είτε να αφομοιώσει την κυριαρχη κουλτούρα είτε να αναστατώσει το πολιτικό τοπίο, κατά τρόπο ώστε η δική του κουλτούρα να κυριαρχήσει στη νέα οντότητα που σχηματίζεται.

Οι Ευρωπαίοι του 19ου και 20ου αιώνα έχουν υιοθετήσει καθεμία από τις δύο αυτές στρατηγικές, ενώτε εναλλασσόμενες. Σημειώστε πως η βιομηχανική κοινωνία είναι η πρώτη κοινωνία στον κόσμο, στην οποία η τυπικά διαμορφωμένη, κωδικοποιημένη, διδασκόμενη και ελεύθερη συμφραζομένων κουλτούρα παύει να αποτελεί το προνόμιο και το έργο μιας μειοψηφίας γραφιάδων, για να μετατραπεί στο διεισδυτικό στυλ μιας ολόκληρης κοινωνίας. Από προστάτιδες της πίστης, οι πολιτικές οντότητες γίνονται προστάτιδες μιας κουλτούρας. Εδώ βρίσκεται το μυστικό της νέας δύναμης του εθνικισμού και όχι στον αταβισμό ή στην απάτη των ιδεολόγων ή των κυριαρχων. Η κουλτούρα είναι αυτό που μετράει, και μετράει τρομερά για όλο τον κόσμο, διότι η αληθινή ιδιότητα του πολίτη εξαρτάται όχι από την πρόσβαση στις τελετουργίες της πόλης, αλλά από την κατοχή της κουλτούρας της.

3. Τρίτο στάδιο. Το 1918 γνώρισε το θρίαμβο του εθνικισμού. Οι θρησκευτικές αυτοκρατορίες οι οποίες το 1815 είχαν κατατμήσει την Ανατολική Ευρώπη, είχαν και οι τρεις σπάσει πλέον τα μούτρα τους. Η μία απ' αυτές, η τσαρική αυτοκρατορία, είναι αλήθεια ότι αποκαθίσταται λίγο αργότερα υπό ένα νέο πολιτικό και ιδεολογικό καθεστώς: ας αφήσουμε όμως για μια στιγμή στην άκρη αυτό το μη τυπικό μοντέλο ανάπτυξης. Ο εθνικισμός θριάμβευσε στο έδαφος των δύο άλλων παλαιών αυτοκρατοριών, η νίκη του όμως υπήρξε σε κάποιο βαθμό μια πύρρειος νίκη. Οι νέες οντότητες επικαλέστηκαν τον τίτλο του έθνους ως νομιμοποιούσας αρ-

χής, η εθνοτική όμως ποικιλία και άρα οι συγκρούσεις δεν τις στοίχειωναν λιγότερο από όσο τις αυτοκρατορικές προκατόχους τους. Ίσως αυτό να οφειλόταν στην πολυπλοκότητα της εθνοτικής κατάστασης. Από ορισμένες απόψεις, η κατάσταση των διαδόχων κρατών ήταν ακόμη χειρότερη: ήταν πιο μικρά και συνεπώς πιο ανίσχυρα, και οι μειονότητές τους αριθμούσαν πολλά μέλη της πρώην κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας, του πληθυσμού που μιλούσε τη γλώσσα και μοιραζόταν λίγο-πολύ την κουλτούρα του παλαιού αυτοκρατορικού κέντρου. Οι μειονότητες αυτές ανέχονταν με δυσκολία τον πρόσφατο υποβιβασμό τους και μπορούσαν να υπολογίζουν στην υποστήριξη των αδελφών τους, από την άλλη πλευρά των συνόρων, με τους οποίους μοιράζονταν γλώσσα και κουλτούρα.

Η αδυναμία αυτών των οντοτήτων, προστιθέμενη στον κατακερματισμό τους και στις εθνοτικές εντάσεις, επισφράγισε την καταστροφή τους. Έπεσαν σαν ισάριθμα πιόνια στην ποδιά του Χίτλερ. Μερικές αντιστάθηκαν, άλλες προέβαλαν μια αντίσταση καθαρά τυπική, και άλλες τέλος δεν επέδειξαν την παραμικρή διάθεση ν' αντισταθούν. Αυτό όμως δεν επρόκειτο ν' αλλάξει και πολλά πράγματα στο ρυθμό της υποδούλωσής τους.

4. Πράγμα που οδήγησε στο τέταρτο στάδιο. Σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940, η εθνοτική πολυπλοκότητα της Ανατολικής Ευρώπης απλοποιήθηκε σημαντικά σε αρκετά σημεία, πρώτα από τον Χίτλερ κι έπειτα από τον Στάλιν. Στο παρελθόν, η μέθοδος της ειρηνικής αφομοίωσης είχε συμβάλει στην εθνοτική ομογενοποίηση, η οποία επιταχύνθηκε έκτοτε με μεθόδους περισσότερο βάναυσες και ιδιαίτερα με τη γενοκτονία και την εκτόπιση. Είχαν ήδη υπάρξει κάποιες εμπειρίες προς την κατεύθυνση αυτή, συγκεκριμένα με τη γενοκτονία των Αρμενίων και τις ανταλλαγές των πληθυ-

σμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας μετά τον πόλεμο, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, αλλά η δεκαετία του 1940 αποτέλεσε την κατ' εξοχήν περίοδο της μαζικής εξορίας και εξόντωσης. Κατά συνέπεια, ορισμένες πλουραλιστικές κοινωνίες κατέληξαν ασύγκριτα πιο ομοιογενείς: αυτό ισχύει για την Πολωνία, για τα τσεχικά εδάφη και τη Λευκορωσία. Άλλες δεν «επωφελήθηκαν» και τόσο από τα εγκλήματα του Χίτλερ και του Στάλιν και οι εθνοτικές εντάσεις τους συνέχισαν να επιδεινώνονται.

5. Σε ό,τι αφορά την Ανατολική Ευρώπη, το πέμπτο στάδιο δεν αποτελεί μια ιστορική πραγματικότητα. Ανήκει περισσότερο στη σφαίρα της ελπίδας και της επιθυμίας, τις οποίες έχει κανείς την τάση να εκλαμβάνει ως πραγματικότητα, παρ' όλο που δεν του λείπουν οι λόγοι –τόσο πρακτικοί όσο και θεωρητικοί – για να πιστέψει πως το στάδιο αυτό είναι τουλάχιστον κάτι το εφικτό. Είτε υλοποιείται είτε μόλις τώρα ξεκινάει σε ορισμένα μέρη, το πέμπτο στάδιο παρουσιάζει ορισμένα ευνοϊκά χαρακτηριστικά. Είναι σημαδεμένο από την ανώτερη και καλύτερα κατανεμημένη αρθρονία του ύστερου βιομηχανικού συστήματος. Με άλλα λόγια, η εχθρότητα μεταξύ πολιτισμικά διαφαντιών ομάδων δεν οξύνεται πλέον τόσο από τη ζήλεια και από την ταπείνωση που φέρνει μια φτώχεια καταφανώς και επιδεικτικά συνδεδεμένη με το εθνοτικό στάτους και εμφανιζόμενη ως «καθυστέρηση». Το πιο προηγμένο βιομηχανικό σύστημα τροποποιεί επίσης περισσότερο αποτελεσματικά τη δομή των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και τυποποιεί τις κουλτούρες κατά τρόπον ώστε, ώς ένα βαθύτο τουλάχιστον, οι αμοιβαίες διαφορές τους να γίνονται καθαρά φωνητικές μάλλον, παρά σημαντικές: ακόμη κι αν χρησιμοποιούν διαφορετικές λέξεις, κάνουν παρόμοια πράγματα και έχουν παρεμφερείς έννοιες. Η θέση της τυποποίησης ή της κανονικοποίησης της βιομηχανικής κουλτούρας

πολύ απέχει από το να έχει πλήρως καταδειχθεί, και από πολλές απόψεις είναι αμφισβητήσιμη (αρκεί να σκεφθούμε τις βιομηχανικές χώρες της 'Άπω Ανατολής!'): αυτό δεν σημαίνει καθόλου πως δεν διαθέτει, παρ' όλα αυτά, μία δόση αλήθειας σε ό,τι αφορά κοινωνίες οι οποίες, ώς ένα ορισμένο σημείο, έχουν κοινές απαρχές και ζουν από παλαιά ως γείτονες. Η οικονομική και πολιτισμική σύγκλιση ελαττώνει ταυτόχρονα τις εθνοτικές εχθρότητες: όπως και ο άμεσος προκάτοχός του, ο πρώτος βιομηχανικός άνθρωπος, ο άνθρωπος της ύστερης βιομηχανικής περιόδου βρίσκει ακόμη την ταυτότητά του σε μια κουλτούρα του βιβλίου μάλλον παρά σε οιδήποτε άλλο, όμως η κουλτούρα δεν διαφέρει πλέον και τόσο από εκείνη του εθνοτικού του γείτονα. Και πάνω απ' όλα, όποιες κι αν είναι οι πολιτισμικές διαφορές που διατηρούνται δεν ενισχύονται πλέον από το γεγονός ότι, στις δύο μεριές των συνόρων, οι άνθρωποι βρίσκονται σε πολύ διαφορετικά σημεία της διαδικασίας μύησης στο βιομηχανικό πολιτισμό. (Αντίθετα, εξακολουθούμε να βρίσκουμε αυτό το χαρακτηριστικό στις σχέσεις μεταξύ της προηγμένης κουλτούρας υποδοχής και των *Gastarbeiter* και τούτο βεβαίως προκαλεί ή επιδεινώνει τις εντάσεις μεταξύ οικοδεσποτών και μεταναστών).

Αυτή η σχετικά ήπια κατάσταση επικρατεί grosso modo, στη Δυτική Ευρώπη, με εξαίρεση το 'Ωλστερ ή τη Χώρα των Βάσκων. Θα δυσκολεύμασταν να φανταστούμε στις μέρες μας έναν πόλεμο μεταξύ δυτικοευρωπαϊκών χωρών για ένα εδαφικό ζήτημα. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε μια εξέλιξη προς την κατεύθυνση της ομοσπονδοποίησης και της καντονοποίησης, και τούτη φαίνεται, εν τω μεταξύ, να έχει ήδη ξεχινήσει από τη στιγμή που κάθε μεγάλη κουλτούρα είναι προικισμένη με τα δικά της θεμέλια, τα οποία της επιτρέπουν να διαιωνίζεται, δεν διεκδικεί πλέον ούτε απόλυτη ανε-

ξαρησία ούτε τη σύγκλιση των εθνοτικών και πολιτικών συνόρων. Τέτοια είναι, εν πάσῃ περιπτώσει, η επιθυμητή κατάληξη της εξελικτικής διαδικασίας η οποία, υπό το βιομηχανικό σύστημα, έχει μεταβάλει τη σχέση μεταξύ κουλτούρας και πολιτικού καθεστώτος. Μετά τη θύελλα, μία σχετική γαλήνη.

* * *

Ιδού λοιπόν ένα σχετικά αφηρημένο μοντέλο της εξέλιξης των εθνοπολιτικών σχέσεων μεταξύ του 1815 και του σήμερα.

Χρειάζεται όμως, στο στάδιο αυτό, να εισαχθεί μία κεφαλαιώδης παρατήρηση, που παραβλέψαμε ιδιαίτερα στην ώς τώρα παρουσίασή μας, επειδή κατά κανέναν τρόπο δεν απορρέει από τις παραδοχές βάσει των οποίων έχει κατασκευαστεί το μοντέλο. Το 1815, τρεις αυτοκρατορίες μοιράστηκαν την Ανατολική Ευρώπη. Δύο από αυτές (ή, ακριβέστερα, τα εδάφη που κατείχαν και οι πληθυσμοί που κυβερνούσαν) ακολούθησαν τη διαδρομή που αναφέρθηκε εδώ. Δεν συνέβη όμως το ίδιο και με την τρίτη.

Πράγματι, η τσαρική Ρωσία κατέρρευσε και αποσυντέθηκε. Μέσα στο σύγχρονο κόσμο, η ιδεολογική συνεκτική της ύλη δεν αποδείχθηκε περισσότερο ανθετική από εκείνη της οθωμανικής ή της αψβούργειας αντιπάλου της. Στην κορυφή των ρωσικών εκκλησιών, ο ορθόδοξος σταυρός επικάθεται σε μία ημισέληνο που παραμένει στη βάση του σταυρού: συμβολισμός τον οποίο εξηγούν μερικές φορές ως σημάδι του θριάμβου του Ορθόδοξου χριστιανισμού επί του Ισλάμ. Όταν όμως πολυάριθμες εκκλησίες κατέρρευσαν υπό την κυριαρχία των μπολσεβίκων, ο σταυρός κατερρίφθη ταυτόχρονα με την ημισέληνο.

Την τσαρική Ρωσία διαδέχθηκε μία νέα κοσμική ιδεοκρατία, με μία παλλόμενη πίστη που επιβλήθηκε χωρίς έλεος, και μολονότι «όλες οι Ρωσίες» είχαν διασχίσει το πρώτο και το δεύτερο στάδιο, το τρίτο πήγε στραβά: ο Κόκκινος Στρατός ανακατέλαβε τον Καύκασο στις αρχές της δεκαετίας του 1920, η δεκαετία του 1930 είδε την ειρήνευση της Κεντρικής Ασίας και τη συντριβή του αντάρτικου μπασμαχί, η Βαλτική ξαναπάρθηκε το 1940 και το 1944-1945 και, πολύ πέρα από τα εδάφη που ήλεγχαν οι τσάροι, ένα μεγάλο μέρος της Ανατολικής Ευρώπης πέρασε κάτω από την έμμεση κυριαρχία της Ε.Σ.Σ.Δ.

Η νέα κοσμική ιδεοκρατία φάνηκε αρκετά ισχυρή ώστε να καταπνίξει τον αλυτρωτικό εθνικισμό για όσο διάστημα διατηρούσε την πίστη στον εαυτό της και ήταν αποφασισμένη να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα για να στηρίξει την εξουσία της. Η περεστρόικα γεννήθηκε μετά το 1985 μέσα από την κατάρρευση της πίστης στις οικονομικές μεθόδους του κομμουνισμού, και η παραίτηση από τη χρήση της αυμής βίας εμφανίστηκε ως ένα συστατικό, μεταξύ άλλων, της πολυπόθητης οικονομικής αναγέννησης, καθώς επίσης και ως το τίμημα που έπρεπε να καταβληθεί για τη διατήρηση της εύνοιας της Δύσης – παράγοντα κεφαλαιώδη για το νέο εγχείρημα. Έτσι έλαβε τέλος η αποφασιστική καταστολή: συνέχιστηκε, βέβαια, η περιστασιακή προσφυγή στον καταναγκασμό, μονάχα όμως με βαριά καρδιά και με μετριοπάθεια σε περιπτώσεις πρόκλησης. Τι γίνεται με την εθνοτική κατάσταση μέσα στο πλαίσιο αυτών των νέων κανόνων του παιχνιδιού;

Το ερώτημα μπορεί να τεθεί, χωρίς να είναι ακόμη δυνατή μια απάντηση. Ός εδώ όλα επιτρέπουν να σκεφτεί κανείς απότομες μεταστροφές προς καθένα από τα τρία στάδια, τα οποία παρέλειψε, υπό τον κομμουνισμό, το μέρος αυτό της

Ανατολικής Ευρώπης: το στάδιο του εθνοτικού αλυτρωτισμού, εκείνο της αιματηρής βίας και εκείνο των προσπαθειών προς την κατεύθυνση της απώτατης και πλέον ειρηνικής λύσης, η οποία θα συνίστατο σ' έναν κοινό ομοσπονδιακό και περιφερειακό Οίκο, και η οποία αποφεύγει τις αιματηρές βιαιότητες και τη βαναυσότητα του προτελευταίου σταδίου.

Η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται ποτέ απολύτως. Τραγωδία την πρώτη φορά, μετατρέπεται σε φάρσα τη δεύτερη: αυτή την έννοια είχαν τα λόγια του Μαρξ. Ωστόσο, δεν πρέπει ο αφορισμός αυτός να περιβάλλεται με υπερβολική πίστη. Τίποτε δεν εγγυάται ότι αυτό που ήταν τραγωδία την πρώτη φορά δεν θα είναι και πάλι μια αυθεντική τραγωδία τη δεύτερη.

Ωστόσο οι περιστάσεις δεν είναι ακριβώς πανομοιότυπες. Πριν από καθετί άλλο, οι άνθρωποι με καλή θέληση και ευθυκρισία επιθυμούν να αποφύγουν την επανάληψη της γενοκτονίας και των εκτοπίσεων. Κάθε μέχρις εσχάτων εφαρμογή της εθνικής αρχής, που θέλει τη σύγκλιση εθνοτικών και πολιτικών συνόρων, θα κατέληγε αναπόφευκτα σε μία παρόμοια βαρβαρότητα: οι εθνοτικές δομές πολυάριθμων περιοχών της Σοβιετικής Ένωσης είναι τόσο σύνθετες, που δεν υπάρχει κανένας λογικός τρόπος να εφαρμοστεί η αρχή αυτή με ηπιότητα. Χρειάζεται να τροποποιηθεί η εφαρμογή της και να συνοδευτεί από πολλαπλούς συμβιβασμούς.

Η πολιτική επανεπιβεβαίωση της εθνοτικής ταυτότητας γίνεται επίσης μέσα σε νέες συνθήκες, και για να πούμε την αλήθεια, εντελώς πρωτότυπες και χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Ο μπολσεβίκικος συγχεντρωτισμός και η συγχώνευση κάθε ιεραρχίας και κοινωνικής οργάνωσης – πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής – σε μία και μόνη νομενκλατούρα, σε μία μοναδική πυραμίδα, είχαν ως αποτέλεσμα τη συντριβή και την κονιορτοποίηση της κοινωνίας των πολιτών. Είναι α-

λήθεια ότι στη διάρκεια της επίπονης αναγέννησης της κοινωνίας των πολιτών, φάνηκε γρήγορα πως οι εθνοτικές ενώσεις θα μπορούσαν να αναζωγονηθούν πολύ πιο γρήγορα και αποτελεσματικά από τις άλλες. Τη στιγμή που τα νέα πολιτικά κόμματα δεν είναι, σε γενικές γραμμές, παρά σχετικά περιορισμένοι κύκλοι διανοουμένων, τα «εθνικά μέτωπα» ριζώνουν με ταχύτητα και διάρκεια.

Θα μπορούσε λοιπόν να περιμένει κανείς ότι ο εθνικισμός θα είναι αυτή τη φορά ακόμη πιο σφραδός απ' όσο υπήρξε στο παρελθόν. Προηγουμένως, τα εθνικιστικά κινήματα είχαν μη εθνικιστές αντιπάλους, συχνά μάλιστα πολύ επίφοβους. Αντίθετα μ' αυτό που ισχυρίζονταν οι μαρξιστές, ο εθνικισμός δεν ήταν το καμουφλάζ αποπροσανατολισμένων ταξικών συμφερόντων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σάρωσε τα πάντα στο πέρασμά του. Ήταν υποχρεωμένος να λαμβάνει υπ' οψίν του και άλλες αντίθετες αρχές όπως αυτές της συνένωσης. Αυτή τη φορά, οι αντίπαλοί του φάνονται πιο αδύναμοι. Όμως την ίδια στιγμή, δεν μπορεί κανείς να αμφιβάλλει για την ύπαρξη μιας διακαούς επιθυμίας για κοινωνία πολιτών, πλουραλισμό, απουσία πολιτικού, ιδεολογικού και οικονομικού μονοπωλίου και, πάνω απ' όλα, κατάργηση των καταστροφικών συγχωνεύσεων των τριών μορφών συγκεντρωτισμού.

Τέτοιες είναι οι νέες συνθήκες μέσα στις οποίες εκφράζονται οι εθνοτικές και πολιτικές διεκδικήσεις. Όμως όσο κι αν μπορούμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τους παράγοντες που υπεισέρχονται στο πατιχνίδι, δεν μπορούμε να προβλέψουμε την έκβασή του.

Συνοπτική Βιβλιογραφία για το 'Εθνη και Εθνικισμός

- Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, 1983.
- Armstrong, John A., *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, N.C., 1982.
- Avineri, Shlomo, *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State*, London, 1981.
- Banton, Michael, *Rational Choice: Theory of Racial and Ethnic Relations*, Bristol, 1977.
- Barth, Fredrik (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, London, 1969.
- Bendix, Reinhard, *Max Weber: An Intellectual Portrait*, London, 1960.
- Breuilly, J.J., *Nationalism and the State*, Manchester, 1982.
- Bromley, Yu. V., et al., *Sovremennye Etnicheskie Protsessy v SSSR*, (Contemporary Ethnic Processes in the USSR), Moscow, 1975.
- Cohen, Abner, *Two-Dimensional Man*, London, 1974.
- Cohen, Percy, *Jewish Radicals and Radical Jews*, London, 1980.
- Cole, J.W., and Wolf, E.R., *The Hidden Frontier, Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York, 1974.
- Deutsch, K., *Nationalism and Social Communication*, New York, 2nd edn., 1966.
- Emerson, R., *From Empire to Nation*, Boston, 1960.
- Fromkin, David, *The Independence of Nations*, New York, 1981.
- Geertz, C. (ed.), *Old Societies and New States*, New York, 1962.
- Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence: Volume II of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, 1985.
- Glazer, N. and Moynihan, D. (eds.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge, Mass., 1975.
- Grillo, P., *Nation and State in Europe: Anthropological Perspectives*, London, 1981.
- Haim, Sylvia, *Arab Nationalism, An Anthology*, Berkeley, 1962.
- Hall, John A., *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford, 1985.
- Hechter, M., *Internal Colonialism*, London, 1975.
- Hroch, M., *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Prague, 1968.
- Kamenka, E. (ed.), *Nationalism*, London, 1976.

- Kedourie, Elie, *Nationalism*, London, 1960.
- Kedourie, Elie (ed.), *Nationalism in Asia and Africa*, London, 1971.
- Kohn, Hans, *The Idea of Nationalism*, New York, 1944.
- Kohn, Hans, *Nationalism, Its Meaning and History*, Princeton, 1955.
- Kohn, Hans, *The Age of Nationalism*, New York, 1962.
- Loizos, P., *Heart Grown Bitter: Chronicle of Cypriot War Refugees*, Cambridge, 1981.
- Lukes, Steven, *Emile Durkheim, His Life and Work: a Historical and Critical Study*, London, 1973.
- Minogue, K.R., *Nationalism*, London, 1969.
- Nairn, Tom, *The Break-up of Britain*, London, 1977.
- Olson, Mancur, *The Rise and Decline of Nations*, New Haven, 1982.
- Seton-Watson, Hugh, *Nations and States*, London, 1977.
- Smith, A.D., *Theories of Nationalism*, London, 1971.
- Smith, A.D. (ed.), *Nationalist Movements*, London, 1976.
- Smith, A.D., *Nationalist Movements in the Twentieth Century*, Oxford, 1979.
- Smith, A.D., *The Ethnic Revival*, Cambridge, 1981.
- Sugar, P. (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, Santa Barbara, 1980.
- Tilly, C. (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.
- Wallman, S., *Ethnicity at Work*, New York, 1979.
- Weber, E., *Peasants into Frenchmen*, London, 1979.
- Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. Talcott Parsons, 2nd edn., London, 1976.